УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

1-3 (57-59) Рік XV

П'ЯТНАДЦЯТЬРІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА
1963—1978

1978

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Головне Представництво на Европу:

Mr. F. Korduba
Ayingerstrasse 17
8000 München 80
West Germany

Представництва на США:

Нью-Йорк:
Dr. O. Dombrovsky
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N.Y. 11432

Філядельфія:
Dr. Romas Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Клівленд:
Mr. W. Storozynsky
6334 So. Canterbury Rd.
Parma, Ohio 44129

Колорадо і Каліфорнія:
Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Чікаґо:
Mrs. Vira Bida
3347 W. Potomac Ave.
Chicago, Ill. 60651

Головне Представництво на Канаду:

Mrs. O. Sudczak
P. O. Box 383, Succ. Rosemont
Montreal, Quebeck
Canada H1X 3C6

Британська Колюмбія:
Prof. A. Royick
Douglas College
P. O. Box 2503
New Westminster, B. C.
Canada V3L 5B2

Манітоба:
Rev. Dr. O. Baran
St. Paul College
University of Manitoba
Winnipeg 19, Man.
Canada

Головне представництво і адміністрація «Українського Історика»:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240, USA

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

1-3 (57-59)

РІК ВИДАННЯ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

1978

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Адреса Редакції:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

Редакція застерігає собі право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статтей і рецензій відповідають їхні автори. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 20 стор., рецензії, замітки і інші матеріяли до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

Річна передплата «Українського Історика» становить $ 17.00

Ціна цього числа 10.00 амер. долярів

„Logos" GmbH, Buchdruckerei u. Verlag, Bothmerstr. 14, 8000 München 19

З М І С Т

CONTENTS

Любомир Винар

ДУМКИ ПРО «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА» І СУЧАСНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Відзначення 15-ліття появи «Українського Історика» (УІ, 1963—1978), одинокого українського історичного журналу у Західному світі, заслуговує на обширніше обговорення, зроблення відповідних висновків відносно проробленої праці і на застанову над дальшими перспективами розвитку нашого журналу. Про ґенезу і розвиток «Українського Історика» автор цих рядків вже писав раніше у зв'язку із 10-літтям журналу [1] — тому немає потреби ще раз писати про відомі факти. Тут лиш пригадаємо, що протягом 15-и років появилося 58 чисел «Українського Історика», в якому співпрацювали представники різних ґенерацій українських дослідників, а також деякі неукраїнські історики. Наш журнал став форумом співпраці різних поколінь українських істориків і дослідників допоміжних або спеціяльних історичних наук. Під сучасну пору «Український Історик» є одиноким журналом української національної історіографії і як такий має свої специфічні спрямування і завдання. Саме тому появу і значення УІ не можна розглядати відірвано від сучасного стану української історичної науки в Україні і на Заході. І лише на основі цих спостережень і критичних зауваг про сучасний стан української історіографії, бажаю зупинитися на завданнях «Українського Історика». Заздалегідь треба відзначити, що автор цих рядків не претендує на вичерпність його заключень або повну аналізу сучасного стану нашої історичної науки. Це радше «думки» про її стан і перспективи дальшого розвитку української історіографії так, як їх бачить редактор «Українського Історика». Вони відзеркалюють його власні погляди, спостереження і висновки. Віримо, що наші міркування причиняться до бажаного обміну думок українських істориків і стануть товчком для розгорнення потрібної дискусії про сучасний стан і завдання української історичної науки.

Заки перейдемо до наших думок про сучасний стан української історичної науки бажаємо уточнити поняття історіографії, спеціяльної історичної дисципліни, яка займається вивченням історії розвитку історичної науки. Вже у 1923 році Дмитро Дорошенко подав дефініцію національної історіографії, як науки про розвиток історичної думки на тлі національної ідеї і критичного розгляду українського історіо-

---

[1] Любомир Винар, *Десятиліття Українського Історика, 1963—1973*. Мюнхен—Нью-Йорк, УІТ. 1974.

писання. У тому самому році Дмитро Багалій писав, що історіографії не можна обмежувати «чисто фактичним її змістом і до неї треба було б додати й те, що торкається теорії історичного процесу».[2] Для Олександра Оглоблина предметом української історіографії є «розвиток української наукової праці над дослідженням минулого України, і, разом з тим, розвиток української історичної думки».[3] Натомість, український советський історик Ф. П. Шевченко, уважає історіографію за спеціяльну історичну дисципліну, яка основана на «марксистсько-ленінському діялектичному методі» і вивчає «не первичний процес — розвиток суспільства, як це робить історія, а вторинний процес самої історичної науки».[4] На нашу думку наведені окреслення історіографії, як окремої історичної дисципліни, не є задовільні, а думки Ф. Шевченка відносно методологічної бази цеї науки є тенденційні і відзеркалюють її теперішню ідеологічну основу.

Історіографія охоплює ширше поле досліду і включає дослідження організаційних форм історично-наукової діяльности (наукові установи), критичний розгляд творчости поодиноких істориків на тлі їхньої доби, характеристику окремих історіографічних шкіл, дослідження «духу часу» і обставин серед яких приходиться працювати історикам і розвивається історична наука. Окрему вагу в історіографічних дослідах слід класти на вивчення ролі історичних періодиків і інших серійних видань, які відзеркалюють стан історичної науки. Вивчення впливів історіографічних напрямів і концепцій на історичний розвиток української нації також повинен входити в тематичний засяг національної історіографії і є важливим для дослідження розвитку української історичної думки. Отже, як бачимо, основа історіографічного досліду є доволі широка і не обмежується лише до аналізи праць поодиноких істориків. Дослідження теорій історичного процесу є доменою дослідів філософії історії й історичної теорії. Звичайно у нашій статті не маємо змоги застановитися над усіми вищезгаданими чинниками, які впливають на теперішній зміст і розвиток української історичної науки. Тут лиш обмежуємося до важливіших спостережень. Історичні досліди вимагають від історика не лише основного знання історичної методології і предмету досліду — але також його повної незалежности від різних суспільних чинників, які можуть тенденційно впливати на селекцію і оцінку історичних джерел і аналізу досліджуваного явища. У зв'язку з цими елементарними постулятами історичної науки можна ствердити, що українська історіографія в советській Україні і на За-

---

[2] Дмитро Багалій, *Нарис української історіографії*. Київ, Всеукраїнська Академія Наук, 1923, стор. 37. У своїй праці автор зазначував, що його нарис відповідатиме «змістові історії українського народу в її сьогочасній схемі, як з боку хронологічного, так і географічного і етнографічного».

[3] Олександер Оглоблин, «Історіографія», *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина, стор. 887.

[4] Ф. П. Шевченко, «Історіографія — важлива історична дисципліна», *Історіографічні дослідження в Українській РСР*. Вип. 1. Київ, 1968, стор 9.

ході розвивається зовсім в інших обставинах і має різні методологічні заложення. Для кращого розуміння наведемо для порівняння погляди двох визначних істориків:

Олександер Оглобнин:[5]

Я абсолютно відкидаю *будь-яку* підпорядкованість історії, як науки, *будь-яким* стороннім цілям та завданням, інтересам та бажанням, навіть найкращим і найшляхетнішим. Я противник нагинання історичних фактів чи концепцій до якихось політичних, а навіть патріотичних інтересів. І я згоден з тим, хто сказав, що патріотизм — це чеснота, а не наукова метода.

Ф. П. Шевченко:[6]

Як всяке нове, соціялістична історична наука виникла і розвинулася у творчих пошуках... І тим, що історична наука досягла значних успіхів, вона завдячує Комуністичній партії, яка створювала необхідні умовини для нормального розвитку, звертала увагу на недоліки і помилки, допомагала їх виправляти.

Зіставлення цих двох діяметрально протилежних поглядів на історичну науку є важливе для розуміння її розвоєвих тенденцій у підсовєтській дійсності і на Заході. Тут вона продовжує методологічні заложення української національної історіографії — в Україні історіографія стала служкою комуністичної партії.

Стан історичної науки в совєтській Україні

Українська совєтська історіографія розвивається у *повній* залежності від директив комуністичної партії і тому втратила характер незалежної академічної дисципліни. Вона віддзеркалює зміни і зиґзаґи партійної політики КПСС відносно національного питання в Совєтському Союзі, і як така є важливим барометром для досліду політичного життя в Україні.

Теперішній стан історіографії в Україні — трагічний. Ми є свідками чергового розгрому історичної науки партійними властями. Тепер можемо говорити про повний розгром української культури на рідних землях, який реалізується за директивами КПСС. *Рік 1972 можна уважати початком нової, безоглядної нагінки комуністичної партії на українські історичні установи і українських істориків.* Для кращого розуміння даного явища треба коротко застановитися над розвитком української історіографії після смерти Сталіна. У 1956 році, після

---

5 Олександер Оглоблин, «Мій творчий шлях українського історика», *Збірник на пошану проф. О. Оглоблина.* Нью-Йорк, УВАН, 1977, стор. 50.

6 Ф. П. Шевченко, «Шляхом великого жовтня», *Історіографічні дослідження в Українській РСР.* Вип. 2. Київ, 1969, стор. 9.

20-го конґресу КПСС, наступив період десталінізації в українській історіографії. Він тривав приблизно до 1964 року, а згодом мав своє органічне продовження в т. зв. «добі Шелеста» (1963—1972). Петро Шелест, перший секретар ЦК КПУ і член Політбюра ЦК КПСС, провадив в Україні «свою» комуністичну політику і пропагував «український советський патріотизм». Він також, до певної міри, сприяв розвиткові української культури. За ці його «націоналістичні ухили», а також завдяки його особистим непорозумінням з Леонідом Брежневом — Шелеста усунули з його керівного посту в Україні і замінили Щербицьким — прихильником Брежнева. З усуненням Шелеста кінчається період посталінської відлиги в українській історіографії. Звичайно, я далекий від того, щоб порівнювати діяльність П. Шелеста з діяльністю українських гетьманів І. Скоропадського і П. Полуботка, як це робить Я. Пеленський,[7] — проте треба ствердити, що в 1960-их роках українські советські історики, не зважаючи на марксистсько-ленінську методологію, видали чимало вартісних монографій і колекцій історичних джерел. Також головно завдяки Іванові Крип'якевичу і Ф. П. Шевченкові — цих двох визначних організаторів наукової історичної праці, в Україні зачали появлятися вартісні історичні періодики, а також підховалося нове покоління істориків. В українській советській історіографії появилася нова течія істориків-ревізіоністів, які намагались не лише частинно реабілітувати деяких заслужених українських дореволюційних істориків (напр., М. І. Костомарова, М. Драгоманова, О. Лазаревського, Д. Яворницького, Д. Багалія і других), але також старалися підважити офіційну схему української советської історії. Для прикладу згадаємо виступи М. Ю. Брайчевського, здібного історика і археолога. Він мав мужність заявити, що *Тези КПСС до 300-річчя возз'єднання України з Росією* (1954) «викривлюють історичну правду», а українські історики через партійну контролю є змушені «просто приховувати від читача загальновідомі і цілком беззаперечні факти».[8] Інші історики квестіювали позитивну ролю царського уряду і взагалі Росії в історії України.[9] Самозрозуміло, що в підсоветській дійсності така ревізіоністична настанова українських істориків була короткотривала. Наступив черговий розгром історичної

---

[7] J. Pelenski, „Shelest and His Period in Soviet Ukraine (1963—1972): A Revival of Controlled Ukrainian Autonomism", *Ukraine in the Seventies.* P. J. Potichnyj, ed. Oakville, 1975, p. 299. Про період Шелеста появилася цінна праця Ловелла Тіллета, „Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest", *Slavic Review,* no. 4. 1975, pp. 752—768.

[8] М. Ю. Брайчевський, *Приєднання чи возз'єднання?* Торонто, Нові Дні, 1972, стор. 8.

[9] Цікаву аналізу реабілітаційного напрямку в українській советській історіографії подає у своїй докторській праці І. Мигул, „Politics and History im the Soviet Ukraine: A Study of Soviet Ukrainian Historiography", Columbia University, 1973. На жаль автор не вияснює задовільно методології його досліду, як також іґнорує діяльність П. Шелеста у зв'язку із розвитком української історіографії. Можна мати також поважні застереження до його

науки в Україні і культ Сталіна замінено культом Брежнєва. Українські історики були змушені достосовуватися до нової партійної лінії і знову ж безкритично прийняли совєтську схему української історії. Теперішній період української совєтської історіографії нагадує часи сталінізації , в яких історична наука перестала бути наукою, а стала пропагандивним знаряддям комуністичної партії.

Тепер виринає засадниче питання — як проявляєтся цей черговий розгром історичної науки в Україні і які є його наслідки? У першу чергу згадаємо про історичні серійні публікації. У 1972 році перестали появилися такі видання: *Історичні джерела та їх використання* (Київ: Наукова думка, 1964—1972, 7 вип.), *Історіографічні дослідження в Українській РСР* (Київ: Наукова думка, 1968—1972), *Середні віки на Україні* (Київ: Наукова думка, 1971, появився лише перший випуск, другий том вже був зложений в друкарні і знищений), *Минуле і сучасне північної Буковини* (Київ: Наукова думка, 1972—73. Появилися лише два томи), *Український історико-географічний збірник* (Київ, 1971, 1972, два вип.), *Київська старина* (Київ, 1971—1972. Появився лише один випуск). Також перервано серію «Джерела з історії України», в якій появився *Літопис Самовидця* (Київ, 1971). Заповіджені літописи Г. Грабянки, С. Величка і інші джерела не появилися, як також не видано заповіджену бібліографію історії України і історичний атлас Української РСР та цілий ряд інших готових до друку історичних монографій, присвячених історії України в 17-му, 18-му і 19-му століттях. Дальше появляється *Український Історичний Журнал* (УІЖ), який почав виходити в 1957 році і був першим конкретним здобутком українських істориків у посталінському періоді. Проте УІЖ, після звільнення з посту його гол. редактора Ф. Шевченка в 1972 р., став партійно-пропагандним журналом, який має мало спільного із розробленням історичної української тематики. Отже, як бачимо, комуністична партія спрямувала свій перший удар в основу творчого варстату праці істориків і зліквідувала головні історичні серійні видання. На їх місце Інститут Історії АН УРСР у 1975 році започаткував видання «Історичні долідження», які появляються у двох серіях: «Історія зарубіжних країн» і «Вітчизняна історія». Головним редактором цих публікацій є теперішній директор Інституту історії Академії А. Г. Шевелєв — загорілий партієць і великий поклонник культу Брежнєва. Зміст УІЖ і «Історичних досліджень» повністю відзеркалюють сучасний кризовий стан совєтської історичної науки в Україні. Ці видання, а головно УІЖ, офіційний орган Інституту історії АН УРСР і Інституту історії партії при ЦК Компартії України «веде і буде вести боротьбу з ворожою ідеологією. Ця боротьба ведеться журналом з позицій макрсизму-ленінізму і має дійовий і конкретний характер. Журнал і далі залишатиметься надійною зброєю Комуністичної партії,

клясифікації українських совєтських істориків і оцінки деяких історичних праць. Проте автор писав свою працю в ділянці політичних, а не історичних наук.

радянських істориків в ідеологічному наступі проти буржуазної історіографії».[10] Це «вірую» Редакційної колегії УІЖ привело офіціоз советської української історіографії до рівня провінційного партійно-пропагандивного видання, яке не заслуговує на назву історичного журналу.

Тепер декілька слів про головні концепції, які домінують у советській схемі історії України і в працях українських советських істориків. З основних історичних концепцій треба згадати тезу про спільне походження українського і російського народів, популярні міти про «возз'єднання України з Росією» у 1654 році і нерозривну дружбу народів Советського Союзу, гіпотезу про конструктивну ролю «старшого брата» в історичному розвитку України та інші псевдоісторичні конструкції. Ці теорії советської історії являються продуктом ЦК КПСС і є спрепаровані головно на виправдання русифікаційної політики комуністичної партії в Україні. Зокрема концепція про спільне походження українського і російського народів, зв'язаних між собою «єдністю походження і спільністю всього історичного і культурного розвитку»,[11] заслуговує на окремий коментар. Як свого часу писав О. Оглоблин, ця теорія намагається політично-історичний факт заступити етнічно-національним мітом. У зв'язку з цим Київську Русь розглядається, як «загальноруську державу». Дана концепція нагадує нам схему дореволюційної російської історії з її гіпотезою про «загально російську історію», яка включала також історію України і Білорусі. Дана теорія, на нашу думку, є найбільш загрозлива для національного і культурного розвитку української нації. Вона знайшла своє завершення у новій конституції СРСР, прийнятої 7-го жовтня 1977 р., в якій стверджується постання «нової історичної спільноти — радянського народу». Наголос кладеться на «єдиний соціялістичний спосіб життя, інтернаціональну свідомість і загальнонаціональну гордість радянських людей».[12] Очевидно цей «радянський народ» із своїм центром в Москві твориться наслідком процесу «злиття націй», на основі «єдності економічного життя, території, мови міжнаціонального спілкування, загальних рис соціялістичної культури, способу життя, побуту, психології, усвідомлення належності радянських громадян до нової історичної спільності людей».[13] Сторінки УІЖ виповнені статтями советських істориків про цю нову «історичну спільноту», а В. Щербицький, новий політичний комісар України, закликає вчених досліджувати питання «про зміцнення єдности і дружби всіх націй

---

[10] «Орган українських радянських істориків», *УІЖ*, ч. 7. 1977, стор. 58.

[11] К. Г. Гуслистий, «Боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів», *Визвольна війна 1648—1654 і возз'єднання України з Росією.* Київ, Академія Наук УРСР, 1954, стор. 7.

[12] М. І. Куліченко, «Дружба народів СРСР і соціялістичний спосіб життя», *УІЖ*, ч. 1. 1978, стор. 25.

[13] О. І. Холмогоров, «Інтернаціональна єдність, народжена великим жовтнем», *УІЖ*, ч. 10. 1977, стор. 78.

і народностей СРСР, нової історичної спільноти — радянського народу».

Всі ці директиви комуністичної партії і її провідників мають безпосереднє відношення до життя і творчости українських советських істориків, діяльности українських наукових установ і програми навчання на історичних факультетах українських советських університетів. Тепер коротко бажаю зупинитися над долею українських істориків. У зв'язку із розгромом українських істориків-ревізіоністів і провалом українізаційної політики Шелеста, зайшли поважні зміни в обсадженні провідних постів в українських наукових установах. Деяких істориків позбавлено праці (напр., Брайчевський), інших репресовано, а деякі історики із покоління «шестидесятників» пристосувалися до партійних вимог. На місце ревізіоністів прийшли до голосу історики — партійні апаратчики, приклонники «культу Брежнєва» і поплентачі першого секретаря ЦК Компартії України — товариша В. В. Щербицького. І так директором Інституту історії Академії став А. Г. Шевелєв, директором Інституту археології І. А. Артеменко, директором Інституту суспільних наук В. П. Чугайов, а на директора Інституту історії партії призначено В. І. Юрчука. Всі вони — сліпі виконавці русифікаційних директив комуністичної партії. Їхне історичне кредо знаходимо в передмові нової *Історії української РСР*, за головним редакторством А. Г. Шевелева, мовляв: «Вся багатовікова історія українського народу якнайтісніше пов'язана з історією великого російського народу. Спорідненість двох братніх народів . . . відбилася у багатьох пам'ятках матеріяльної й духовної культури українців і росіян. Усвідомленням єдності походження, нерозривності історичної долі пройняті фольклор, літописи і полемічна література України.*Спільна героїчна боротьба проти феодально-кріпосницького гніту і зовнішних ворогів, етнічна близькість, спільність мови, матеріяльної і духовної культури навік закріпили в свідомості росіян, українців і білорусів почуття спільності історичної долі*».[14] Як бачимо, всі псевдонаукові концепції советської схеми історії України сталінського періоду ожили і стали основою теперішньої діяльности советських українських істориків. Не улягає сумніву, що в короткому часі появляться чергові томи партійно-пропагандивної макулятури про «нову історичну формацію — радянський народ». Становище українського історика, який бажає науково працювати, є трагічне. Він перестає бути істориком, а стає, як вдало підкреслив О. Оглоблин, «історіографічним роботом», який продукує науковоподібні препарати потрібні для советської системи.[15] Лише основна політична зміна в

---

[14] А. Г. Шевелєв, І. Артименко, І. К. Білодід і другі, «Передмова», *Історія Української РСР*, т. І. Київ, Наукова думка, 1977, стор. 7.

Пляни наукової діяльности Історичного інституту Академії подані в *УІЖ* ч. 1. 1978, стор. 148—151.

[15] Олександер Оглоблин, *Думки про сучасну українську советську історіографію*. Нью-Йорк, 1963, стор. 23.

Україні зможе покінчити цей трагічний стан української советської історіографії. Наразі немає будьяких даних, що ця зміна наступить у відносно короткому часі.

Наші роздумування про сучасний стан української советської історіографії закінчимо цитатою із передмови І. Бутича, І. Крип'якевича і Ф. Шевченка до першого випуску «Історичних джерел та їх використання». Їхні думки відносилися до положення історичної науки в Україні під час сталінської доби. Проте вони не втратили своєї актуальности і віддзеркалюють також теперішний стан советської історіографії періоду Брежнева і його поплентача Щербицького. «Великої шкоди, пишуть історики, завдав культ особи і історичній науці. Вся роль істориків зводилася лише до одного — підбирати факти для ілюстрації раз і на завжди встановлених тверджень і положень. Обставини, які склалися на ідеологічному фронті в період панування культу особи, сприяли появі таких негативних явищ в історичних працях, як догматизм і антиісторицизм, начотництво і цитатництво, кунюктурність, ювілейне славословя і „викривальна" крикливість. Складний історичний процес часто грубо спрощувався, мало місце нехтуваннями фактами, використання вузького кола джерел, аналіз підмінявся схемою. Нестерпно дошкульною і тяжкою була атмосфера дрібної опіки і грубого адміністрування, підозрілості і недовір'я».[16] Сьогодні культ Сталіна замінено культом Брежнева і в працях советських істориків знаходимо вищезгадані прикмети догматизму, конюктурности, антиісторицизму і фальсифікацію та нехтування історичними фактами. Також посилилася контроля комуністичної партії і потужнішав русифікаційний процес української культури й історичної науки. Комуністичний партійний розгром української науки і культури в 1970-их роках припинив дальший розвиток української історіографії.[17] Заборонено видавати історичні серійні видання, а також чимало готових до друку історичних праць не побачили денного світла через партійну цензуру. Багато істориків усунено з наукових інституцій або репресовано. Сьогодні історична наука в Україні не існує. Саме тому репрезентація української історичної науки і відповідальність за її дальший розвиток — перейшла до українських істориків, які проживають на Заході.

---

[16] «Передмова», *Історичні джерела та їх використання.* Вип. 1. 1964, стор. 4.

[17] Докладніше про розвиток української советської історіографії у працях Б. Крупницького, *Українська історична наука під советами.* Мюнхен, *1957;* В. А. Дядиченко, Ф. Лось, В. Г. Сарбей, *Розвиток історичної науки в Українській РСР.* Київ, 1970; *Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади.* Київ, 1973; O. Ohloblyn, *Ukrainian Historiography 1917—1956. New* York, 1957. (*The Annals of the Ukrainian Academy.* Vol. 5—6). Цікава характеристика советської історіографії також подана в працях Lowell Tillett, *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non Russian Nationalities,* Chapel Hille, 1969; John Keep and L. Brisby, eds. *Contemporary History in the Soviet Mirror.* New York, 1964.

Стан української історичної науки на Заході

Критична оцінка стану української історіографії на Заході безпосередньо пов'язана із дослідженням наукової творчости українських істориків, діяльністю наукових установ і університетів, критичним розглядом якости історичних періодичних публікацій та інших чинників, які впливають на розвиток української історичної науки. Не менш важливим є питання допливу молодих наукових сил, як також дослідження впливу української історіографії на історичну науку в Америці і Европі.

В основному розвиток української повоєнної історіографії можна поділити на три періоди: 1. Роки 1945 до приблизно 1952, в яких історична наука розвивалася головно на еміґрації в европейських країнах (зокрема Німеччина, Італія і Франція); 2. Переходовий період, який охоплює роки 1952 до приблизно 1964, коли, по перше закінчилося головне розселення еміґрації, і українські історики включилися в розбудову українських наукових установ у США і Канаді, а також постепенно включувалися в наукове життя у нових країнах їхнього побуту; 3. Третій період приблизно зачинається в 1965 році і триває до тепер. Тоді постало Українське Історичне Товариство і «Український Історик» — журнал української національної історіографії. Також історичні секції УВАН і НТШ пожвавили науково-видавничу діяльність, а на деяких американських і канадських університетах (Гарвардський у-т і Альбертський у-т) постали українознавчі наукові інститути. Також пожвавив педагогічну діяльність Український Вільний Університет і Український Католицький Університет в Римі. Українські наукові установи і історики, у великій мірі, активізуються в американських і канадських історичних і слявістичних професійних товариствах, а УВУ поширює свої наукові контакти з університетами у Німеччині, Франції і Бельгії. Цей період також характеристичний частинною консолідацією наукової праці істориків в рамках Українського Історичного Товариства і доволі обмеженою співпрацею різних наукових установ і осередків. Заки перейдемо до короткого обговорення діяльности наукових установ, бажаємо застановитися над двома, часто уживаними, термінами: «вільна українська історична наука» і «еміґраційна українська історіографія». Перше поняття «вільна» або «незалежна» наука вживається у протиставленню до української совєтської невільної історіографії, — він підкреслює свободу наукового дослідження українських істориків на Заході. Термін «еміґраційна історична наука», на нашу думку, відноситься головно до першого періоду — повоєнного періоду історіографії і можливо до українських наукових установ і істориків, які працюють в Европі. У США і Канаді домінує концепція етнічного плюралізму на основі якої українські наукові установи стали заразом органічною частиною американського і канадського наукового життя, а історичні праці наших істориків писані в українській і англійській мові збагачують рівночасно українську та американську і канадську історичну літератури. У тому

контексті термін «еміґраційна історична наука» не є точний і не віддзеркалює характеру української історичної науки в США і Канаді.

Засадничо можна ствердити, що стан української історіографії на Заході не є задовільний. Це відноситься зокрема до допливу молодих наукових сил, координації і плянування історично-наукової праці, нашої науково-видавничої «політики», а також діяльности деяких українознавчих інститутів при американських і канадських університетах. Існує кризовий стан у дослідженнях окремих періодів і проблем української історії (напр., українська антична і середньовічна історія, питання етноґенези українського народу, проблеми історичної періодизації і термінології, тощо). Проте, рівночасно, треба підкреслити конкретні здобутки українських істориків і наукових установ. Появилися деякі цінні праці, дослідники беруть активну участь у наукових з'їздах міжнародних історичних установ, конґресах і з'їздах американських і канадських історичних і славістичних товариств. Також в університетах (Америка,, Канада, Европа і Австралія) впроваджуються українознавчі предмети (історія, література, мова). Отже приходиться говорити про позитиви і неґативи української історичної науки.

Наукові установи

На Заході українське наукове життя є децентралізоване і розвивається у різних наукових осередках і установах. Українські історики можуть свобідно вибирати різні теми і їх досліджувати, наукові установи мають можливість розвивати свою наукову діяльність. Отже ситуація зовсім інша від положення і стану наукових установ і істориків у совєтській Україні.

Я бажаю коротко обговорити діяльність центральних українських і неукраїнських наукових осередків, які мають безпосереднє відношення до історичних дослідів і сучасного стану української історичної науки. У короткій статті немає можливости повністю вичерпати дану тематику.

Постання *Українського Історичного Товариства* у 1965 році мало переломове значення для розвитку української національної історіографії. Товариство перебрало видання «Українського Історика» і розгорнуло поважну наукову діяльність. УІТ стало форумом співпраці представників різних поколінь українських істориків, дослідників допоміжних історичних наук і також згуртувало любителів української історії. Товариство бере участь в українському і неукраїнському науковому житті, улаштовує конференції, з'їзди та тісно співпрацює з Американською історичною асоціяцією і іншими науковими установами.[18] У 1975 році УІТ дало ініціятиву до скликання першої укра-

[18] Докладніші дані про діяльність У.І.Т. читач знайде в «Науковій хроніці» *Українського Історика*, а також у моїй статті «Десятиліття Українського Історичного Товариства», *Український Історик*, ч. 1—2, 1975. Для при-

їнської історичної конференції, яка відбулася 29—31 травня 1978 р. в Західноонтарійському університеті в Лондоні, при співпраці з Канадським інститутом українських студій і Українським науковим інститутом у Гарвардському університеті. Крім історичного журналу, УІТ започаткувало видання окремих видавничих серій, з яких згадаємо «Історичні монографії», «Історичні студії», «Мемуаристика», «Українські вчені», «Грушевськіяна» і другі. У роках 1976—1978 підготовано до друку перший атлас історії України, а також заплановано видання інших фундаментальних і необхідних праць з різних ділянок української історії. Проте науково-видавнича праця УІТ натрапляє на труднощі у зв'язку із мінімальними фондами і браком поважнішої матеріяльної піддержки від заможних українських організацій в Америці і Канаді. Не зважаючи на ці невідрадні обставини, УІТ гідно репрезентує українську історичну науку на Заході і продовжує кращі традиції української національної історіографії.

У 1947 році в Німеччині відновило свою діяльність *Наукове Товариство ім. Шевченка,* найстарша українська наукова установа. Історики працюють в Історично-філософічній і Історичній секціях Товариства. Найбільшою заслугою НТШ є видання *Енциклопедії Українознавства* (тематична і словникова частина і англомовне видання) за головною редакцією В. Кубійовича і З. Кузелі. Є це основна книга знання про Україну і ЕУ можна уважати найповажнішим досягненням українських вчених на Заході. Майже усі історичні гасла в енциклопедії були опрацьовані членами УІТ. Крім ЕУ, НТШ продовжує видавати *Записки НТШ* (нерегулярне серійне видання) і інші серії («Бібліотека українознавства», «Український архів», «Доповіді» та інші видання). НТШ провадить діяльність в Европі, США, Канаді і Австралії. Американське НТШ видає англомовний переклад *Історії України-Руси* М. Грушевського. Внутрішні конфлікти між різними відділами НТШ неґативно відбилися на науковій праці товариства.[19]

Українська Вільна Академія Наук (УВАН) постала в 1945 році в Німеччині. Академія нав'язала свою діяльність до Української Академії Наук, заложеної 1918 року в Києві, і українських наукових інститутів у Варшаві і Берліні. У зв'язку із виїздом членів УВАН за

гадки згадаємо, що Ініціятивна Група УІТ складалася із слідуючих членів-основників Товариства (прізвища подаємо в поазбучному порядку): Марко Антонович, Богдан Винар, Любомир Винар, Ілля Витанович, Олександер Домбровський, Василь Дубровський, Михайло Ждан, Ігор Каменецький, Роман Климкевич, Петро Курінний, Михайло Міллер, о. Іриней Назарко, Олександер Оглоблин, Ярослав Пастернак, Євген Онацький, Наталія Полонська-Василенко і Микола Чубатий.

[19] Інформації про діяльність НТШ подані в праці В. Кубійовича, «Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939—1952 рр», *Український Історик,* ч. 1—2, 1973; Василь Лев, *Сто років праці для науки і нації.* Нью-Йорк, 1972; Олександер Оглоблин, «Наукове Товариство ім. Шевченка в історії України», *Український Історик,* ч. 3—4, 1977.

океан, Академія перенесла свою працю до США (1950) і до Канади. УВАН у Америці і Канаді мають свої окремі статути і до певної міри координують свою працю. Академія у США під проводом проф. Олександра Оглоблина, який також є головою УІТ, видає англомовні *Анали*, серійні *Наукові Збірники* (появляються неперіодично) і окремі видання. Історики працюють в різних історичних секціях УВАН і улаштовують окремі наукові конференції. У Канаді УВАН зосередило свою діяльність на дослідженні української спільноти в Канаді і видає окремі монографії і різні серійні видання. УІТ тісно співпрацює з УВАН в США і Канаді.[20]

З інших наукових осередків згадаємо *Чин св. Василія Великого* в Римі, який розгорнув поважну науково-видавничу діяльність. Видання ЧСВВ появляються в трьох серіях: І. *Праці,* II. *Записки ЧСВВ,* III. *Документи римських архівів.* Без перебільшення можна ствердити, що цей римський науковий осередок є найбільш зааванзований у виданню джерел до історії України (до тепер вийшло 26 томів) і в дослідженню історії українських церков, а зокрема католицької церкви.[21]

Східньо-Европейський інститут ім. Липинського у Філядельфії також започаткував видання джерел до історії України (до тепер вийшло 4 томи присвячені рокам 1914—1922) і також опублікував два томи з архіву В. Липинського (1973, 1976). Також плянує видання творів Липинського.

Окрему ролю у розвитку української історичної науки відіграють українські, американські та канадські університети, в яких впроваджено в програму навчання предмети з різних ділянок української історії.

Український Вільний Університет (УВУ) відновив свою діяльність під кінець 1945 року в Мюнхені і одержав акредитацію від німецького уряду. Із професорів-істориків УВУ треба згадати О. Оглоблина, Б. Крупницького, М. Андрусяка, Д. Дорошенка, Н. Полонську-Василенко, Л. Винара, І. Витановича, Ґ. Штадтмюллера, Е. Фелькля, П. Феденка, А. Жуковського і інших. З професорів археологів Я. Пастернака, П. Курінного, М. Міллера і Л. Чикаленка. Університет видає *Наукові Записки, Наукові Збірники* УВУ, монографії і високошкільні підручники.[22]

За ініціятивою верховного архиєпископа кард. Кир Йосифа у 1963 році в Римі основано Український Католицький Університет. УКУ

---

[20] Діяльність УВАН подана в «Хроніці» Аналів. Також гляди *Десятиліття Української Вільної Академії у США,* Нью-Йорк, 1961. *Ювілейне Видання,* Нью-Йорк, 1967. *Вісті УВАН,* ч. 1. 1970 (появилося лише перше число).

[21] о. Ір. Назарко, «Український історичний осередок в Римі», *Український Історик,* ч. 4, 1964; А. Г. Великий, «До ґенези „другої серії" Записок ЧСВВ» *Записки ЧСВВ,* т. 9, ч. 1—4, 1974.

[22] Короткий нарис діяльности УВУ в праці В. Янова, *Ukrainische Freie Universität,* München, 1976.

видає серію «Монумента Украіне Гісторіка» і окремі монографії[23] та високошкільні підручники.

Завдяки існуванню українських університетів, студенти мали змогу студіювати під визначними українськими істориками і деякі з них стали поважними дослідниками (напр. П. Грицак, Б. Кентержинський, Л. Соневицький і інші) Проте УВУ і УКУ мусить тепер доповнити їхній професорський склад новими науковими силами і рівночасно поширити програму навчання історії України.

З неукраїнських наукових установ, які мають безпосереднє відношення до історичних дослідів, треба згадати Гарвардський Український Науковий Інститут, Канадський Інститут Українських Студій при Альбертійському університеті, українознавчий осередок при Оттавському університеті і також інші університети в Канаді і США, в яких студенти мають змогу студіювати історію України. ГУРІ зачав видавати українознавчий журнал *Гарвард Юкреніян Стадіс* (1977 — появляється із запізненням) і рецензійний журнал *Рецензія* (1970 — появляється з поважним запізненням). Крім того, час до часу, появляються передруки наукових праць в українській мові і монографічні дослідження. На Гарвардському університеті діє катедра України ім. М. Грушевського, яку очолив Омелян Пріцак. На нашу думку, видавнича програма ГУРІ не є задовільна, якщо до уваги взяти значні фонди, які зложила українська громада на даний осередок.[24] Також важливо, щоб Інститут забезпечив українським молодшим історикам безперебійну наукову працю в різних ділянках української історії.

У 1976 році постав Канадський Інститут Українських Студій, який у доволі короткому часі, розгорнув наукову і видавничу діяльність. Інститут зачав видавати *Журнал вищих українознавчих студій* (1977) і заплянував видання деяких історичних публікацій. За програму праці в історичному секторі Інституту відповідає Іван Л. Рудницький. Бракує відповідної перспективи часу для оцінки даної установи. Тут лише зазначимо, що немає потреби обмежувати круг співробітників журналу Інституту до канадських і американських студентів українського походження. Якщо дане видання має відіграти замітнішу ролю в українознавчих студіях, на нашу думку, побажано було б поширити

---

[23] Обширні дані про діяльність УКУ подані в *Український Католицький Університет ім. св. Климента Папи*. Рим, 1974.

[24] Біжучі інформації про діяльність ГУРІ подані в Бюлетені Інституту. Докладніші дані про напрями праці Гарвардського українознавчого осередку в публікаціях О. Пріцака, *Чому катедри українознавства в Гарварді?* Кембрідж, Масс. 1973 і в публікації Дм. Штогрина, *Світла і тіні українських студій у Гарварді*. Чікаґо, 1973.

Для прикладу згадаємо, що до тепер ГУРІ не спромігся на видання високошкільного підручника історії України в англійській мові, як також не появилися інші необхідні видання для студентів (напр., нарис історії української культури).

тематику журналу і друкувати більше історичних матеріялів.[25] З інших наукових товариств треба згадати *Асоціяцію для студій національностей*, яку очолює Ст. Горак. Дана установа видає *«Нешенеліті Пейперс* (1973), журнал східньо-европейських і совєтознавчих студій, і окремі монографічні видання. Асоціяція співпрацює з різними українськими науковими установами.

У зв'язку із децентралізацією історичних дослідів у різних українських наукових установах виринає питання відносно організаційної схеми праці українських істориків. Ідеться про послаблення і розпорошення праці українських істориків або про її скріплення. Ми не можемо відповісти на питання доцільности централізації або децентралізації українських історичних дослідів на Заході одним апріорним ствердженням. Кожна наукова установа має свою традицію, плян праці і тому ми не заступаємо думку про ліквідацію або злиття українських наукових установ в один головний осередок українознавчих дослідів. Питання можна ставити про координацію і співпрацю між окремими українськими науковими установами. Неукраїнські інститути при американських університетах мають свою власну програму і плян праці. Вони є залежні від університетської адміністрації і тому взагалі вони не входять в рахубу, якщо ідеться про українські наукові установи. На нашу думку головним координаційним осередком праці українських істориків є Українське Історичне Товариство, до якого належать члени УВАН і НТШ. Якщо ідеться про координацію праці поодиноких українських наукових установ — тоді приходить ідея створення надрядного тіла — *Української Наукової Ради,* яка складалася б з відпоручників УВАН, НТШ, УІТ і інших установ і мала б за основне завдання координувати наукову працю, як також бути лучником між науковими установами і українським громадянством. Для прикладу насувається паралеля Американської Ради Наукових Товариств, яка має подібні завдання. Без відповідної співпраці і координації наукової праці українських наукових товариств, ми не бачимо можливости накреслення відповідного пляну праці для дальшого розвитку українознавчих, а зокрема історичних дослідів на Заході.

«Український Історик» і його завдання

Ґенеза і розвиток «Українського Історика» безпосередньо пов'язані із кризовим станов української історичної науки в Україні і на Заході у 1960-х роках і з оснуванням Українського Історичного Товариства. У першій редакційній статті «Українського Історика», завдання журналу з'ясовано так:

«Основна мета нашого видання — зазнайомити ширші круги нашого громадянства з історичними дослідами українських і чужинець-

[25] Інформації про діяльність КІУС подаються в Бюлетені Інституту. Науково-видавнича діяльність Інституту є фінансована канадським урядом.

ких науковців, присвячених в першу чергу історії України і Східньої Европи. Будемо старатися всебічно насвітлювати історичну проблематику, наукову діяльність українських і чужинецьких інституцій, інформувати про працю українських дослідників, подавати огляди нових видань і взагалі провадити поточну історичну бібліографію... Бажаємо, щоб наш журнал став правдивим дзеркалом здобутків нашої історичної науки» (УІ, ч. 1, 1963).

Тут пригадаємо, що УІ в першому році свого існування появлявся у формі бюлетеню Історичної Комісії «Зарево» і тому наголос ставлено на інформаційні матеріяли у зв'язку із станом української історичної науки. У 1965 році остаточно оформлено Українське Історичне Товариство і тоді УІ став офіційним органом Товариства і поширив свою тематику. Тоді перенесено друк журналу до друкарні «Логос» в Мюнхені, змінено оформлення УІ і збільшено його об'єм. «Український Історик» зачав новий етап свого розвитку і засадничо віддзеркалював завдання УІТ. Для кращого зрозуміння ролі УІ, як журналу новоповсталого Товариства, подаємо уривки з офіційного комунікату УІТ (березень 1965), в якому читаємо слідуюче:

Українське Історичне Товариство ставить перед собою такі завдання:

1. Об'єднувати істориків, дослідників історичних наук, а також активних прихильників української історичної науки.
2. Пильнувати і боронити інтереси вільної української науки та її кращі традиції.
3. Нотувати й виправляти фальшиві і тенденційні інтерпретації історії України в історичних працях СССР і у вільному світі.
4. Видавати історичний журнал «Український Історик» і допомагати у виданні історичних праць з історії України і Східньої Европи.
5. Сприяти виявленню, реєструванню й вивченню джерельних матеріялів до історії України в закордонних архівах і бібліотеках.
6. Співпрацювати з українськими науковими установами у вільному світі й налагоджувати зв'язки з чужинецькими науковими установами.

Отже одним із головних завдань «Українського Історика» було об'єднати біля журналу істориків — представників різних історіографічних напрямків, які могли б друкувати у журналі свої праці з різних періодів і ділянок української історії і допоміжних історичних наук. Це завдання не було легке — але у відносно короткому часі його зреалізовано і УІ став творчою лябораторією усіх ґенерацій українських істориків.

«Український Історик» має свою специфічну структуру і тематичний профіль. Основний відділ журналу виповнюють історичні статті присвячені різним періодам української історії. Також ми впровадили окремі відділи, присвячені історіографії, біографії, мемуаристиці, до-

поміжним історичним наукам, історії української еміґрації, архівним матеріялам, некрологам, рецензіям і науковій хроніці. На окрему згадку заслуговує відділ «Грушевськіяна», який присвячений вивченню життя і творчости нашого найвидатнішого історика. Ми уважаємо, що до тепер творчість М. Грушевського не є задовільно досліджена, а дуже часто тенденційно насвітлена не лише советськими і чужинецькими істориками, але також деякими українськими дослідниками на Заході. Лише систематичне вивчення його життя і діяльности причиниться до повнішого насвітлення творчости і життя батька модерної української історіографії. Також у біжучому числі ми впровадили новий відділ історичної методології — ця ділянка майже зовсім занедбана українськими істориками. Статті в журналі є наукового і науково-популярного характеру. Крім українських дослідників, в УІ час до часу друкують свої праці неукраїнські історики. Статті друкуються в українській і англійській мовах. На марґінесі треба згадати, що деякі члени УІТ дораджують друкувати матеріяли лише в англійській мові для популяризації УІ між неукраїнськими науковими кругами. Ці пропозиції ми не прийняли. У першу чергу українська мова повинна зайняти належне місце серед світових мов і це відноситься зокрема до наукових праць, друкованих в українській мові, а також до вживання української мови на міжнародних наукових конференціях. Не можна зводити ролі української мови до рівня провінційної мови, так, як це роблять в СССР. Рівночасно ми мусимо розвивати українську історичну термінологію — не зроблять це українські історики на Заході — тоді ця важлива ділянка буде зовсім занедбана. І вкінці треба пригадати, що матеріяли з УІ реєструються в поважних історичних і славістичних бібліографіях. Отже, часами, видавці неукраїнських публікацій краще розуміють вагу української мови, як деякі українські наукові діячі . . . Ми бажали б, щоб молоді історики, які здобули докторську гідність на американських і канадських університетах, крім англомовних статтей, також друкували свої праці в українській мові. Це значно скріпить їхнє знання української наукової термінології. Арґумент про непопулярність наукових праць в українській мові серед неукраїнських істориків не є поважний, якщо ідеться про науковий аргумент. Вже давно пора нашим деяким історикам позбутися мовного комплексу меншевартости.

Тематика УІ є різноманітна. Як ми згадували раніше, були старання охопити усі періоди української історії, як також окремі питання української історіографії. Тут коротко згадаємо деякі специфічні теми. У першу чергу треба ствердити, що українські історики згуртовані в УІТ прийняли наукову схему Грушевського, яка сьогодні являється схемою української національної історіографії і творить, як свого часу згадував М. Чубатий, наукову систему минулого України. Це не значить, що українські історики прийняли цю схему, як якусь закостенілу доґму. Навпаки, вони її критично перевірили, обговорили і доповнили. Хоч би згадані праці О. Оглоблина, Я. Пастернака, О. Домбровського і Л. Винара, які друкувалися на згадану тему в «Укра-

їнському Історику».[26] Також критично обговорено на сторінках журналу погляди О. Пріцака про походження Руси у зв'язку з етногенезою українського народу[27] і інші важливі історіографічні питання. Окрему увагу присвячено ранній історії і українському середньовіччу (праці М. Чубатого, М. Ждана, О. Домбровського, Б. Винара, М. Андрусяка, о. І. Назарка, О. Пріцака, М. Антоновича і інших дослідників). Дослідженню козацької доби присвятили свою увагу О. Оглоблин, Л. Винар, О. Баран, Т. Мацьків, В. Дубровський, Ю. Гаєцький, Т. Гунчак і другі. З дослідів 19 і 20 століття на сторінках УІ появилися праці Н. Полонської-Василенко, О. Оглоблина, М. Антоновича, Л. Шанковського, В. Міяковського, І. Л. Рудницького, В. Кисілевського, І. Каменецького, Ст. Горака, Я. Білінського, Л. Винара, І. Витановича, Д. Дуна, В. Маркуся, В. Кубійовича і цілого ряду інших дослідників. На цьому місці немає змоги перечислити усіх співробітників журналу. Також окрему увагу присвячено советській і західній історіографії і різним тенденційним насвітленням українського історичного процесу.

Протягом п'ятнадцятьох років (1963—1977 включно) у нашому журналі видруковано 291 праць і 341 рецензії на 4066 друкованих сторінках. В журналі співпрацювало 96 дослідників. Ці статистичні дані віддзеркалюють, до певної міри, наші успіхи і невдачі. Не улягає сумніву, що протягом даних років «Український Історик» став репрезентативним виданням української історичної науки і поширив автуру журналу. Проте, треба також ствердити, що головно через незадовільну фінансову базу, ми не змогли збільшити об'єм УІ., як також наш журнал появляється із запізненням.

Сьогодні, з перспективи 15-річчя, бажаю з вдячністю відзначити перших будівничих і членів Редакційної Колегії УІ, а саме: *Олександра Оглоблина, Марка Антоновича, бл. п. Наталію Полонську-Василенко, бл. п. Ярослава Пастернака, бл. п. Василя Дубровського, бл. п. Михайла Ждана, Олександра Домбровського, Богдана Винара, Ігора Каменецького* і *Р. Климкевича.* Зокрема я вдячний за допомогу і співпрацю Марка Антоновича, який не лише є одним із найближчих співробітників УІ, але також є мовним редактором нашого журналу. Завдяки їхній праці — перший український історичний журнал став дійсністю. Згодом до Редакційної Колегії кооптовано *Олександра Барана, Теодора Мацькова, Тараса Гунчака, Юрія Бойка, Олега Ґеруса, Теодо-*

---

[26] Олександер Оглоблин, «Проблема схеми історії України 19—20 століття», *УІ,* ч. 1—2, 1971; Я. Пастернак, «Важливі проблеми етноґенези українського народу в світлі археологічних досліджень», *УІ,* ч. 4, 1970; О. Домбровський, «До питання періодизації й термінології ранньої історії України», *УІ,* ч. 3—4, 1975; Л. Винар, «Проблема періодизації козацької доби», *УІ,* ч. 1, 1963.

[27] М. Антонович, «З приводу статті О. Пріцака про походження Руси», *УІ,* ч. 3—4, 1975; О. Домбровський, Замітки до праці О. Пріцака про походження Руси», *УІ,* ч. 3—4, 1977. Цікаво згадати, що погляди українських істориків на згадану працю О. Пріцака сходяться засаднично із критикою даної праці Д. Вілсоном в *Слявонік анд Іст Юропіян Ревю,* т. 5, ч. 1. 1978.

ра Цюцюру і *Василя Омельченка* — всі вони, у міру спроможностей, допомагають розвиткові «Українського Історика». Якщо ідеться про адміністративні справи і технічне оформлення УІ, з вдячністю згадуємо сталу допомогу Ф. Кордуби, директора друкарні «Лоґос» в Мюнхені. Також допомога представників УІ, меценатів журналу, членів УІТ і передплатників УІ є надзвичайно важлива. Без їхнього зрозуміння ваги і завдання УІ, як одинокого українського історичного журналу, ми не могли б вдержати і розбудувати УІ. Від їхньої моральної і матеріяльної допомоги, у великій мірі, залежить дальший розвиток «Українського Історика».

Тепер хочемо зупинитися коротко над нашими плянами і побажаннями відносно дальшого росту «Українського Історика» Якщо ідеться про тематичний профіль журналу — ми не можемо звужувати його тематику до стисло історичних тем. Сьогодні історичні дослідження зазублюються із науковими дослідами в інших суспільних науках (соціологія, антропологія, етнографія і інші). Відтворення історичного процесу не обмежується лише політичною або економічною історією. Наукова база історичного досліду є набагато ширша. Тому на сторінках УІ радо помістимо праці з інших суспільних наук, які мають безпосередне відношення до висвітлення історії українського народу. Також плянуємо, час до часу, містити праці українських і неукраїнських істориків, які відносяться до світової історії. Український історичний процес не можна розглядати ізольовано від загального історичного процесу, від світової історії. Ми бажаємо впровадити декілька нових відділів у нашому журналі і поширити тематично деякі вже існуючі відділи. У зв'язку з даним пляном згадаємо впровадження відділу поточної або біжучої історії України, в якому історики, політологи, соціологи, економісти і представники інших суспільних наук мали б змогу аналізувати сучасні процеси в Україні. Окремий відділ плянуємо присвятити питанням періодизації і термінології Східньо-Европейської історії. На окрему увагу заслуговують відділи мемуаристики, «з архівних матеріялів», рецензій і біжучої бібліографії. У міру можливого, — плянуємо їх поширити. Отже, як бачимо, перед Редакційною Колегією і співробітниками УІ є нові завдання, які вимагають поважного вкладу праці. У зв'язку із нашими завданнями виринає питання нових співробітників УІ, зокрема представників молодого покоління українських істориків, вихованого в американських, канадських і европейських університетах. На них покладаємо велику надію, як на переємників тисячелітньої спадщини української історіографії.

Недавно плянували друкувати статті в «Українському Історичному Журналі» російською мовою. До нас дійшли вістки, що наразі ця пропозиція відпала, головно через появу «Українського «Історика» в українській мові. Ми не збираємося порівнювати *УІЖ* з *УІ* відносно їхнього змісту і ролі в розвитку історіографії, тут лиш можемо ствердити, що наш журнал має певний вплив у совєтській Україні. Доволі часто на сторінках українських совєтських видань знаходимо напади і лайку

на «Українського Історика», який на думку совєтських істориків, є «єдиний, так би мовити, фаховий орган української буржуазно-націоналістичної історіографії, в якому її представники намагаються прикрити науковоподібною фразеологією і формою викладу свої фальсифікації минулого і сучасного українського народу».[28] Також закидають, що УІ появляється за гроші американської розвідки і автори УІ «нападають на вікову дружбу російського і українського народів, що мов колька в боці, не дає їм дихати . . .».[29] Ми не дивуємося різним барвним епітетам совєтських борзописців, які пишуть на замовлення і не привикли до нормального обміну думок. В «Українському Історику» дальше будемо викривати фальшиві концепції совєтської історіографії. Ми також вповні розуміємо трагічну ситуацію правдивих українських істориків, а не партійних апаратчиків, які пишуть на замовлення партії і є невільниками совєтської системи. Проте ми не оправдуємо їхньої невільничої настанови і співучасти в розгромі української історичної науки. Українське громадянство розуміє вагу «Українського Історика». Роман Рахманний порівняв УІ із «запорозьким табором, що зімкненими возами та зброєю української наукової думки ставить опір тому наступові московських піскомішалок . . . Ось вже 15 років — без ніяких державних чи суспільних дотацій — група ентузіястів української історичної правди веде той бій з українських позицій. Саме не бувши пов'язаним з жадною американською чи канадською університетською установою «Український Історик» може на ділі зберегти незалежність українського дослідження і висновків».[30] Тут лиш можна додати, що УІ не обмежується до критики і викриття фальсифікацій і лже-концепцій совєтських істориків. Не менш важливою є критика концепцій і гіпотез західних істориків, які часто у своїх працях про Україну пишуть не менші нісенітниці за совєтських дослідників і не узгляднюють самостійности українського історичного процесу.

Протягом 15-ти років ми робили все, що в наших силах, щоб «Український Історик» став репрезентативним органом української історіографії. Ми мали успіхи і невдачі — але журнал української національної історіографії існує. Поява «Українського Історика» — це в першу міру виказка зрілости української історичної науки на Заході.

Перспективи дальшого розвитку української історичної науки

Перед українськими істориками на Заході стоять відповідальні завдання. Справа дальшого росту або занепаду української національної історіографії стоїть у функціональному зв'язку із координа-

---

[28] М. Котляр, *Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори*. Київ, 1974, стор. 5.

[29] Федір Маланчук, «Гниле коріння», *Жовтень*, ч. 4, 1978, стор. 92—93.

[30] Роман Рахманний, «Пріоритет Українського Історика», *Свобода*, 20. V. 1978.

цією праці окремих наукових осередків, тісною співпрацею українських істориків, а головно із виготовленням конкретного пляну діяльности і наголошенням пріоритетів у історичній науково-видавничій і науково-організаційних ділянках. УІТ виготовило провізоричний плян праці істориків, про який згадаємо дальше.

У зв'язку із розгромом української історичної науки в Україні, де за вдалим висловом Віталія Калиниченка, «відроджено культурно-ідеологічний сталінізм» і «тисячелітня культура і духові надбання українського народу паплюжаться фальшивою російською доктриною»[31] — українські історики мусять працювати подвійно — за себе і за своїх поневолених колег в совєтській Україні. Також ситуація на Заході не є сприятлива для розвитку української національної історіографії. Американські і европейські історики у своїх працях прийняли, назагал, тенденційну російську дореволюційну схему російської історії з її фальшивою історичною термінологією і дескримінацією українського історичного процесу. У багатьох західних історичних дослідженнях, українську історію трактується, як дочіпку до російської історії.[32] Лише під кінець 1960-их і в 1970-их роках українські історики зробили певні поступи у даних питаннях і справу періодизації і термінології доривочно обговорюється на сторінках наукових журналів.

Не улягає сумніву, що активна участь українських науковців в організації історичних з'їздів і конференцій в Канаді, США і інших країнах, як також впровадження українознавчих предметів у програму університетського навчання — значно піднесли престіж і спопуляризували українознавчу наукову тематику. Українські наукові установи повинні тісно співпрацювати з американськими, канадськими і европейськими науковими центрами і організаціями. Жадна ізоляція

---

[31] «Заява В. Калиниченка про зречення радянського громадянства», *Сучасність*, ч. 6, 1978, стор. 99—100.

[32] У зв'язку із русифікацією української історії американськими дослідниками варто згадати про вплив російської еміґраційної історіографії на американську історичну науку. Між двома світовими війнами, за обрахунком Ю. Вернадського, до США прибуло 17 російських істориків, які обсадили історичні катедри на майже усіх визначних американських університетах (М. Флоринський — Колумбійський у-т, М. Карпович — Гарвардський у-т, Н. Рязановський — Каліфорнійський у-т, А. Мазур — Станфордський у-т, Ю. Вернадський — Єльський у-т і т. д.). Вони сконцентрувалися на опрацювання багатьох підручників історії Росії в англійській мові і на них виховали декілька поколінь американських істориків. І так російська схема історії Східньої Европи стала схемою американської історіографії. Тут маємо клясичний приклад домінуючого впливу російської еміґраційної історіографії на американську історичну науку. Ми бачимо, що російські історики не обмежували своєї педагогічної і наукової праці до одного або двох визначних університетів. Вони також концентрувалися на виховання американських, а не російських студентів і через те мали більший вплив на американську історіографію. Їхні американські студенти — тепер університетські професори — продовжують працю своїх академічних менторів. Ми могли б з даного прикладу багато навчитися.

себе не оправдує, якщо ідеться про наукову співпрацю з неукраїнськими професійними і науковими установами. У тому відношенні позитивну ролю можуть відіграти українські осередки при американських і канадських університетах (ГУРІ і КІУС) і допомогти в праці УВАН і НТШ. Дивно, однак, що підчас організації конференції українських істориків у Лондоні (Онтаріо) — представники вищезгаданих двох осередків відкинули пропозицію УІТ в справі участи УВАН і НТШ у даній імпрезі. Прикро про це писати — але ці факти, до певної міри, характеризують сучасний стан співпраці між поодинокими науковими осередками і вказують на наші недомагання. Були тенденції деяких дослідників, пов'язаних з американськими і канадськими університетами, підкопати і обнизити діяльність і видання українських наукових установ. Рівночасно були твердження, що українці на Заході не мають належно кваліфікованих істориків, мовознавців, літературознавців і т. д. Ми розуміємо об'єктивну критику, в якій треба дати справедливу оцінку діяльности окремих наукових осередків. Але не розуміємо тенденційних очорнень деяких людей, які стараються, без належних даних, утруднювати працю. Це явище є негативне і незрозуміле в академічному житті. УІТ увесь час зміряє до консолідації і уздоровлення українського наукового життя на Заході, але ці заходи, часто, натрапляють на перешкоди. Треба сподіватися, що в майбутньому будемо мати кращі висліди і українські наукові осередки, українознавчі університетські центри і дослідники знайдуть спільну мову і зможуть конструктивно співпрацювати.

Коли говоримо про теперішний стан і перспективи розвитку української історичної науки на Заході, треба коротко згадати про науково-активних українських істориків і проблему наукового доросту. Ми не маємо змоги подати відповідні статистичні дані про їхній вік, освіту і наукові зацікавлення, як також їхній вклад в історичну літературу. Це зробимо іншим разом. Тут лиш зазначимо. що тепер діють представники трьох історичних ґенерацій — історики, які одержали свою освіту в Україні і там зачали свою наукову діяльність; дослідники, які народилися в Україні і студіювали в европейських або американських університетах, і вкінці, історики українського походження, які народилися в Америці або Канаді і студіювали в країнах їхнього народження. На еміґрації, по другій світовій війні, зустрінулися різні покоління істориків. Ця зустріч істориків з Галичини, Великої України і українських еміґраційних наукових центрів (зокрема з Праги, Берліну і Варшави), взаємне пізнання і співпраця, позитивно вплинули на пожвавлення історичних дослідів. Проте в 1950—60—70-их роках смерть вирвала з наших рядів багатьох визначних істориків. Свого часу Борис Крупницький писав, «що ми старі історики, дуже боїмося, що не буде кому нас заступити». Його побоювання частинно були слушними. Без допли별 нових молодих наукових сил — дальший розвиток української історіографії є майже неможливий. Цей доплив молодих істориків є незадовільний, а якщо ідеться про наймолодшу ґенерацію істориків (до 28 року життя), то вона майже не існує. Отже маємо

кризову ситуацію, яка вимагає швидкої і позитивної розв'язки. Тут хочемо підкреслити заслуги нашого найвидатнішого історика Олександра Оглоблина, голови УІТ і президента УВАН, який виховав декілька поколінь українських істориків у Київському університеті, УВУ і Гарвардському університеті. Завдяки науково-організаційній праці О. Оглоблина, Д. Дорошенка, Я Пастернака, Б. Крупницького, Н. Полонської-Василенко, М. Чубатого і інших видатних істориків старшої і середущої ґенерації — українська історична наука стала на міцний ґрунт і при співпраці представників різних поколінь українських істориків може дальше розвиватися поза межами України. Важливо, щоб історики старшої, середущої і молодшої ґенерації[33] спільно застановилися над завданнями української історіографії і накреслили відповідний плян наукової діяльности. До уваги слід брати індивідуальну і колективну працю дослідників, питання виховання наукового доросту, проблему нормалізації співжиття українських наукових установ, справу співпраці з неукраїнськими науковими установами і вкінці визначення певних пріоритетів відносно історичних публікацій та опрацювання певної історичної тематики. Ідеться про творчий діялог між українськими істориками. Без спільного пляну дії і наукової праці, без критичної обміни поглядів про завдання українських істориків — тяжко сподіватися відродження української історичної науки і продовження її кращих традицій поза межами України. В «Українському Історику» радо відступимо місце на переведення цеї потрібної дискусії.

Головна увага українських істориків є звернена на дослідження Козацько-гетьманської доби, зокрема початків козаччини, Хмельнич-

---

[33] З представників *старшої* і *середущої* ґенерації дослідників згадаємо М. Андрусяка, М. Антоновича, О. Барана, П. Біланюка, о. М. Ваврика, Б. Винара, Л. Винара, о. А. Великого, С. Горака, Т. Гунчака, В. Галича, О. Домбровського, В. Дмитришина, А. Жуковського, І. Жеґуца, Т. Кордиш-Головко, Ф. Корчмарика, Г. Лужницького, Ю. Лавриненка, В. Ленцика, В. Мацяка, Т. Мацькова, Л. Окіншевича, о. М. Соловія, Я. Пеленського, М. Палія, О. Пріцака, О. Підгайного, М. Марунчака, В. Омельченка, І. Л. Рудницького, І. Решетаря, П. Стерча, В. Стойка, о. А. Пекаря, С. Наріжного, о. І. Нагаєвського, Л. Шанковського, Р. Шпорлюка, І. Шевченка і других. До цеї ґенерації також треба включити дослідників політичних наук Б. Боцюркова, Ю. Бориса, Я. Білінського, Б. Левицького, І. —аменецького, В. Маркуся, О. Федишина, Б. Цюцюру, П. Потічного і других.

З *молодшої ґенерації* істориків згадаємо О. Ґеруса, Л. Гайду, І. Хімку, Р. Сербина, О. Сидоренка, О. Субтельного, З. Когута, І. Сольчаника, М. Хомяк-Богачевську, Ю. Гаєцького, О. Лужницького і Ф. Сисина. Цей список не є повний і він не віддзеркалює наукового вкладу вичислених дослідників. Більшість з них (близько 92%) належать до УІТ. Ми тут також не включили мемуаристів, біографів і інших дослідників, які час до часу збагачують історичну літературу.

Треба згадати, що УІТ розсилає відповідні запитники про наукову працю українських істориків. На основі даного запитника готується відповідна бібліографія історичних праць дослідників.

чини і Мазепинської доби, як також аналізи і насвітлення українського історичного процесу в 19-ім і 20-ім століттях. Натомість кризовий стан існує в дослідженнях ранньої історії і українського середньовіччя. Молодшого доросту української медієвістики немає. Таким чином, писав, М. Ждан, ми не тільки не можемо дати відсічі радянським фальсифікаторам нашого середньовіччя, але не можемо навіть спростувати поглядів американських істориків, які під впливом старорежимних російських професорів типу Флоровського, Карповича, Вернадського та ін. дивляться на Східню Европу крізь російську призму. Отже знову ж виринає питання наукового доросту і вирощення молодих дослідників ранньої і середньовічної історії України. Із старшого покоління істориків даною проблематикою займається Ол. Домбровський, М. Антонович і Ом. Пріцак.

Як раніше, ми згадували, УІТ виготувало певний плян науково-видавничої діяльности, з яким бажаємо поділитися з нашими колегами і читачами журналу. Українська історична довідкова література являється одною із найбільш занедбаних ділянок. Відсутність систематичної реєстрації історичних праць (біжуча і ретроспективна історична бібліографія), брак історичних атласів і словників, хронологічних довідників та історіографічних видань — спричинює поважну прогалину в документації наукової праці істориків. Також не подбано про виготовлення збірного каталогу українських книжкових фондів у канадських і американських бібліотеках. Це саме відноситься до опису архівних матеріялів з українською історичною тематикою, які є порозкидані по різних архівах у Туреччині, Франції, Англії, Німеччині, Австрії, Італії, Америці та інших країнах. УІТ вже підготувало до видання перший атлас української історії (автори І. Тесля, Е. Тютько; редактор Л. Винар) — але через брак відповідних фондів, це фундаментальне видання наразі не появилося. Також опрацьовується обширна ретроспективна бібліографія української історії в англійській мові і є надія, що це видання у короткому часі буде готове до друку. Інші історичні довідники можна опрацювати спільними силами істориків, бібліографів і архівістів. Треба лиш виготувати докладний плян і запевнити співпрацю наукових установ, бібліотек і архівів.

Справа видання академічних підручників історії України не є задовільно розв'язана. Деякі установи і видавництва перевидали історичні нариси М. Грушевського, Д. Дорошенка, О. Терлецького, Мих. Антоновича, І. Крип'якевича і других істориків. Нашим найповажнішим успіхом було перевидання фундаментальної *Історії України-Руси* (Книгоспілка, 1954—1958), 10 тт.). Також появилися популярні нариси історії України о. І. Нагаєвського, *Історія України* Н. Полонської-Василенко і О. Ґеруса англомовне доповнення історії України Дм. Дорошенка. *Проте до тепер ми не маємо бодай одного високошкільного підручника історії України в англійській мові призначеного для студентів в американських і канадських університетах.* Ми надіялися, що це видання підготує українознавчий осередок при Гарвардському

університеті. Проте до сьогоднішнього дня цей проєкт не зреалізований. Не маємо також загального нарису історії української культури в англійській мові. УІТ, УВАН і НТШ спільними силами могли б такий нарис виготувати. Вищезгадані підручники є потрібні для українських і неукраїнських студентів, які студіюють українознавчі предмети в університетах з англійською мовою навчання. Цих справ не можна занедбувати і відкладати.

Одним із важливих завдань українських істориків є узгіднення чужомовної історичної термінології (зокрема англійської, німецької і французької), яка відноситься до різних періодів української історії. Історична термінологія є невід'ємною частиною історичної схеми української історії. Як відомо, західні історики часто перекладають назву Русь як Russia, Russland або Russie. Усталений термін «Україна-Русь» або «Русь-Україна» не є уживаний, навіть, у виданнях ГУРІ. Доки справа історичної термінології не буде критично обговорена українськими і неукраїнськими істориками і мовознавцями — доти деякі періоди української історії будуть утотожнені з російською історією. Видання окремого збірника статтей, присвяченого історичній термінології Східньої Европи є дуже на часі.

Нові монографічні дослідження, присвячені українській ранній історії, середньовіччу, Козацько-Гетьманській державі, Україні в XIX і XX століттях заповнили б поважну прогалину в історичній літературі. Це могли б бути індивідуальні або колективні праці істориків і дослідників допоміжних історичних наук. Ідеться про центральні теми в українській історіографії.

На окрему увагу заслуговують історіографічні студії. Ми не маємо поважніших монографій, присвячених М. Грушевському, І. Крип'якевичу, Я. Пастернакові, В. Липинському, С. Томашівському і цілому рядові інших видатних істориків. УІТ заплянувало видання біо-бібліографічного словника українських істориків і це видання, до певної міри, стане основою для опрацювання окремих історіографічних монографій.

Дослідження історичного розвитку українських спільнот в США і інших країнах Заходу є також занедбане. Лише УВАН у Канаді видав цілий ряд праць, присвячених історії українців у Канаді. Подібні праці могли б появитися про українців в европейських країнах, Південній Америці, США і т. д.

Не менш важливим є видання джерел до історії України. Це пов'язане із систематичною працею в европейських і американських архівах, реєстрації і опису окремих документів і вкінці їхнього видання із відповідними коментарями. Римський осередок і Інститут ім. Липинського започаткував видання джерел до історії України. З членів УІТ, Т. Гунчак і О. Баран підготовляють окремі видання архівних матеріялів до історії козаччини і української революції в 1917—20 рр. Видання архівних документів значно поширює джерельну базу історичних дослідів.

Ми лиш, для прикладу, навели декілька важливих наукових проектів, які можна зреалізувати при гармонійній співпраці наших істориків і окремих наукових установ. Тут хочемо лише підкреслити, що український історичний процес тісно зазублюється із загальним історичним розвитком людства і тому основні явища в українській історії не можна насвітлювати ізольовано від загального історичного розвитку европейських народів.

Ідеться про історичні основи европеїзму України.

Тепер виникає мовне питання — якою мовою мають друкувати свої праці українські історики? Наша відповідь виразна: українською, англійською і іншими світовими мовами. Друкування історичних праць українською мовою не лише збагачує українську історичну літературу — але заразом виводить українську мову на міжнародний форум. Також немає жадної причини, щоб історики не друкували своїх праць англійською мовою і зробили їх більш доступними для ширшого круга учених, які не володіють слов'янськими мовами. Друковані історичні праці на належному науковому рівні є найкращою запорукою успіхів української історіографії на Заході. Ми віримо в тривалі осяги наукової праці українських істориків, які розуміють завдання української національної історіографії.

Yaroslav Bilinsky
University of Delaware

POLITICAL ASPIRATIONS OF DISSENTERS IN UKRAINE*

The topic of political aspirations of dissenters in Ukraine is vast and somewhat controversial. For who are the dissidents in Ukraine? Those who have publicly spoken out for both individual *and* collective rights, who are now languishing in ordinary Soviet jails, in forced labor camps or in special psychiatric jails — which have been but imperfectly disguised as psychiatric hospitals? Those who have written anonymously for both *sam*izdat and *tam*izdat, i.e., for underground publications in the Soviet Union that are quickly reprinted in the West? But what should be done with those Ukrainians who are members of the ruling Communist Party of Ukraine (CPU) and who either obliquely, or sometimes straightforwardly, disagree with the policies of the regime towards Ukraine?

In 1968, the last year for which such data were available to this writer, 65.1 percent of the members of the Communist Party of Ukraine, which at that time numbered about 2.1 million members, were ethnic Ukrainians. (The CPU is now over 2.6 million strong.) What should be done with those 1.4 million ethnic Ukrainians in the CPU?[1] Some of them may have suffered demotion from their positions or even worse (e.g., the incarcerated leader of the Ukrainian Helsinki Monitoring Group, Mykola Rudenko, had been a member of the Party, as had been Lev Lukyanenko and some of his fellow-defendants in the Ukrainian Jurists' Trial of 1961). What shall we do with Shelest? Obviously, the Party members have been loyal to Communist ideals and objectives as they have interpreted them. By and large, with the exception of Lukyanenko and Rudenko, who had been first excluded from the Party, their punishment has been po-

---

* Editorial note: Dr. Y. Bilinsky's article is based on his lecture given at the Public Conference on Soviet Violations of Human Rights: Case Study Ukraine, John Carroll University, University Heights, Cleveland, Ohio, November 19, 1977. The author would like to thank Professor Michael S. Pap, Director, Institute for Soviet and East European Studies, John Carroll University, for his kind permission to publish this lecture.

1 1968 figures from "The Communist Party of Ukraine," in Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, *Soviet Ukraine* (Kiev: Ukrainian Soviet Encyclopedia, 1969), 190. As of January 1, 1976, the CP of Ukraine numbered 2,625,808 full *and* candidate members — see *Ezhegodnik Bol'shoi Sovetskoi Entsyklopedii 1976,* 186. For more related figures see Yaroslav Bilinsky, "The Communist Party of Ukraine After 1966," in Peter J. Potichnyj, ed., *Ukraine in the Seventies: Papers and Proceedings of the McMaster Conference on Contemporary Ukraine, October 1974* (Oakville, Ont.: Mosaic Press, 1975), 243 and Table I, p. 258.

litical disgrace rather than penal servitude; and some *genuine* dissenters have expressed horror at any sympathy that American and Canadian scholars have shown toward Shelest and his purged associates. In a small circle in New York City in March 1976, Leonid Plyushch said that all that Shelest wanted to do was to be able to arrest Ukrainian dissenters on his own, without being forced to do so by Moscow. Commenting from the floor at a public session of the Ninth National Convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies (AAASS) in Washington, D.C., October 14, 1977, Plyushch said that while in Kiev Shelest would grumble when he received telephoned instructions from Moscow ("Once again Moscow is ordering us around!"), but — in Plyushch's judgment — had Shelest been given a responsible job in Moscow, he would have gladly fallen into line and would have ordered his Ukrainian Party comrades around himself. A former Soviet Ukrainian radio and television journalist implored this writer not to make a Ukrainian nationalist out of Shelest, but he also said that Shelest wanted to be the boss *(hospodar')* in "his" republic.

It would seem that though there is no open political dissent in the Communist Party of Ukraine, the *disagreements* with the directions from Moscow that some Party members have either quietly voiced or shown — muted as those disagreements may be — are significant enough to be mentioned in an article on political aspirations of dissenters in Ukraine. The more so since the genuine politikal dissidents are hardly well organized. Professor Kenneth C. Farmer of Marquette University, who spoke at the AAASS Convention in Washington on "Ukrainian Dissent, Symbolic Politics and Socio-Demographic Aspects," has counted as many as nine dissident groups in Ukraine before 1972.[2] But the extent of the structure of a few of those groups may have been purposely exaggerated by the KGB. As Memorandum No. 1 of the Ukrainian Helsinki Group put it, with reference to the purported Workers' and Peasants' Alliance of Lukyanenko, "Several people, . . . who sit around a table and seriously discuss something — this constitutes already, according to the norms of the KGB, an 'organization'."[3]

This writer would be so bold as to assert that,outside of the Ukrainian Public Group to Promote the Implementation of the Helsinki Accords established in November, 1976, whose members are known, most of whose writings are available, and whose esixtence has generally been very well documented, there have not been any firmly established, well-organized *political* dissent groups in Ukraine after the defeat of the Ukrainian Insurgent Army in the late 1940's and early 1950's. (This omits, of course, the Underground Ukrąinian Catholic Church whose existence has some political ramifications.) There have been only influential individuals, or, at best, *proto*-groups. Given the paucity of organized

---

[2] Kenneth C. Farmer, "Ukrainian Dissent, Symbolic Politics and Socio-Demographic Aspects" (Paper prepared for presentation at the Ninth National Convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, Washington, D.C., October 13—16, 1977), 6—11.

[3] Ukraïns'ka Hromads'ka Hrupa Spryyannya Vykonannyu Khel'syns'kykh Uhod, *Memorandum No. 1*, p. 5. This is a xerox copy of the Ukrainian Helsinki Monitoring Group's typewritten Memorandum No. 1.

political dissent in Ukraine, it would appear that one should look, if only briefly, at some of the *crypto*-dissent — possibly even *quasi*-dissent in the ranks of the Communist Party of Ukraine, as abhorrent as one may find the basic Communist values. Members of the CP of Ukraine are, after all, the only group with extensive political experience. If only for that reason their political aspirations should not be ignored.

In December 1964, two months after Khrushchev's overthrow, an anonymous initiative group of Ukrainian Communists wrote a letter to foreign Communists protesting against the "crude Russifying and colonizing policy of Moscow," which prevailed in the last years of Khrushchev's rule. They also protested against the attempt to reduce Ukraine to the "role of a province of Moscow." The anonymous Communist authors sidestepped the question of whether Ukrainian independence was desirable.

> One need not take seriously the words of the paper *Pravda* that the "separatist ideas" in the Ukraine are futile and farfetched — those are words for export only. We know that the fate of the Ukrainian people is in its own hands.[4]

They immediately warned, however:

> ... We find it painful to think that because of the chauvinist policies of the CPSU (Communist Party of the Soviet Union) sooner or later blood will be flowing again.[4a]

Their appeal is not very precise, but reading between the lines one can conclude that their minimum political aspiration is a reversal of the pro-Russian nationality policy coupled with genuine political, administrative, and cultural autonomy in Ukraine. As a maximum, they would like to enjoy the position of Poland and Czechoslovakia, i.e., allied but semi-sovereign *states,* not just subdivisions of a larger Union.[5]

So much has been said and written about the deposed CPU Secretary Shelest that an explication of the background and details might be somewhat embarrassing. To sum up, at the very least, Shelest tried to expand his power base first by admitting a disproportionately large number of new Party members, including a langer than usual share of Ukrainians; second by demanding and partially obtaining greater administrative autonomy; and third by insisting on greater allocations of economic resources. But what was it that distinguished his political aspirations from those of any typical regional Party boss, for example, the Provincial Party Secretary of Leningrad?[6]

---

[4] Komunisty Ukraïny, "Do vsikh komunistiv narodno-demokratychnykh i kapitalistychnykh kraïn, do kerivnykh orhaniv komunistychnykh i robitnychykh partiy svitu," *Suchasnist'* (Munich), Vol. 9, No. 12 (December 1969), 97.

[4a] *Ibid.*

[5] *Ibid.,* 98 (reference to rumors in the 1950's about incorporating both Poland and Czechoslovakia in the USSR).

[6] See, e.g., Jaroslaw Pelenski, "Shelest and His Period in Soviet Ukraine (1963—1972): A Revival of Controlled Ukrainian Autonomism," in Potichnyj, ed., *op cit.* (note 1), 283—305 and Bilinsky, *ibid.,* 239—266. A first-rate un-

First of all, the *scale* of Shelest's operations was different. As First Secretary of the CP of Ukraine, Shelest was the nominal leader of a people who in early 1972 numbered 48 million and of a Party comprised of over 2.5 million members. Concretely, Shelest managed to save from dismissal as early as November 1971 the Lviv Provincial Party Secretary, Kutsevol, who had been accused of ineffectualness in combating Ukrainian "bourgeois nationalism." Kutsevol was cashiered only in November 1973, or more than a year after Shelest's fall.[7]

Second, Shelest's conception of his office was not that of a *regional* but that of a *national* Party official. He saw his Ukraine as a juridical entity, a state that should rightfully play its role, if not on the world stage, then at least on the European stage. He also regarded her as a *constituent*, inseparable part of the Great Soviet Union.

Third, Shelest encouraged rather than discouraged the growth and spread of the Ukrainian language (without much success, however). He tried to make Ukrainian culture flourish; and, more specifically, he encouraged Ukrainian historical studies. Jaroslaw Pelenski believes that one of the unpublished masterpieces of the Ukrainian national renaissance of the 1960's, viz. Mykhailo Yu. Braichevsky's historical treatise *Pryyednannya chy vozzyednannya (Annexation or Reunification)* was written in the mid-1960's with tacit encouragement from higher authorities, i.e., possibly from Shelest himself.[8] In his treatise, on the basis of Marxist analysis, Braichevsky cogently refutes the official theses of 1954 that Ukraine and Russia had become "reunified" in the Treaty of Pereyaslav, of 1654. Shelest, or officials close to him, may also have tacitly encouraged Ivan Dzyuba to write his famous treatise on *Internationalism or Russification.* It was written in 1965 and sent in December of that year with a cover letter to Shelest and Shcherbytsky, the Ukrainian SSR Prime Minister at the time. It is interesting that Dzyuba was criticized only after his book appeared in the West. He was not expelled from the Writers Union until March 1972 nor arrested until April 1972; that is, he was not arrested until a month before the fall of Shelest himself.[9]

Shelest is undoubtedly a Communist Ukrainian autonomist, not just a personal careerist who used patriotic phrases to ingratiate himself with the conscious Ukrainian intelligentsia in Kiev. Shelest's book, *Oh, Our Soviet Ukraine* (1970), is journalistic and sentimental, but, above all, it is sincere.

To turn from crypto-dissidents to genuine, open dissidents, just as sincere is the Soviet Ukrainian intellectual, the neo-Marxist and former Komsomol member Leonid Plyushch, who is a mathematician by profession (Shelest is an engineer). Plyushch does not want to be known as a nationalist; he prefers the designation

---

published conference paper is Grey Hodnett, "Ukrainian Politics and the Purge of Shelest" (103 pp., prepared for delivery at the annual meeting of the Midwest Slavic Conference, Ann Arbor, May 5—7, 1977).

7 *The Ukrainian Herald, Issue 7—8: Ethnocide of Ukrainians in the U.S.S.R. (Spring 1974)* (Baltimore, etc.: Smoloskyp, 1976), 126.

8 Pelenski, *loc. cit.* (note 6), 289.

9 See M. I. Holubenko, "Preface," in Ivan Dzyuba, *Internationalism or Russification?* (New York: Monad Press, 1974), pp. xviii ff.

of Ukrainian patriot.[10] By 1976, however, Plyushch advocated national independence as a matter of national survival. In his testimony before a subcommittee of the U.S. House of Representatives, Plyushch admitted that in insisting on national independence he might be in the minority. He said:

> Most of the people who are labeled as bourgeois nationalists are only demanding that their culture be permitted to develop freely. In this instance, I am more Catholic than the Pope himself, because I believe that the development of Ukrainian culture is utopian within the framework of the Soviet Union.
>
> *Therefore, I am for the secession of the Ukraine from the Soviet Union,* but I cannot take upon myself the right to say that others believe as I do. You have here the *Ukrainian Herald,* this journal expresses the thoughts of other Ukrainians.[11]

In an interview that he gave *Le Monde* in February, 1976 Plyushch may have been slightly more faithful to the central tenet of his thought in that he said: "I am for the separation of the Ukraine from Russia. For it is only in an independent Ukraine that *the building of socialism and the salvation of the Ukrainian culture* would be possible."[12] Plyushch's ideal for Ukraine might, perhaps, be the Czechoslovakia of Dubček before August 20, 1968.

Plyushch's case is so interesting not only because he is a dedicated Marxist — a rarity among Soviet dissenters — but he is also, if I may use the term, a *reborn* Ukrainian. His parents were ethnic Ukrainians, but his early childhood was spent in Kirgizia. As late as 1966 he regarded himself as a Russian, spoke Russian, and approved of the Russification of Ukraine as a progressive phenomenon.[13] Gradually he became converted to the cause of Ukrainian independence under the influence of the Indian writer Sir Rabindranath Tagore and above all, of Braichevsky's and Dzyuba's treatises.[14] An even more interesting illustration of ethnic Ukrainians becoming conscious Ukrainians and working for the Ukrainian cause is that of former Major General Piotr Grigorenko (Petro Hryhorenko) who has become known for his spirited defense of the Crimean Tatars. Hryhorenko joined the Ukrainian Helsinki monitoring group in November 1976.

Somewhat to the right of Plyushch stands his former mentor and inspirer Ivan Dzyuba X Dzyuba "the fighter" of 1965 rather than that of 1973. (As is

---

10 Most explicitly in his testimony before U.S. Congress — see U.S., Congress (94th: 2nd session), House of Representatives, Committee on International Relations, Subcommittee on International Organizations, Hearing: *Psychiatric Abuse of Political Prisoners in the Soviet Union — Testimony by Leonid Plyushch* (30 March 1976), 22. See also Farmer, *op. cit.* (note 2), 20—21. More implicitly in Léonide Pliouchtch, *Dans le carnaval de l'Histoire: Mémoires* (Paris: Seuil, 1977), 164, 225—226.

11 *Psychiatric Abuse*..., 23. Emphasis added.

12 *Le Monde,* February 4, 1976, pp. 1 and 3. Emphasis added.

13 Farmer, *loc. cit.* (note 10); Pliouchtch, *Mémoires,* 114.

14 Among the items confiscated during a search of Plyushch's apartment was a copy of Tagore's *Nationalism* — Farmer, *op. cit.,* p. 21. Pliouchtch, *Mémoires,* 145 (on Dzyuba), 219 (on Braichevsky).

well known, in November 1973 Dzyuba renounced his autonomist ideals in return for being released from prison.) Dzyuba's list of grievances constitutes the overwhelming bulk of the 1965 treatise. But what were Dzyuba's concrete demands in 1965? Essentially, he would like Ukraine to return to a somewhat idealized period of Leninist nationality policy (i.e., Leninist ideas as they were practically being implemented by Ukrainian Communists such as Shumsky and Skrypnyk from about 1925 to 1930). He advocated:

1) the liquidation of the actual inequality and actual backwardness of the smaller nations in both economy and culture; coupled with concessions made by the larger nation, i.e., the Russians;
2) the inadmissability of privileges being given to the Russians within the structure of the USSR;
3) the observance of the sovereignty of the republics and the inadmissability of any centralist encroachments, however noble the pretexts;
4) the maximum national-cultural development of all republics on the basis of "national" (i.e., non-Russian) languages, cultures and traditions;
5) the continued resolute struggle against Russian great-power chauvinism, which to him constituted the greatest danger for communism and internationalism;
6) the cultivation of communist national self-consciousness of all nations.

Above all, Dzyuba called for free discussion of current nationality policy.[15]

As contrasted with his brilliant diagnosis, Dzyuba's prescriptions were not fully developed. Implicitly, they stopped short of complete independence; they appeared to be autonomist. One could perhaps regard the 1965 Dzyuba memorandum as an effort to stiffen the backbone of the limited Ukrainization policy of Shelest. Dzyuba is also justly famous for his Babi Yar speech of September 29, 1966, in which he called for a collaboration between Ukrainians and Jews.[16]

Rather implicit also are the political aspirations of Viacheslav Chornovil. In March, 1970 Chornovil vigorously defended Dzyuba against the attacks of a pseudonymous Stenchuk. He refers to Ukraine as a great European state *(derzhava)* comparable to Poland, Czechoslovakia, and Rumania. But essentially, even more than the Dzyuba of 1965, Chornovil presents and brilliantly analyzes a series of grievances; he does not offer prescriptions. To find those we have to analyze the writings of the Moscow-educated lawyer, Lukyanenko, the Ukrainian Helsinki Group (which first was led by Rudenko, but of which Lukyanenko has also been a member), and Valentyn Moroz.

Possibly, out of an excess of naïveté and straight, principled thinking (both those elements were involved, in the writer's judgment), Lukyanenko and his associates in 1960 toyed with the idea of setting up a Ukrainian Workers' and Peasants' Union which would work toward the independence of Ukraine. The means chosen were peaceful agitation and the testing of the secession clause of

15 Ivan Dzyuba, *Internationalism...* (note 9), 212—213.

16 Referred to *ibid.*, p. xviii. For text see Vyacheslav Chornovil, *The Chornovil Papers* (Toronto: McGraw Hill, 1968), 222—226.

the Soviet constitution in a national referendum — *not* armed struggle — as a false witness tried to present it. From the perspective of sixteen years, Memorandum No. 1 of the Ukrainian Helsinki group stresses that Lukyanenko and his associates were not opposed to the Soviet system, and hence should not have been punished for anti-Soviet agitation not to speak of treason. It further states that the majority of young Ukrainian intellectuals who were arrested in the 1960's and 1970's did not go as far as Lukyanenko, but fought for cultural rights only: "The majority of these young people did not even dream *(mriyala)* of the constitutionally sanctioned separation of Ukraine from Russia. The fact of the matter was that Russification, which hides behind the slogan of internationalism, had gone too far."[17]

Where does the Ukrainian Helsinki Group stand? The "Ukrainian Public Group to Promote the Helsinki Agreements" is defending both individual and collective human rights. In its first declaration the Group avows that it will be guided not by political, but by humanitarian-legal motives.[18] But the *raison d'être* for an independent Ukrainian Helsinki Watchers' Group, which is not just a branch of the Moscow Helsinki Group, is indeed political. The first chairman of the former, Mykola Rudenko, admitted that much in his statement of November 14, 1976, i.e., five days after the Group's establishment.[19] First of all, in Ukraine individual and national rights are inextricably interwoven. The first working part of the Ukrainian Group's Memorandum No. 1 (after the introduction of the members of the group) is devoted to the persecution of the Ukrainian nation, from Stalin's genocide to Khrushchev's and Brezhnev's aggressive Russification campaigns. Second, the Ukrainian SSR is a voluntary and equal charter member of the USSR and her right to secession from the Union is guaranteed by the Constitution. Third, given the inextricable interconnection between individual and national rights in Ukraine, and given the legal status of the Ukrainian SSR, it follows that it is the government of the Ukrainian SSR that is best qualified to defend human rights in Ukraine — not the All-Union government in Moscow. The Ukrainian SSR should have been separately represented at the Helsinki Conference, but it was not. A practical objective of the independent Ukrainian Helsinki Group is, therefore, to bring about separate international representation of Ukraine in the follow-up conferences such as the 1977—78 Conference at Belgrade. This objective is only implied in the Ukrainian Group's Memorandum No. 1, of November-December 1976. Apparently it has been made explicit in Memorandum No. 2, which was not available at the time of writing (reportedly it was confiscated by the KGB during their search of Rudenko's apartment), but which was summarized in one sentence in the published Memorandum No. 7 of March 15, 1977.[20]

---

17 *Memorandum No. 1* (note 3), 5 ff.; quotation on p. 6.

18 *Deklaratsiya Ukraïns'koï Hromads'koï Hrupy Spryyannya Vykonannyu Khal'syns'kykh* [*sic*] *Uhod*, p. 2. Document is xerox copy of typewritten declaration of Ukrainian Helsinki Monitoring Group.

19 *Svoboda: The Ukrainian Weekly*, September 11, 1977, p. 2.

20 U.S. Congress 9 (1955th: 1st session), Commission on Security and Cooperation in Europe, Hearings: *Basket III: Implementation of the Helsinki Accords*, Vol. IV (June 3, 1977), 76.

In early February, 1977 after the arrest of Rudenko and of his close associate Tykhy, being apparently under the influence of the futuristic poet Berdnyk, the Ukrainian Helsinki Group issued its somewhat mystical Word of Ukraine of the Year 1977.[21] Concretely the Group demanded freedom for the discussion of its ideas. Those ideas were to be either approved or rejected in an all-national referendum [which was, apparently, to be held in Ukraine only]. Separation was rejected, provided that the Soviet Union would give its constituent peoples "full sovereignty of creative manifestation in all areas of spiritual and economic life," which was declared to be the will of Evolution. The borders of the country were to be opened for people to leave and to enter, censorship was to be eliminated, capital punishment was to be abolished, and — the height of utopian mysticism — all armies, with the exception of internal peace forces, were to be disbanded within the next few years. Based on the United Nations, an All-Planetary Brotherhood of Peoples was then to be created. These were the proposals of the Ukrainian dissenters from the Helsinki group and they were directed to the countries participating in the 1977 Belgrade Conference.

As to Ukraine herself, the Group declared: "The Will of a Nation aspires to non-subordination, to the building of its own independent life."[22] The statehood of Ukraine qua member of the UN is "nothing but a paper mirage." "The will of history is such that every nation (even the smallest) stepped onto the field of history as the one-for-all-time Son of His Mother within the One Brotherhood of Mankind."[23]

Reluctantly this writer has come to the conclusion that the brutal repressions against the Ukrainian Helsinki Group, specifically the arrests of Rudenko and Tykhy, must have affected the presentation of its political aspirations. Compare, for example, the eloquent but businesslike Memorandum No. 1, of November-December, 1976 with the futuristic vision of Memorandum No. 5, of February 15, 1977, which was written ten days after those arrests. In a later declaration, which Jersey City's *Svoboda* reprinted without a date, it appears that the Ukrainian Helsinki Group insists on the implementation of the Constitution of the Ukrainian SSR, of the Universal Declaration of Human Rights, and of the Final Act of the Helsinki Conference. The concrete means are left open, however.[24]

Valentyn Moroz, to cite our last example, is perhaps unique in that he is a visionary who has both his feet firmly planted on the ground. His most concrete — and possibly also his most restrained — statement of goals is contained in his petition to Shelest of May 15, 1968:

---

21 *Ibid.*, 71—74.

22 *Ibid.*, 71.

23 *Ibid.*

24 *Svoboda*, July 9, 1977, pp. 1 and 6 ("Zayava..."). From the text it would appear that the declaration was written shortly after the arrests of two additional members of the Ukrainian Helsinki Group — Mykola Matusevych and Myroslav Marynovych — on April 23, 1977. Incidentally, it became known later that December 12, 1977 the KGB arrested Lev Lukyanenko, a charter member of the Group, and Petro Vins, who had joined the Group later — see *Svoboda: The Ukrainian Weekly*, December 31, 1977, pp. 1+.

> Will Ukrainian communists today be able to renew at last the Leninist policy of Ukrainianization and to declare all-out war on Russian chauvinism in Ukraine? The successful outcome of the ideological conflict with the West depends precisely on this. But as long as people continue to be tried for protesting against chauvinism, solemn oaths proclaiming that Leninist norms with regard to the nationalities question have been fully restored in Ukraine will not be very convincing. The communists of Czechoslovakia are demonstrating to the communists of all countries the necessity of throwing overboard that which has become a ballast and opening the sluices to those forces which guarantee a future. *Will the communists of Ukraine succeed, in their own interest,* in mastering this lesson?[25]

But the essence of Moroz's thinking is not so much political-*legal* as it is political-*psychological.* He wants to reestablish in his fellow-countrymen national pride, wants them to shed their feeling of inferiority, of being second best. He wants to rekindle in his compatriots the will to resist, wants to light in them the fire of obsession with things Ukrainian. The quintessential Moroz does not appear in the somewhat restrained petitions, but does so in his essays. Thus in his polemic with the assimilationist Byelorussian poetess Yevdokiya Los Moroz writes:

> There is no progress that automatically guarantees a nation the right to existence. A nation lives only when there are people ready to die for it; when there are Byelorussians who do not ask: 'What is Byelorussian good for?'; when her sons believe that their nation has been chosen by God and their people are the highest product of history. I know that all people are equal. My mind tells me this. But along with this I know that my people are singular, the best. My people — are the pride of the earth. My people — are the arrow from God's bow. That is how my heart speaks. It is unwise to bring the voices of the mind and of the heart to a common denominator. The voice of reason is indispensable. But a person whose reason has eaten away the heart is a shell without a core. Mental superiority does not always indicate spiritual superiority.
>
> *
>
> ... Love, friendship are possible only between equals. I can love Russia, because I do not have a feeling of inferiority before a Russian. ... You cannot love Russia, for you look up at Russia from below.[26]

To conclude, this writer is aware that he has not been able to do full justice to the political aspirations of the dissenters in Ukraine. The attempt here has been to

---

[25] Valentyn Moroz, *Boomerang: The Works of Valentyn Moroz* (Baltimore: Smoloskyp, 1974), 146—147. Emphasis in the original.

[26] *Ibid.,* 127, 128. The quotations are from Moroz's essay "Moses and Dathan," of which only excerpts reached the West in the early 1970's and were published in this book. The writer was informed in December 1977 that the rest of the essay has now become available, but it was not available to me at the time of writing (January 1978).

suggest that, although the occasional critics of the regime's nationality policy from within the ranks of the Party are not to be equated with full-fledged political dissidents, they should not be ignored either; for there is some noticeable overlap. The writer has tried to suggest that, as a minimum, the majority of the dissenters protest against the deprivation of Ukrainian cultural rights. But at least among those dissenters chosen for purposes of illustration — Plyushch, Dzyuba, Chornovil, Lukyanenko, the Helsinki Group, and Valentyn Moroz — there are certain political objectives that do break through: viz., complete independence as a matter of national survival in Plyushch; possible independence if supported by a popular referendum in Lukyanenko; return to the relatively wide political and cultural autonomy of the 1920's (Dzyuba, Chornovil, Moroz; the Helsinki group, at least to some degree). On closer inspection, however, we find even in Chornovil, in the memoranda of the Helsinki Group, and in Moroz wistful references to the relative independence of such East European states as Poland and Czechoslovakia. Where does this all leave us? One finds that, despite all the brutal repressions, dissent in Ukraine has progressed from almost exclusively cultural to *political* aspirations and that, at present, those aspirations hover somewhere between genuine political autonomy and complete political independence.

Олександер Баран
Manitoba University

ВАЛЛЕНШТАЙН І КОЗАКИ

Як відомо, козаки від самого початку взяли активну участь в тридцятилітній війні. Вони помагали імператорові Фердінандові ІІ-ому здушити чеське повстання, пацифікували Моравію та як частина цісарської армії воювали над Райном і в Палатинаті. Та в 1624-ім році скінчилася перша фаза війни і також участь козаків в імперіяльній армії. Сміло можемо сказати, що наприкінці цього року вже не було ні одного козацького відділу на території габсбурської імперії.[1] Одначе, ця перерва не тривала довго. В 1625-ім році їх покликав до нової служби новий мілітарний лідер імперії, Альберт Валленштайн. Альберт Валленштайн, чи правильніше по-чеському Валдштін, був дуже дивною, одночас дуже цікавою людиною. Безоглядний амбіціонер і асоціяльний кар'єрист, а все ж таки він став найвизначнішим мілітарним лідером і полководцем XVII-го століття.

Валленштайн народився 1583-го року в чеській шляхетській фамілії в Гержманіці. З роду протестант. Навернувся на католицизм щойно в 1606-ому році й став ідейним та політичним прихильником імператора. Помагав йому мілітарно й фінансово: напр. вже в 1617-ому році звербував і найняв малу армію наємників для Фердінанда проти Венеції. В 1618-ому році він був головою військового набору Моравії, однак, коли бачив, що його війська готуються перейти на сторону повстанців, утік з цілою воєнною касою провінції до Відня й передав Фердінандові ці гроші на набір нової воєнної армії проти чесько-моравського повстання. В пізніших роках Валленштайн часто дарував імператорові великі грошеві дарунки зі своїх дібр, що їх набув він легким коштом під час конфіскації. За всі ці добродійства та через родинні зв'язки жінки в 1623-ому році Валленштайн став графом, у 1624-ім князем, а в 1625-ім велико-князем Фрідляндії.

---

[1] G. Gajecky & A. Baran, *The Cossacks in the Thirthy Years War*, Rome 1969, p. 87—88. В імперії залишилися тільки козаки, які меншими частинами перейшли в ряди звичайних імперіяльних наємників. Їх не було більше ніж 2.000 й вони разом з хорватськими ґренцерами творили офіційну легку їзду Габсбурґів. Залишилися також і такі офіцери, які вивели свої війська з Польщі проти заборони сойму й їм було заборонено вертатися до королівства (напр.: Мочарський і Калиновський).

Таким чином Валленштайн став членом домінуючої габсбурської аристократії.[2]

Його военна кар'єра також скоро піднеслася в тому самому часі. Тридцятилітня війна знову почала активізуватися. Перемоги імператора та Максиміляна Баварського в роках 1623—1624 переконали їхніх ворогів, що вони не можуть виграти проти армії Імперії та Католицької Лігі без формального союзу та спільної акції. Кардинал Рішельє, прем'єр-міністер Франції, головний ворог Габсбурґів, 10-го червня 1624 р. підписав з Об'єднаними Провінціями угоду проти еспанців, до якої пізніше пристали Англія, Данія і Швеція. Габсбурська імперія на початку 1625 після всіх своїх перемог знову була окружена новими ще сильнішими ворогами.[3]

Максиміліян та Фердінанд розпачливо шукали за новим військом, щоб забезпечитися від атак анти-габсбурського союзу. В тих критичних часах Валленштайн запропонував цісареві, що він виставить 50.000-ну армію за свої гроші, забезпечить її квартирами та провіянтом і тільки дальший жольд буде вимагати з імперіяльної каси. Фердінанд не міг відмовити такої пропозиції, але боявся, що Валленштайн стане дуже сильним і тому в квітні 1625-го року доручив йому тільки набір 20.000 наємників.[4]

Хоч імператор доручив організування та ведення цієї армії Валленштайнові щойно в квітні, але приготування до набору розпочав уже в березні, зразу по отриманні пропозицій Валленштайна. Одна з важніших пропозицій нового командира була: найняти кілька тисяч козаків для оборони проти евентуального нападу гусарів Бетлена Ґабора з Трансільванії та для посідання легко-рухомих відділів в часі важких маневрів властивого війська.[5] Валленштайн добре передбачував, що наступна фаза тридцятилітньої війни буде базуватися більше на маневруванні поодиноких військ, ніж на великих сутичках великих армій. Він думав забезпечити маневри тяжчих відділів від несподіваних нападів легкої кінноти та легко рухомих відділів. Такими легкими кіннотами та легко рухомими відділами в тому часі були тільки: мадярські гусари, хорватські ґренцери та та українські козаки. Але мадярські гусари були тільки кіннотою, їм було трудно без коней і не радо воювали піші. Хорватські ґренцери також більше привикли до кінноти і не любили позиційної війни, а воліли рейди; тим самим їх було тяжко контролювати. Козаки,

---

[2] C. V. Wedgwood, *The Thirty Years War*, New York/Anchor, 1961, p. 166—169; J. V. Polisensky, *The Thirty Years War*, Los Angeles/Univ. California Press, 1971, p. 116—118.

[3] Wedgwood, p. 182—188.

[4] Ibid., p. 192—193.

[5] Точно знаємо, що імператор рішив набирати козаків відразу після переговорів з Валленштайном в лютому 1625. Крім того, маємо ясні документи, що ці набори були виключно для Валленштайна. Гляди: A. G. Welykyj, *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae illustrantes*, Romae/Basiliani, 1960, vol. IV, p. 169—170, 180—181; Wedgwood, p. 193.

одначе, по старому запорозькому звичаю воювали пішо. Вони переїжджали і маневрували кіньми й для них кінна боротьба не була незнаною, тому в тридцятилітній війні вживано їх всюди як легку кінноту, але вони могли бути перекинені до легкої піхоти кожного дня.[6]

Тому імператор на пораду Валленштайна в першій мірі запросив до нового війська козаків і щойно пізніше добирав хорватів та мадяр. Козаки були офіційно запрошені до нової участи в тридцятилітній війні імператорським та еспанським послами, які вже на початку березня домагалися козацької помочі для імператора від польського сойму.[7] Та козаки не чекали на офіційну відповідь сойму, але почувши про імператорське запрошення, виїхали самі до Сілезії й тут чекали на прийняття до цісарського жолду.[8] Одначе імператорські аґенти не спішилися приймати їх до служби і козаки в числі трьох тисяч домагалися утримання від льокального населення, а навіть грозили, що наймуться до Мансфельда.[9]

Тим часом в Україні 30.000 козаків готувалися до габсбурзького найму. Вони чекали тільки на офіційний позив та вербування, щоб перепровадитися на сілезький кордон.[10] Але сілезьке населення, почувши таку вістку попало в цілковиту паніку. Ця паніка росла з кождим днем, бо багато з тих 30.000 козаків стали нетерпеливитися і поволі почали перекрадатися малими групами до пограничних осель. Уже 5-го травня з празьких вістей довідуємося, що на пограниччі тоді було понад 10.000 козацьких наємників.[11] Вони нагнали багато страху і польському пограниччю та вимагали контрибуції також і від польського населення. Король чи сойм в подібних випадках звичайно розв'язав або роззброїв би козаків,[12] одначе тим разом Жиґмонд потребував їхньої приявности в Сілезії. Король хотів посадити свого сина Карла Фердінанда на єпископський престіл Вроцлаву і через козацьку загрозу примушував сілезьців, щоб прийняли його сина на це єпископство.[13]

Але козаки знали, що вони не можуть довго сидіти на карку локального населення й тому старалися сконтактуватися з імперіялною адміністрацією, та всюди знайшли замкнені двері. Врешті в половині червня імператор прийняв 6.000 козаків, бо їх нагло потре-

---

[6] В. А. Голобуцкий, *Запорожское Козачество*, Киев/Г.И.П.Л., 1956.
[7] Welykyj, p. 170.
[8] Ibid., p. 169.
[9] Ibid., p. 172.
[10] Ibid., p. 175—176.
[11] Ibid., p. 178—179. В трьох листах, тобто з Праги, Відня та Вроцлаву, говориться, що там було 20.000 козаків, одначе на нашу думку це число було переборщене страхом сілезців. З пізніших наборів виходить, що козаків там могло бути коло 11.000.
[12] Gajecky-Baran, p. 88.
[13] Welykyj, p. 178—179.

бував на півночі проти Мансфельда та данського короля,[14] а решту відіслав додому. Свою акцію Фердінанд вияснив в своєму листі до польського короля з дня 11-го липня, пишучи, що розпочав переговори з протестантськими електорами Бранденбурґу та Саксонії й не хотів, щоб прийняття козацьких наємників спричинило недовір'я в протестантських колах.[15] Але ці переговори були безуспішні і Фердінанд знову наказав набір козаків. Таким чином, нових 5.000 козаків прийнято до імперської служби й до них приділено двох сотників старої козацької виправи: Николу Мочарського та Ідзі Калиновського.[16] Ці козаки одначе також не стали кіннотою Валленштайна, а приділено їх під команду Паппенгайма. Паппенгайм, це був молодий полковник, вихований в еспанській службі, відважний очайдух, який зацікавився ролею кінноти в модерній военній тактиці.[17] На початку 1626-го року він запропонував Відневі, що з 6.000-ною кіннотою зробить порядок в північній Італії. Імперіяльна канцелярія прийняла його пропозицію і вислала його негайно до Італії. Його військо творили здебільшого козаки Мочарського та Калиновського. Але Валленштайн, який цілий час чекав на козаків без жодного успіху, виявляв часто своє невдоволення, як і побачимо пізніше. Він ще більше сердився, коли почув, що Паппенгайма з його козаками вислано до Італії. В Італії, одначе, козаки Калиновського і Мочарського були дуже придатними. Вони помагали міланському губернаторові почати облогу Ґенуї, охороняти Льомбардію від французких нападів коло озера Комо та рейдували проти венеціянських військ. Врешті перемогли під проводом Паппенгайма французьку армію Маркіза де Кувре.[18]

Тим часом домагання Валленштайна увінчалися успіхом, бо імператор на початку лютого 1626 р. вислав свого персонального посла, графа Матвія Арнольдінія до Варшави, щоб зав'язав тісніші зносини та активнішу співпрацю з польським урядом, а головно, щоб отримав позволення на вербування більшої армії козаків для поси-

---

[14] Ibid., p. 187. „Di Vienna delli 28 passato (Giugno) altro non scrivono, eccetto che l'Imperatore faceva assoldare altri m/6 Cosacchi, dicevasi per mandarli contro il Mansfeld".

[15] Gajecky-Baran, p. 129—130.

[16] Dzieduszycki M., *Krótki Rys Dziejów i Spraw Lisowczyków,* Lwów/Schnayder, 1843—44, vol. II, p. 388. Мочарський та Калиновський, це були два козацькі сотники, яким, тому що нелеґально покинули зі своїми відділами Польщу, в 1624-му році заборонено вступ до королівства. Хоч їхні відділи роззброєно та післано до дому, вони залишилися в цісарській службі ще на неозначений час. Їх помилувано тільки на цісарську інтервенцію. Див.: Haus-Hof- und Staats Archiv, Wien, Sectio: Polonica, Karton 54, Conv. 1626, fol. 4-11v.

[17] Wedgwood, p. 206—209, 276—291.

[18] F. C. Khevenhiller, *Annales Ferdinandei, oder Wahrhafte Beschreibung Kaisers Ferdinandi des Andern ... von Anfang des 1578 bis das 1637,* Leipzig/Weidmann, 1724, vol. X., p. 969.

лення війська Валленштайна.[19] Сойм прихильно ставився до пропозицій Арнольдінія, але не позволив на вербування більшого числа козаків, бо Польща потребувала багато війська у шведській війні на півночі і проти турко-татарських нападів на півдні.[20] З другого боку, як довідаємося з листа варшавського нунція, запорожці були дуже заінтересовані в імперіяльній службі і вже погодилися з імперіяльним посланником, що через Трансильванію переїдуть до Австрії, але в останньому моменті застановлено їх польським соймом, який боявся увійти в політичний конфлікт із семигородським князем Бетленом Ґабором.[21] Та мимо того, більшість сенаторів висловила таку думку, що коли б козаки переходили до імператора непомітно, то Річ Посполита могла б замкнути на це очі.[22] Таким чином залишено Валленштайнові деяку надію на одержання запорожців.

Тим часом на початку 1626-го року Валленштайн міг показати свої военні здібності. Тіллі був зайнятий операціями проти данського короля та проти Християн з Брауншвайґу, а ворожа армія голляндсько-англійського союзу під проводом Мансфельда тягла до Середньої Европи, до Моравії, щоб там злучитися з військом Бетлена Ґабора. Валленштайн був єдиний, що міг зупинити ворога перед осягненням своєї цілі. Він вибрав на це міст над Ельбою у Дессау. Тут він 25-го квітня не тільки зупинив, але вдалим маневруванням своєї артилерії так побив Мансфельда, що той мусів відступити до Бранденбурґу, щоб наново підбудувати свої сили. Тут з новими рекрутами та данськими відділами Йоганса Ернеста з Ваймару Мансфельдові вдалося знайти дорогу до Сілезії і в серпні 1626 він увійшов на Моравію, а звідтам до північної Словаччини.[23]

Віденський уряд так захопився перемогою Валленштайна над Мансфельдом та перемогами Тіллі, що відразу після битви у Дессау скасував набір козаків.[24] Валленштайн, бачивши хитрий марш Мансфельда, хотів його догнати, але тут він вже дійсно потребував козаків або якоїсь іншої легкої кінноти. Він вже більше не довір'яв Відневі, а сам на свою руку послав полковника Кольореда до Польщі, щоб там звербував велике козацьке військо для його армії.[25] Але поки Кольоредо міг прибути з козаками Валленштайн мусів йти за Мансфельдом тільки здалека, бо мав усього 2.000 легкої кінноти — ґренцерів та козаків з першого набору.

Таким чином Валленштайн мусів з тяжкорухомою армією поборювати всі ворожі ґарнізони, що їх Мансфельд залишив для спинювання імперіяльної армії. Він з докором писав до віденської цісарської

---

19 Welykyj, p. 209; Haus-Hof-Staats Archiv, Polonica, Karton 54, Conv. 1626, fol. 4-7v.

20 Welykyj, p. 224—225.

21 Ibid., p. 227.

22 Ibid.

23 Polisensky, op. cit., p. 170—171.

24 Welykyj, p. 228.

25 Ibid., p. 244.

канцелярії: «Якби я тільки мав 8.000 або 9.000 козаків і таку саму кількість мадяр і провіянту, який я потребую, то з Божою поміччю, я б з певністю прогнав Бетлена і Мансфельда за першим разом, а потім маршував би до Прусії, щоб вигнати шведського короля з Польщі».[26] Крім того Валленштайн сказав імператорові, що відтепер він на свою руку буде набирати легку кінноту тоді, коли він схоче і там, де він схоче, якщо цісарський уряд цього для нього не зробить.[27] Він став ще більше роздратованим, коли почув, що Мансфельд отримав від Бетлена Ґабора 2.500 мадярських гусарів і 2.000 турецької легкої кінноти, які почали наступати зі всіх боків. Та мимо цих труднощів Валленштайн зайшов аж до Нітри в західній Словаччині.[28]

Тим часом акція Кольореда була безуспішна. Він в Польщі передав соймові цікаву пропозицію Валленштайна. Ця пропозиція звучала так, що Валленштайн мав послати до Польщі свого полковника Кербоні з п'ятнадцятьма хоругвами імператорської армії помагали полякам на півночі, а за це вимагав таку саму кількість козацької легкої кінноти для себе. Ці козаки були б оплачувані Валленштайном, а цісарські відділи польським королівством.[29] Коронний маршалок Польщі, Нікола Вольський, прихильно поставився до тієї пропозиції, але сенатори були проти і пропозиція була відкинена.[30]

Та акція Кольореда не пішла намарно. Козаки, почувши про заінтересування Валленштайна, меншими відділами переїхали до Сілезії, де їх звербував до імперської армії сілезький комендант Валленштайна, полковник барон Ді Дона.[31] Тих козаків було всього 4.000 і згаданий барон тримав їх коло себе, щоб пацифікувати свою провінцію, де було багато прихильних Мансфельдові елементів та навіть деякі мансфельдські ґарнізони.[32] Та нагло змінилася ціла ситуація для Валленштайна. У вересні Бетлен і Мансфельд інтенсивно обговорювали майбутні воєнні операції, однак не могли дійти до конкретного пляну. Врешті Бетлен Ґабор початком жовтня, не хотячи трудної зимової кампанії, відійшов до Трансільванії, а Мансфельд виїхав до Венеції для виєднання фінансової помочі. В тій дорозі Мансфельд нагло помер десь в Дольомітських Альпах.[33] Валленштайн відійшов до західньої Мадярщини і уважав всю кампанію 1626-го року закінченою.

В тій ситуації Валленштайн не бачив більше потреби платити козакам в постоях на зиму й наказав баронові Ді Дона, щоб відпустив

---

26 Francis Watson, *Wallenstein, Soldier Under Saturn,* New York/Appleton, 1938, p. 199.

27 Ibid., p. 200.

28 Polisensky, p. 170.

29 Václav Liva, *Prameny k Dějinám Třicetileté Války,* Praha/Naše Vojsko, vol. IV., p. 157.

30 Ibid.

31 Ibid., p. 161.

32 Welykyj, p. 252; Liva, p. 161.

33 Polisensky, p. 171.

тих 4.000 козаків без три-місячної платні, бо вони не служили досить довго.[34] Козаки, одначе, не хотіли відійти без три-місячної платні. Вони відкликалися на угоду, підписану в імені головного командира імперіяльної армії. Тоді Валленштайн змінив свою думку і написав баронові, що на випадок, якщо козаки хотять дальше служити, або не хотіли б відійти без три-місячного жольду, то нехай залишає їх на службі, але має післати їх до центрального табору армії.[35]

Однак Ді Дона потребував козаків на очищення Сілезії та північної Моравії від мансфельдських ґарнізонів та від льокальних бунтівників. Він з трьома іншими полковниками, тобто Колльоредом, Пехманом та Монтекуколі, на чолі свого козацького війська облягав міста Опаву та Крнов, крім того старався загородити дорогу мансфельдській кінноті, яка перебивалася після смерти свого команданта назад до Голляндії.[36] В тих боях, як видно з документів часу, козаки зазнали великих втрат. Також тисячу козаків, що приділено з відділів поверненого Паппенгайма до козаків барона, подесятковано в тих боях.[37]

Як відомо, козаки Калиновського та Мочарського вже повернулися до Польщі. Паппенгайм повернувся з Італії кінцем вересня, бо його тесть мав труднощі з селянським повстанням в західній Австрії і просив його помочі. Мочарського та Калиновського закликав польський уряд додому, бо їх потрібно було на війні проти шведів. Вони з 4.000 козаків виїхали до Сілезії й там чекали на виплачення остаточного жольду. Але в очікуванні на гроші почали плюндрувати населення і тому польський сойм викинув з цього козацького війська 30 офіцерів, між іншим і самого Калиновського, а команду передано Мочарському.[38]

Козаки барона Ді Дона ще півтора року залишилися в цісарській службі.[39] Зазнали багато втрат, більше ніж всі інші козацькі наємники трицятьлітньої війни. Та вони не зменшувалися, бо як ми вже згадували, до них прилучено 1.000 козаків від Паппенгайма та 1.500 козаків першого набору, які ще від червня 1925-го року були постійно в імператорських наймах.[40]

Врешті в січні 1628 року всі 5.000 козаків в Сілезії зголосилися їхати додому та просили про виплату остаточного жольду.[41] Однак та виплата не приходила так легко, бо Ді Дона та Валленштайн посперечалися на кінцевій сумі цього жольду.[42] До кінцевої виплати дійшло

[34] Welykyj, p. 252.
[35] Ibid., p. 253.
[36] Ibid., p. 254—257.
[37] Ibid., p. 257, 264—265; Dzieduszycki, vol. II., p. 400.
[38] Dzieduszycki, v. II., p. 400—401.
[39] Ibid.
[40] Welykyj, p., 279, 303.
[41] Welykyj, p. 303.
[42] Ibid.

тільки початком червня, а щойно 2-го липня залишили останні козацькі відділи армію Валленштайна.[43]

На сході імперії не було вже більше козаків. На заході, одначе, коло 2.000 козаків злучилося з хорватськими ґренцерами й творили першу офіційну легку кінноту габсбурської імперії. Вони в 30-их роках воювали як кіннота полковника Ісолані.

В 1628-му році скінчилася так звана «Данська фаза» трицятилітньої війни. Виглядало, що імператор виграв війну і німецька «Священна Римська Імперія» відновиться конституційно знову під проводом Фердінанда Другого. Однак не так сталося. 6-го березня 1629-го року Фердінанд видав свій нещасливий «Едикт Реституції», який повернув конституційну боротьбу знову на релігійні рейки й об'єднав ворогів імперії коло нової протестанської коаліції.[44] Новим керівником цієї коаліції став шведський король Ґустав Адольф, а фінансистом та інстиґатором коаліції, католицький кардинал і канцлер Франції, Рішельє. Ґустав Адольф рішився в 1629-му році окупувати Німеччину, щоб боронити протестантів від наслідків Едикту Реституції. Фердінанд базував оборону на армії Валленштайна, бо армія Католицької Ліґи під проводом генерала Тіллі була вже дуже виснажена. Але і Валленштайн мусів підбудувати свої сили, проголошуючи набір легкої кінноти, головно «козаків та хорватів».[45] Почувши те, вже в січні 1930-го року, козацькі відділи появилися на кордоні Сілезії й голосилися до служби.[46] Валленштайн, одначе, був такий зайнятий, що не мав часу відразу трактувати з козацькою кіннотою і тільки по трьох місяцях, як козаки стали нетерпеливими й голосилися також до армії Тіллі,[47] післав свого ірляндського ад'ютанта Якова Батлера до Сілезії, щоб прийняв та привів козаків до імператорської служби. Яків Батлер із своїм братом Волтером, який був активним полковником легкої кінноти, прибули до козаків, прийняли з них 15 коругов на імператорський жолд та припровадили їх під своєю командою до графа Шамбурґа під Франкфурт над Одрою .Ці коругви були під проводом козацьких полковників Іваницького, Яроцького і Віруцького та ротмістрів Цілінського та Куліша й начисляли коло 6.000 осіб.[48] Вони відразу взяли участь в облозі Франкфурту над Одрою під командою імперіяльних полковників Герберштайна та Волтера Батлера, а після того, як здобули місто, їх вислано знову з Батлером до Сілезії до генерала Тіфенбаха, де до них прилучився відділ Дубицького.[49]

---

43 Dzieduszycki, II., p. 454.

44 Wedgwood, p. 235—238.

45 Albert Dieter, Die Politik Maximilians von Beiern und seiner verbindeten 1618—1651, in series: *Briefe und Akten zur Geschichte des Dreissig-Jährigen Krieges,* München 1964, Band V., teil II., Nr. 95, S. 272—273.

46 Welykyj, vol. V., p. 45, 47; Liva, vol. IV., p. 249.

47 Welykyj, vol. V., p. 48.

48 Dzieduszycki, vol. II., p. 467—468.

49 Ibid.

Таким чином в другій половині 1630-го року більше чим половину цісарської армії в Сілезії творили козаки, які залишилися на постійно під командою Волтера Батлера. Крім цих трьох суто козацьких полків, Батлер мав і свій полк, в якім також переважали козаки й пізніше, як показують документи з літа 1631-го року, він свої проріджені частини все доповнював козаками, так що сміло можемо твердити, що його кіннота — це була мала козацька армія.[50]

Та літо 1630-го року принесло болючі зміни для імперії. На домагання електорів, які боялися великої влади Валленштайна, його усунено з головної команди імперії. Він, розчарований імперіяльними інтриґами, повернувся на свої чеські маєтки і не дбав більше про оборону Габсбурґів.[51] Цісарська армія боролася зі східними шведськими відділами, але вона поволі розкладалася без строгого коменданта. Настала зима. Імператорським властям бракувало грошей на прохарчування і на виплату. Тому козацька старшина рішила з більшою частиною війська вернутися додому.[52] Не вернувся тільки полковник Іваницький, який згинув в боях із шведами.[53] Менша частина козаків залишилася з Батлером, який шукав щастя в різних боях проти шведів та саксонців. З тих козаків деякі попали до кінноти Паппенгайма і з нею у трагічну битву під Брайтенфельдом.

Імперії не щастило без Валленштайна. Армія Католицької Ліґи під проводом генерала Тіллі 18-го вересня 1631-го року була зовсім розгромлена шведською армією. Ґустав Адольф зі своїм військом зайшов аж до Баварії, а саксонська армія Арніма ввійшла в Чехію та зайняла Прагу.[54] Ситуація Фердінанда була критичною і тільки геній Валленштайна та його маєтки могли імперію врятувати. Але потрібно було довгих намов, щоб Валленштайн знову згодився прийняти пост верховного генерала цісарської армії. Він це зробив в останній день 1631-го року, однак його команду проголошено тільки чотири місяці пізніше.[55] Тим часом він старався реорганізувати своє військо. Вже 8-го грудня проголосив набір козаків і хорватів.[56] А коли мало козаків зголосилося, то після чотирьох місяців він обіцяв кожному козакові: на день 2 фунти хліба, 1 фунт м'яса, 2 пива, 1 вино, пів корця вівса на тиждень для коня і 6 ренських талярів жольду.[57] На ці обіцянки вже був кращий відгук, бо початком липня прийшло вісім козацьких коругов під командою Яна Віктора.[58] Та Валленштайн тим не був задоволений і в місяці серпні наказав генералові Ді Доні, щоб

---

50 Ibid., p. 469; Welykyj, V., p. 63.

51 Wedgwood, 253—258.

52 Dzieduszycki, II., p. 468.

53 Ibid.

54 Wedgwood, p. 306—309; Antonin Rezek, *Dějiny Saského vpádu do Čech*, Praha/Kober, 1889, p. 64—139.

55 Ibid.

56 Rudolf Dvořak, *Dějiny Moravy*, Brno/Ak. Knih. 1899, vol. III., p. 597.

57 Dzieduszycki, p. 471.

58 Ibid., p. 472.

здобув ще принаймні 3.000 козаків для його кінноти.[59] Це одначе не було легкою справою. Якраз в цьому році вийшов едикт нового польського короля, Володислава IV, під назвою «Пакта Конвента». Цей едикт заборонив вербування та випровадження всякого війська з Польщі до чужих держав і тим самим акція Ді Дони стала нелеґальною на польській території.[60]

Валленштайн потребував дуже тих козаків, бо його початкова тактика була «виснажити ворога» і переманеврувати його. Хоч він вже в липні 1632 року виступив проти Ґустава Адольфа, та до зудару дійшло тільки коло Лютцену 16-го листопада. Більше ніж чотири місяці вони тільки рухалися довкола один одного й старалися зайняти важливі стратегічні та економічно-мілітарні бази ворога.[61] В тих маневрах легка кіннота, а ще до того козацька, яка воювала проти того самого ворога в шведсько-польській війні, була необхідною. Тому Валленштайн наполягав на вербуванні козаків мимо заборони короля.[62]

Роля козаків в тих місяцях маневрування було постійно нервувати та провокувати ворога. Таким чином козаки Віктора та Батлера постійно рейдували ворога, переривали лінії постачання шведів і спричиняли щоденні алярми в армії Ґустава Адольфа.[63]

Та хоч як надіявся Валленштайн, в люценській битві не було нових козаків. Тільки полки Яна Віктора, Волтера Батлера та західні козацько-хорватські відділи генерала Голка і Паппенгайма брали участь в тій трагічній бойовій зустрічі. Не тільки всі козаки, але й уся імперська кіннота була під командою Паппенгайма, який марно старався своїми одчайдушними акціями розбити тяжкі лави шведських вояків і при одній такій акції втратив своє життя.[64] Це був великий удар для імперіяльної кавалерії, бо Паппенгайм був генієм воєнної кінноти.

Валленштайн програв битву під Лютценом, але шведи не могли цієї битви використати, бо в боях загинув також і сам їхній король Ґустав Адольф. Таким чином Валленштайн спокійно міг відступити до Галле, а звідтам вернувся до Чехії.[65] Туди припровадили до нього 1.000 нових козаків. Були це козаки полку Віруцького, що в тому часі були під командою сотників: Ярошевського, Дубицького, Сераковського, Сташа, Дембіцького і Чернецького.[66]

Хоч Валленштайн сидів цілу зиму безчинно в Чехії, то вислав нових козаків і полк Яна Віктора та відділи хорватських ґранічарів

59 Welykyj, V., p. 110.

60 Dzieduszycki, II., p. 474.

61 Wedgwood, p. 308—316.

62 Haus-Hof-Staats Archiv, Wien, Karton 56, Conv. 1632, s.d.B., fol. 73, 76; Welykyj, V., p. 110.

63 Всі автори одноголосно підтверджують надзвичайну активність легкої кінноти.

64 Polisensky, p. 211; Wedgwood, p. 317.

65 Wedgwood, p. 328.

66 Dzieduszycki, II., p. 475.

(ґренцерів) до Саксонії під команду генералів Ді Дони та Ґалласа, щоб там непокоїти ворога та нищити його засоби.[67] Козаки, які на українських степах привикли до скорих зимових рейдів, легко втиснулися до середини саксонського електорату і тут зробили засідку на самого саксонського електора, який тільки щасливою втечею міг спастися.[68] Після цього успішного рейду козаки вернулися до Сілезії, де під проводом генерала Ді Дона контролювали саксонські кордони. Тут приєдналася до них решта козаків полку Віруського під командою самого полковника та полковника Морійського, а сотників Славінського і Цілінського.[69] Віруський, одначе, не любив обіцянки і домагався писемного контракту імперіяльних репрезентантів. Цей контракт був скоро підписаний[70] і посилена козацька армія почала нові кампанії в сторону півночі під командою графа Мерода.[71] Однак 29-го січня 1633-го року постигло їх нещастя. Вони зударилися під Штреленом із шведськими військами генерала Дувала. В тій битві козаки були оточені, побиті й змасакровані. Більше ніж 500 козаків загинуло на полі бою[72].

Хоч козаки потерпіли великі втрати, то мимо того на початку лютого 1633-го року було їх ще около 6.000 в Сілезії.[72a] Але ні вони, ні хорватські ґранічари, ні цісарські залоги не могли втримати натиск шведів. і саксонців. Цісарські війська мусіли відступати й залишили Сілезію.[73] Крім того цісарська армія мала ще й інші труднощі. Генералові Ді Доні не стало грошей і не міг виплатити місячного жольду для наємних військовиків. З тієї причини козаки почали бунтуватися.[74] Ще гірше стало, коли кінцем лютого польський сойм відкликав додому двох кращих офіцерів козацького війська, тобто Дембінського і Сташа.[75] З ними вернулося до Польщі також і кілька сот рядовиків. Але ще дальше залишилося більше ніж 5.000 козаків в цісарській службі. Їх треба було заспокоїти. Імперіяльний штаб це зробив різними обіцянками та военною дисципліною. Однак, щоб виключити дальші бунти, козаків розміщено по різних частинах імперіяльної армії й від того часу вони служили в легкій кінноті генералів Верта, Ґалласа, Ґрайфенберґа та Ді Дони.[76] З таким розпорядженням не погодився полковник Віруський та більша частина офіцерів повернулася додому. З ними виїхала також і мала частина козаків.[77]

67 Ibid., p. 477.

68 Welykyj, p. 131.

69 Haus-Hof-Staats Archiv, Wien, Polen, Karton 56, Conv. 1633, fol. 52-3, 79.

70 Dzieduszycki, II., p. 478.

71 Haus-Hof-Staats Archiv, Wien, Polen, Karton 56, Conv. 1633, fol. 52-53.

72 Dzieduszycki, II., p. 478.

72a Welykyj, V., p. 133.

73 Dzieduszycki, II., p. 479.

74 Ibid.

75 Ibid.

76 Від березня 1633 немає «козацької армії», а говориться про козацькі відділи в усіх імперіяльних арміях.

77 Haus-Hof-Staats Archav Wien, Polen, Kartor 57, Conv. I-III. В тих документах на кількох місцях говориться про контракт з Віруським, який

Після розміщення козацьких відділів маємо тільки спорадичні згадки про їхню діяльність. Згадуються вони в березні разом з хорватами в акціях генерала Верта. В травні деяких козаків з ґранічарами вислано до Ніша. В червні полки козаків та хорватів обороняють місто Паппенгайм. А в сутичці під Гільпольтгаймом згадано, що загинуло 300 козаків разом з ротмістром Шабровським.[78]

Та 1634-ий рік положив кінець воєнній кар'єрі князя Валленштайна. Вже наприкінці 1633-го року, розчарований в своїх ідеалах, Валленштайн почав переговорювати з ворогом, а в лютому наступного року рішився перейти до шведів і саксонців. Про це довідалися льоялісти цісарської армії й 25-го лютого наємники Волтера Батлера на наказ їхнього полковника убили Валленштайна.[79] Між убивцями могли знаходитися і козаки, бо ж їх було чимало в полку Батлера.

Так скінчив найбільший полководець тридцятилітньої війни. Одначе його геніяльна стратегія та впровадження легкої кінноти з поміччю козаків до модерного воєнного мистецтва стали основою мілітарної тактики на довгі століття.

скінчився у літі 1633 і знаємо, що Віруський зі своєю клікою та малою кількістю війська залишив імперію.

[78] Dzieduszycki, II., p. 481—482.

[79] G. Pages, *The Thirty Years War,* New York/Harper, 1971, p. 155—163.

Михайло Палій
University of Kansas

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ В КАТЕРИНІВСЬКІЙ КОМІСІЇ

В першій половині XVIII століття Україна під російською окупацією переживала тяжкі часи. Постійні війни з Швецією і Туреччиною вимагаливід неї людських жертв і матеріяльних дібр. Крім того Україна поносила великі втрати в людях при будові каналів, твердинь Петербурга та інших споруд в московській державі. Саме населення переносило наруги та кривди від стаціонованих на Україні російських військ. Населення залишало рідні оселі і переходило на інші землі, шукаючи там кращого життя.

Щойно цариця Єлисавета (1741—62) відхилила на два десятиліття попередній політично-соціяльний стан України. Вона під впливом свого українського оточення (чоловік і духовенство) старалася улегшити тяжкий стан народу: з України були виведені російські полки,, які стояли в ній постоєм; був дозволений вільний торг збіжжям; відновлено київську митрополію (1745), а в 1750 році Єлисавета навіть дозволила відновити гетьманство на Україні.[1]

Все це змінилося після вступу на престол Катерини II (1762—96). Вона відкриває останню фазу в історії самостійного існування України. В перші роки свого панування вона не відважилася вжити рішучих заходів для повного скасування автономних прав України. Катерина старалася правити державою, а в тому і Україною, ліберально. Таким жестом було оголошення маніфесту (14. 12. 1766) про скликання-вибір представників поодиноких суспільних верств до «Комісії для складання проєкту нового статуту і для наради над уліпшенням народного добробуту». Після оголошення маніфесту генерал-губернатор граф Петро Румянцев розіслав по Україні пояснюючі обіжні листи. Він був певний, що українці з їхньою давньою звичкою до громадської самодіяльности співчутливо відгукнуться на його заклик, але вийшло навпаки. Українці вважали, що їхні старі закони і так добрі, тільки їх треба привернути й потвердити. Країна була схвильована, почалося

---

[1] О. Я. Єфименко. *Історія українського народу.* Харків, Держ. вид-во України, т. 2, стор. 77—80; Дмитро Дорошенко. *Нарис історії України.* Мюнхен, вид-во «Дніпрова Хвиля», 1966, т. 2, стор. 191—199; «Рѣчь „О поправленіи состоянія" Малороссіи», *Кіевская Старина, Кіев,* т. 4, стр. 120—122, октябрь 1882.

безладдя у виборі депутатів: народ ухилявся від участи у виборах. Коли Румянцев поборов перші перешкоди — вибір депутатів відбувся, зате зложені накази не відповідали намірам російського уряду. Вільні стани України прагнули відновлення їхніх прав. Вони собі зовсім не бажали обіцянок Катерини, «возвести малоросійський народ на вищую степень щастя». Румянцев був змушений перейти від ролі освіченого керівника і порадника до ролі начальника, що силою примушує. В умовах таких заходів було завершення складання наказів.

А) Територія, з якої було обрано депутатів складалася з кількох адміністративних одиниць, а саме:

1) «Малоросійська губернія» з округами: Київська, Стародубська, Чернігівська, Прилуцька, Переяславська і Лубенська.

2) «Слобідська Україна» з округами: Охтирська, Харківська, Ізюмська і Сумська. Від неї було відлучено два повіти: Острожський і Богучарський і приєднано до російської Вороніжської губернії.

3) «Запорізька Січ».

Б) Вибір депутатів і складання наказів відбулися від поодиноких станів України: від духовного чину, шляхетства, козацтва, міщан і запорожців. Таким чином ті суспільньі верстви мали можливість висловитися з приводу своїх станових потреб і бажань, крім поспільства, яке не було запрошене до участи в комісії.[2] Всіх депутатів від України було обрано 53 особи.

В) Накази української церкви.

Основний наказ, спільний від усієї Церкви російської держави, на Комісію був наданий св. Синодом своєму делеґатові — члену Синоду Митрополитові Новгородському Дмитрію. Перед складанням загального наказу було запитано українську Церкву про її потреби і вимоги. Надіслані українським духовенством вимоги розглянуто Синодом на трьох засіданнях і розподілено за їх змістом на три частини. Одну частину відхилено і виключено зовсім через те, що на думку Синода точки тої частини, або вже наведені в загальноцерковних вимогах, або не мають відношення до завдань Комісії. Другу частину не включено в наказ, але передано синодальному делеґатові на розгляд. Третю частину додано до загального наказу як доповнення, що відбиває специфічні і місцеві вимоги української Церкви. З тих доповнень принято до синодального наказу найбільш повними і типовими для всієї укра-

---

[2] О. Я. Єфименко. *Історія українського народу*, т. 2, стор. 81—83; Крипякевич (Холмський). *Історія України*, стор. 262—263; *Історія Русів*, стор. 339—346; Дорошенко. *Нарис історії України*, т. 2, сто . 200—204; Володимир Щербина. «Участь Київа у Законодавчій Комісії 1767 року», *Україна*, Київ, кн. 19, стор. 8, 1926; Антоній В. Флоровскій. «Академія Наук и Законодательная Комиссія 1767—1774 гг.», *Ученыя Записки*, Прага, т. I, вып. 2, стр. 103, 1924; В. Сергѣевичъ. «Откуда неудачи Екатерининской Законондательной Комссіи?», *Вѣстник Европы*, Санктпетербург, год 13, т. I, стр. 192, 213—214, 1878.

їнської Церкви вимоги Київської епархії, що представила до синоду разом 74 точки, з яких було прийнято в якості доповнень 18. Вимоги були надіслані до Синоду духовенством епархій Київської, Чернігівської, Переяславської, від Києво-Печерської Лаври та Києво-Межигірського монастиря. З того видно, що вся Слобідська Україна і Запоріжжя були виключені з української Церкви, що вказує на постійну тенденцію російського уряду для зменшення політичного значення української Церкви зменшити її розмір.[3] Оскільки можна судити по змісту вимог, наведених в додаткових до наказу точках, всі накази всіх українських духовних установ подібні між собою і писані ніби за одним пляном. Така подібність не може бути наслідком однакових загальних умов, в яких ті установи знаходилися, тим більше не могли бути випадковими. Тому треба тут бачити безумовний зв'язок, організованість і одностайність поміж українськими духовними установами, що взяли участь в цій акції.

За цим пляном наперед викладається перелік всіх прав, привілеїв і свобід, що належать українському народові в цілому, а відтак українській Церкві з точним наведенням актів, маніфестів, універсалів, пактів, тощо, якими ті права стверджувалися.

Перелік тих актів починається від часів литовського періоду в історії України (1350) і йде через з'єднання з Польщею на підставі Любельської Унії (1595) до умов гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем (1654). Наводяться також і ствердження тих привілеїв і прав царями московськими, від Олексія до Катерини II, але разом з тим наводиться і поступове порушення і відібрання на практиці всіх тих прав московським урядом. З деяких точок видно, що українське духовенство і Церква в цілому, докоряють Москві за недодержання та зломання умов Переяславських 1654 р. Знесення всіх давніх прав і привілеїв українського духовенства та Церкви в цілому, привело до половини 18 ст. українську Церкву до занепаду і зубожіння. Очевидно, такий стан був основною метою політики московського уряду протягом ста років, скерованій на знищення економічної бази української Церкви, руйнації її освітньої системи, зубожіння духовенства і занепаду його авторитету. Під час Переяславської угоди українська Церква була самостійна, багата, високоосвічена, стояла далеко вище від московської. Пониження української Церкви переводилося для того, щоб зробити її слабшою від московської, поставити в залежність від останньої і знищити будь-які прояви її самостійности. Тому то виступ українського духовенства при першій нагоді, яка з'явилася у зв'язку з творенням Комісії і наказів до неї — виявився доволі політично-національно свідомим і як на той час досить гострим. Після вступної частини в додаткових точках Київської епархії вимагається

[3] Іван Теличенко. «Сословныя нужды и желанія малороссіянъ въ эпоху Екатерининской Комиссіи», *Кіевская Старина,* Кіевъ, т. 31, стр. 251—253, ноябрь 1890.

відновлення духовенства з родинами в правах шляхетства, як то було за литовського і польського періодів.[4]

Далі вимагається повернення духовенству права купівлі, володіння та продажу нерухомого майна: грунтів та іншого, як і приймати собі за поминання, а Церкві на офіру (відібрані 1728 р.). Ще далі вимагається відновити церковнослужителям право курити вино та шинкувати (відібране 1754 р.). Вказується на те, що відібрання тих прав розорило духовенство, позбавивши його прибутків і разом з тим понизило його авторитет, зрівняло в правах з посполитими селянами, що викликало з боку старшини і козаків «крайнее посмеяние та укоризну». Духовенство, посилаючися на Литовський статут, вимагало відновлення порушеного права, за яким духовенство було звільнене в їх садибах від будь якого військового постою.[5]

Далі йде справа освітних установ. Спочатку нагадується про київські школи при монастирях, що існували давніше (17 ст.) і були стверджені грамотами патріяршими та універсалами гетьманськими, також Гадяцькою угодою (1659 р.) стверджено: «Академію в Києві дозволяє відновити Його Королівська Величність і чини коронні і їй такими привілеями і вольностями користуватися, які має Академія Краківська, з тою умовою, щоб у Академії не було професорів, маґістрів і студентів аріянської, кальвінської та лютеранської сект».

Вимоги ствердити права і привілеї Київської Академії, що стверджувалися раніше вже московською державою, а саме: наказати всім військовим і цивільним владам та іншим установам, щоб всякого чину студентів та учнів Академії не затримувати, не піддавати арештові та не накладати на них жодної кари. Скарги на студентів доставляти префектові, опісля ректорові, а наприкінці митрополитові. Щоб студенти були суджені тільки по давнім реґулам Академії та звичаям. Вимагається визначити на утримання Академії річну суму та поширення бюджету на створення двох штатів провідників та учителів від жидівської, грецької, німецької та французької мов, також від наук історії, географії та аритметики. Далі щоб особи, що скінчили Академію, при занятті посад мали першенство і перевагу перед іншими.

Ще з часів перших шкіл при Богоявленському монастирі створений був дім для прочан та калік, стверджений патріяршими грамо-

---

[4] *Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческкаго Общества.* С.-Петербургъ, 1885, т. 43, стр. 504—506; Теличенко. «Сословныя нужды и желанія малороссіянъ въ эпоху Екатерининско йКомиссіи», *Кіевская Старина,* Кіевъ, т. 31, стр. 254—265, ноябрь 1890; «Прошеніе малороссійскаго шлехятства и старшинъ, вмѣстѣ съ гетманомъ, о возстановленіи разныхъ старинныхъ правъ Малороссіи,, поданное Екатеринѣ въ 1764 году», *Кіевская Старина,* Кіевъ, т. 6, стр.329—330, іюнь 1883.

[5] *Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческаго Общества,* т. 43, стр. 570—571, 577, ноябрь 1890; Теличенко. «Сословныя нужды и желанія малороссіянъ въ эпоху Екатерининской Комиссіи». *Кіевская Старина,* т. 31, стр. 471—483, декабрь 1890.

тами та королівськими привілеями. Згодом цей дім перетворено на дім для сиріт, що зветься «Бурсою».

Вимоги: Цей дім ствердити царською грамотою на майбутні часи, звільнити від всяких цивільних повинностей та податків. Управу тим домам віддати безпосередньо митрополитові Київському, а всі, що живуть у тому домі, підлягатимуть тільки судові Академії. Приймати в цей дім без ніякої перешкоди, крім російських підданих усіх православних дітей і юнаків з інших країв-греків, валахів, молдаван, болгар, сербів та поляків. Дальше стверджується, що за силою канонічних правил та церковних законів, чину чорного духовенства: архимандрити, ігумени, скарбники та старші, як і іблого: протопопи, попи і діякони на випадок поктикання до суду в ніякому разі присягати не приймуть і свідчити повинні монахи по іноческому обіту, а священного чину люди по священству.[6]

На закінчення митрополит Київський, увесь духовний чин і церковний причот прохають всі вище вичислені права, привілеї, свободи, вольності та звичаї, при яких вони були ще з литовських часів і до переходу під московського царя — нині знову відновити, ствердити і ті права берегти, даючи царські грамоти на рівні права церковників із шляхтою. Як вище було згадано, інші українські церковні установи подали накази з зовсім подібними вимогами, тільки значно в коротшому і стислішому вигляді і від них було прийнято як додаткові, меншу кількість точок.

Від Чернігівської епархії, крім загальних для всього українського духовенства, наводиться також права освіти. Вимагається надати Чернігівській колеґії такі дисципліни: теологію, математику та жидівську і французьку мови, додати вищу клясу богословія, після того колеґія мала дорівнювати вищим школам того часу.[7]

Від білого духовенства українських парафій були подані ті самі точки, що й в наказі Київської епархії — відносно правного та економічного стану духовенства, з тим, що по деяких місцях більше поширені і детальніше подані. Також нічого основного нового не подають накази Київо-Печерської Лаври та Київо-Межигірського монастиря, крім вимог, спільних для української Церкви та деяких дрібніших, що мають місцевий суб'єктивний характер.[8]

З вище наведених наказів епархій духовенства, ми ствердили, що вони в основному були зовсім подібні одні до одних, тепер при вступі розгляду наказів шляхетства можна сказати про подвійну подібність;

---

[6] *Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческаго Общества,* т. 43, стр. 527—536; Теличенко. «Сословныя нужды и желанія малороссіянъ въ эпоху Екатеринской Комиссіи», *Кіевская Старина,* т. 31, стр. 266—272, ноябрь 1890.

[7] *Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческаго Общества,* т. 43, стр. 561—568.

[8] *Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческаго Общества,* т. 43, стр. 568—573.

з одної сторони накази шляхетства схожі між собою, а з другої сторони вони в загально-національних питаннях подібні наказам духовенства. Це насуває припущення, що їх аналогічність була не випадкова, а свідчить про їх свідомість національних інтересів та наявну зорганізованість цих станів народу, у виступі на форумі «Катеринівської Комісії».

Накази шляхетства починалися від переліку всіх прав, привілеїв, вольностей і звичаїв всього українського народу від упадку Української Київської Держави і переходу її під зверхність Великого Князя Литовського, а після Люблинської Унії до польської корони і врешті до добровільного переходу під зверхність московського царя. В цій умові цар Олексій Михайлович і його наслідники, включаючи імператрицю Катерину II, своїми грамотами потвердили вище наведені права і царським словом чести приобіцяли свято, ціло в непорушности удержати й охороняти.

Ціллю депутатів було представити Комісії наскільки ще осталося тих прав за Україною під московським царем, і вслід за цим вимагати приверненя і затвердження згаданих прав.

У дальших наказах шляхетство вимагало відновлення своїх станових привілеїв, якими вони користувалися ще до часу приєднання України до Московщини, а саме посідання своїх нерухомих дібр, мешканевих будинків, рільних і сінокосних земель, сіл, рік, озер, млинів, риболовлі, гуралень і т. п. Все це було затверджене грамотами, універсалами, або куплене. Крім цього шляхетство вимагало, щоб із доходів своїх земель і промислу та торгівлі не було оплат. Дальше, щоб чужинцям було заборонено купувати на Україні нерухомості, як села, землі, млини і т. ін.[9]

Болючим питанням для шляхетства як і для всього українського населення були постої московського війська на Україні. З цим питанням пов'язано аж два накази. Перший відноситься до зламання «Гетьманських Статтей», які були потверджені (1722—25) також Петром I, що на Україні були дозволені постої московських військ тільки у міщан і селян. Другий наказ, щоб створити воєнну комісію для розгляду скарг українського громадянства, на російські війська, які чинили великі кривди населенню. Для справедливого рішення тих справ Комісія повинна складатися з рівного числа українців і москалів. При тому покликалася на факт, що така Комісія вже існувала за Анни в Глухові. У дальших наказах вимагається звільнення шляхетства і всіх підданих України від будови воєнних кріпостей, фронтових ліній, каналів та інших державних робіт. Населення потерпіло особливо під час Турецько-Московської війни — великі людські втрати. В той час за-

---

[9] *Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческаго Общества,* т. 8, стр. 208—209; *Наказы малороссійскимъ депутатамъ 1767 года и акты о выборахъ депутатовъ въ Комиссію Сочиненія Уложенія.* Кіевъ, изд. «Кіевской Старин», 1889, стр. 25—28, 37—39, 43—44, 68—70, 167—170.

брано вісім тисяч осіб посполитих до армії, з них велике число не повернулося додому.[10]

Побіч згаданих, висувається на видне місце наказ про потребу кращої організації козацтва, що є одинокою силою України. З огляду на пригранічне положення, а тим самим охоронне її значення для московської держави перед нападами степових орд. Місцем постою козацького війська повинна бути Україна.

Позитивною рисою шляхетських наказів були вимоги заснування на Україні університетів (Київ і Переяслав) і інших шкіл, як для юнацтва, так і для дівоцтва, щоб вони могли набувати вищу освіту вдома на батьківщині, бо закордон мають можливість вислати своїх синів тільки заможні люди, доньки ж залишаються без освіти. Питання вищої освіти було піднесене українською шляхтою ще до наказів в проханні, поданому Катерині II при її вступі на престол. Тоді шляхетство прохало заснувати два університети і кілька гімназій з друкарнями при них. Кошти на заснування і удержання університетів повинні йти з доходів України, а головно з приобіцяної суми, за забрані з України під час воєн з Туреччиною і Прусією — воли, коні, вози, провіянт, фураж та інші добра.[11]

Варто відмітити деякі дрібніші накази. Переяславський депутат, покликуючись на московське дворянство, яке має вигоди від основаних державних банків та збіжевих магазинів, а українське населення часто-густо попадає в крайню нужду, головно, в часах частого неврожаю і не має нізвідкіля допомоги. Тому він просить заснувати такі державні банки і збіжжеві магазини на Україні. В іншому наказі проситься забезпечити всі провінційні осередки лікарями і аптеками тому, що часто серед населення появляються хвороби і з-за нестачі лікарської опіки багато хворих умирає. Інтересне було те, що грузинські князі і дворяни, які замешкували в Миргородськім і Полтавськім полках вповні солідаризувались із всіми вимогами українського шляхетства і під ними підписалися (слідувало 9 підписів).[12]

Накази козацтва та міщанства були переважно пов'язані з торговельними справами. В основному вони вимагали прав вільної торгівлі

---

10 Теличенко. «Сословныя нужды и желанія малороссіянъ въ эпоху Екатерининской Комиссіи», *Кіевская Старина*, т. 31, стр. 99—100, октябрь 1890; *Наказы малороссійскимъ депутатамъ 1767 года и акты о выборахъ депутатовъ въ Комиссію Сочиненія Уложенія*, стр. 19—21, 45—46.

11 *Наказы малороссійскимъ депутатамъ 1767 года и акты о выборахъ депутатовъ въ Комиссію Сочиненік Уложенія*, стр. 13—15, 40.

12 Теличенко. «Сословныя нужды и желанія малороссіянъ въ эпоху Екатеринской Комиссіи», *Кіевская Старина*, т. 31, стр. 94—122, ноябрь 1890; «Прошеніе малороссійскаго шляхетства и старшинъ, вмѣстѣ с гетманомъ, о возстановленіи разныхъ старинныхъ правъ Малороссіи, поданное Екатерине II въ 1764 году», *Кіевская Старина*, т. 6, стр. 322—325, іюнь 1883; *Наказы малороссійскимъ депутатамъ 1767 года и акты о выборахъ депутатовъ въ Комиссію Сочиненія Уложенія*, стр. 22, 45.

і промислу. На тому тлі були суперечні погляди між українськими та московськими депутатами на засіданнях Комісії. Із торговельних питань найважливішим був довіз і продаж солі. Московські депутати намагалися перетягти українську торгівлю до себе, вимагаючи заборони закупу солі закордоном — в Криму. Мотивуючи тим, що держава нібито поносить втрату, бо платить кордонне мито татарському ханові, московськими срібняками. Натомість, повинні закупляти сіль в Саратові, Царицині, на Ельтонських озерах чи в Астрахані. Українські депутати заявили, що шлях до Криму є вдвоє коротший, а через те ціна солі нижча, а також сіль ліпша (кримська сіль 35, а московська 50 копійок). Щодо грошей то вони їм непотрібні, бо торгівля переводиться способом обміну (коров'яче і овече масло та інше), а частинно за турецькі гроші — башлики. На тій забороні найбільше потерпіла б Запорожська Січ, яка має около 5 тисяч чумаків.[13] Дальше спірними питаннями були торговельні шляхи. Московські депутати вимагали, щоби купці з европейськими товарами, які торгують між Україною з одної сторони і Данціґом, Бреслявом та іншими містами через Польщу з другої сторони, користались тільки морським шляхом через Петербурзький порт. Українські депутати, самозрозуміло, були проти цього, заявляючи, що тільки одного балтійського шляху замало для всієї російської держави. Вище згадані міста, а особливо купці англійські, голяндські і Лібеку спроможні переводити обширнішу торгівлю. Також кращі товари привозять венеціянці з Царгороду та Анатолії. Внаслідок такої заборони держава понесла б втрати, а головно купецтво України, яке було б залежне від московських купців-капіталістів, що торгують в Петербурзькому порті. Від подібної заборони дійшов до упадку Архангельський порт.[14] Важливим питанням були вимоги прав виробництва горілки й інших напитків та шинкування ними. Спірною справою було відмінність прав українського народу, головно маґдебурзьке право, яке було чинним в українських містах від 16 ст. (в Галичині 15 ст., в Києві від 1544 до 1833). Московські депутати вимагали, щоб усі громадяни російської держави користувалися одним правом, тобто московським. З цим не погоджувалися не тільки всі українські депутати, але також ліфляндські, естляндські та віборські депутати. І, так напр., київський депутат Йосип Гудим звертав увагу Комісії на

---

[13] *Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческаго Общества,* т. 8, стр. 207—210; «Прошеніе малороссійскаго шляхетства и старшинъ, вмѣстѣ с гетманомъ, о возстановленіи разныхъ старинныхъ правъ Малороссіи, поданное Екатеринѣ II въ 1764 году», *Кіевская Старина»,* т. 6, стр. 131—137, іюнь 1883; *Наказы малороссійскимъ депутатамъ 1767 года и акты о выборахъ депутатовъ въ Комиссію Сочиненія Уложенія,* стр. 165.

[14] *Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческаго Общества,* т. 8, стр. 52—55, 75—76, 88—89; «Прошеніе малороссійскаго шляхетства и старшинъ, вмѣстѣ с гетманомъ, о возстановленіи разныхъ старинныхъ правъ Малороссіи, поданное Екатеринѣ въ 1764 году», *Кіевская Старина,* т. 6, стр. 338—340.

те, що шляхетство України, Ліфляндії, Естлянядії користуються правами, відмінними від російського дворянства.[15]

Із вище наведених наказів України Катеринівській Комісії видно за чим тужили і чого прагнули верстви України. Наскільки їх бажання і вимоги були сповнені, наявно показали пізніші роки панування Катерини II. Комісія, як відомо, не дала ніяких позитивних результатів і примусово закінчила своє існування по недовгій діяльності (1767—69). Одним з наслідків було те, що Катерина II зреклася своїх оптимістичних поглядів на українців та їх настрої і прийшла до висновку, що у відношенні до українських справ треба мати, як вона казала: «лисий хвост и волчый рот».

З приводу тих завдань та мети, з якою було скликано Катеринівську Комісію, існують різні гіпотези, але об'єктивно праці Комісії виявили всі бажання і прагнення тодішнього населення, а особливо пригнічених країн, де переводилася русифікація України і Прибалтики. І цей великий матеріял наданий Комісії, ще на початку правління Катерини II був прекрасно нею використаний і в дальшому, протягом всього її довгого правління (34 р.).[16]

З усіх пекучих потреб і вимог українського народу, проголошених на Комісії, не було виконано ні одного. Відповідь Катерини на них складалася з цілої низки реформ, змін та наказів відносно України, які в цілому мали єдину мету: знищити безслідно будь-які залишки колишньої української державности, привілеїв і прав її населення, його освіти, добробуту та національности. Основні заходи в тому напрямку визначалися такими діями:

1) Наказом 1765 було скасовано козацький устрій і права на Слобожанщині, яка до того мала автономні права.

2) 1775 р. зруйновано Запорізьку Січ, за допомогою московської армії. Останнього Кошового Отамана П. Кальнишевського заслано на довічне ув'язнення до Соловецького монастиря. Запорожці подались на еміґрацію до Туреччини.

3) 1781 р. скасовано Малоросійську Колеґію, яка правила Україною замість гетьмана. Україну поділено на звичайні московські губернії.

4) 1783 р. скасовано на Україні козацький устрій. Козаків записано в державні селяни і з них замість попередніх 10-ти козацьких полків створено звичайні карабінерські полки московської армії.

---

[15] *Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческаго Общества,* т. 8, стр. 388—339; *Наказы малороссійскимъ депутатамъ 1767 года и акты о выборахъ депутатовъ въ Комиссію Сочиненія 1ложенія,* стр. 80—81, 88—90, 96—97, 101—103, 109—111; В. Щербина. «Участь Києва у Законодавчій Комісії 1767 року», *Україна,* Київ, кн. 19, стор. 9—12, 1926; Теличенко. «Сословныя нужды и желанія малороссіянъ въ эпнху Екатериниской Комиссіи», *Кіевская Старина,* т. 32, стр. 232—254, январь; стр. 73—97, февраль 1891.

[16] О. Я. Єфименко. *Історія українського народу,* стор. 83—84; Н. Н. Кнорринг. «Екатерининская Законодательная Комиссия 1767 года в освещении иностранных резидентов при русском дворе», *Сборник статей, посвященных Павлу Николаевичу Милюкову (1859—1929).* Прага, 1929, стр. 346—347.

5) В тому ж 1783 р. на Україні було заведено кріпацтво. Указом Катерини всі селяни були закріплені за землею власників — панів.

6) 1786 р. спеціяльним наказом була переведена секуляризація монастирських земель на Україні.

7) Після знищення Запорізької Січи звільнилися великі терени земель колишні Вольності Запорізькі. На заселення тих земель Катерина запросила через спеціяльних аґентів німців — менонітів, сербів, болгарів, румунів, греків та вірмен. Переселенці мали велику допомогу і привілеї з боку московського уряду.

8) Протягом свого правління Катерина роздавала величезні земельні наділи на Україні з приписаними до них тисячами селян своїм численним фаворитам, генералам та державним співробітникам.

Таким чином можна сказати, що Катерина II закінчила розгром та нищення України, її політичне, економічне, соціяльне і освітне життя та русифікацію, що почав Петро I. І для плянового та систематичного переведення російської велико-державної ідеї на Україні в значній мірі використала висліди діяльности Комісії.

СПИСОК УКРАЇНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ

Депутати Шляхетства Малоросійської Губернії:

1. Іван Скоропадський	Глухів
2. „ „	Прилуки
3. „ „	Чернігів
4. Лаврентій Селецький	Ніжин
5. Гавриїл Божич	„
6. Захарій Божич	Переяслав
7. Григорій Полетика	Лубні
8. Володимир Золотницький	Київ
9. Андрій Меткевич	Остер
10. Василь Лунін-Борковський	Стародуб
11. „ „ „	Гадяч
12. Василь Губчиць	Погар
13. Павло Денисів	Кременець

Депутати Дворянства Слобідської України:

1. Василь Боярський	Охтирка
2. Матвій Кудийовський	Харків
3. Андрій Кондратів	Суми
4. Степан Тевяшів	Острогожськ
5. Іван Зарудний	Ізюм

Депутати «Білого» Клеру:

1. Київська Епархія
2. Чернігівська Епархія
3. Переяславська Епархія

Депутати «Чорного» Клеру:

1. Києво-Печерська Лавра
2. Києво-Межигірський Монастир
3. Чернігівська Епархія
4. Переяславська Епархія

Депутати Козацтва:

1.	Павло Яковлів	Київ
2.	Олекса Мневський	Чернігів
3.	Олекса Луневський	„
4.	Дмитро Ісаєнко	Переяслав
5.	Яків Лесенок	Стародуб
6.	Захар Карташевський	Ніжин
7.	Максим Тимотеїв	Миргород
8.	Павло Міщенко	Лубні
9.	Степан Іванів	Гадяч і Полтава
10.	Петро Романович	Прилуки

Депутати Запорізької Січи:

1. Павло Головатий
2. Мойсей Скапа

Депутати Міщанства:

1.	Йосип Гудим	Київ
2.	Іван Крутень	Чернігів
3.	Григорій Рогуля	Полтава
4.	Василь Рославець	Глухів
5.	Іван Михайловський	Новгород-Сіверський
6.	Іван Костевич	Ніжин
7.	Іван Грабар	Погар
8.	Ілля Черкас	Харків
9.	Іван Дзюбин	Охтирка
10.	Іван Бепрецький	Ізюм
11.	Данило Розинський	Стародуб

Депутати різних військових частин:

1.	Яків Козельський	Катеринослав
2.	Семен Мороз	Єлисаветград
3.	Тимофей Капиніс	Харків
4.	Михайло Бондарів	Охтирка
5.	Максим Моренець	Єлисаветград

Біографія

Ярослав Пастернак

МОЇ ЗУСТРІЧІ ЗІ СТАРОВИНОЮ*

I.

Коли з перспективи півсторіччя гляну на пройдений життєвий шлях, зупиняючись об'єктивно-критичною думкою на своїй науковій праці, спогад мимохіть сягає у дитячий та юнацький мій вік. Бо ж в тому вже періоді підсвідомо народжувались нахили й уподобання до деяких мистецьких чи наукових ділянок. Ведучи отже інтерв'ю із самим собою, необхідно відповісти на звичайне у такому «діялогу» питання: чому саме я вибрав археологію як свою професію? У відповіді на це питання слід заторкнути деякі біографічні дані.

Мої зацікавлення старовиною з'явились дуже рано. Хоч я народився (1892) в містечку Хирові (Західна Україна), то більшу частину свого дитинства я провів на старому приходстві свого діда, священика в с. Тростянці на Яворівщині. І тут саме, на рідко залісених піскових дюнах, що залишилися по розвіяних вітрами льодовикових моренах, мій колекторський інстинкт находив радість у збиранні і сеґреґуванні безчисленного крем'яного знаряддя, яке вказувало на сліди замешкання цих теренів у прадавні часи. Це й була моя перша збірка археологічних матеріялів з мезолітичної доби, як потім показалося.[1]

У дощеву пору я залюбки заходив до канцелярії мого діда, в якій він цілі дні, а то й ночі проводив при читанні старих книг з пожовклими вже листками. Мене малого страшенно цікавило, що в тих книгах написано і я, сидячи бувало тихенько у куточку кімнати, сам переглядав їх та, звичайно, нічого з тих богословських книг не розумів. Вже більш зрозумілою мовою промовляли до мене старі ікони, що їх як старизну складено в скриню, і щоб не образити святощі, поставлено в церкві на хорах. І тут в атмосфері, насиченій туманними візіями давно минулого, мала свій початок моя мандрівка у глибину віків, тут народилась думка розкрити тайни підземного архіву.

---

* *Від Редакції:* Працю проф. Я. Пастернака «Мої зустрічі зі старовиною» передав до друку в нашому журналі проф. О. Пріцак на бажання дружини Покійного. Її виготовив автор за спонукою О. Пріцака до збірки його вибраних праць для публікації у серії Гарвардського Українського Наукового Інституту. Дане видання мало появитися в академічному 1973/74 році.

1 Я. Пастернак, *Археологія України,* Торонто 1961, 97 (карта).

І в домі мого батька, теж греко-католицького священика, з особливою увагою ставились до релігійних і національних традицій і в дусі пошани до них проходило моє дитинство. Крім церковної старовини мене тоді захоплювали вже старовинні звичаї і вірування, народні пісні і леґенди навіяні містичним духом сивих сторіч. От і підложжя, з якого виникли мої найраніші зацікавлення археологією, унапрямили мій дальший шлях і повели у серйозні студії праісторії людства, зокрема України і її населення, які я розпочав після закінчення гімназійної науки в Перемишлі.

У рр. 1910—1914 в університеті у Львові (Західна Україна) я студіював археологію у К. Гадачка, клясичну філолоґію у С. Вітковського й Б. Кручкевича, історію України у М. Грушевського та антропологію у Я. Чекановського. В тому часі (1914) відбув я, як студент, мою тереноїву практику по антропології, переводячи антропометричні дослідження над українським населенням Жовківщини,[2] та по археології як учасник університетської археологічно-антропологічної експедиції (1913) для дослідження «Вертеби», величезної підземної печери красового типу в с. Більчу Золотому (пов. Борщів) над Дністром, якої круті коридори творять лябіринт, разом 8 км. довжиною. Її відкрив краківський археолог А. Кіркор ще у 1876 році.[3] Наша експедиція виявила тепер досить густе її свого часу заселення людьми з трипільською культурою неолітичної доби, які залишили по собі в багатьох місцях печери сліди поселення та багато кістякових поховань з прикметною мальованою керамікою. Цю печеру досліджував пізніше ще О. Кандиба в рр. 1928, 1929, 1934.[4]

Під час студій у львівському університеті я з великим вдоволенням прийняв був в рр. 1913—1914 працю асистента-волюнтаря в Українськім Національнім Музею у Львові. Там я завідував археологічною збіркою, а в пребагатому відділі церковної старовини я вивчав водночас, під проводом директора І. Свєнціцького, старі церковні ікони 15-18 вв., з якими я мав раніш тільки платонічну, поверхновну знайомість. Тепер робив я це по їх стилістичним прикметам, прим. від канонічної строгості та статичної повати 15—16 вв. до більш реалістичного трактування в 17 в. і переді мною розкривалась поступово величезна сторінка мистецької культури українського народу. Таким чином теоретично підготований, мандруючи під час літніх ферій від села до села, та задержуючись на приходстві або в учителя, відбув я п'ять екскурсій в терен з метою збирати для музею церковні ікони, дерев'яні фіґуральні різьби, стародруки й рукописи — все те вкрите патиною дав-

[2] Я. Пастернак, «Антропометричні досліди над українським населенням південної Жовківщини» (НТШ, *Матеріяли до української етнології*, XIX—XX, Львів 1919, 231—247).

[3] B. Janusz, *Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej*, Lwów 1918, 49—57.

[4] О. Кандиба, «Досліди на галицькому Поділлі в рр. 1928—1929» (*Зап. НТШ*, 154, Львів 1937, 1—14).

доминулих віків. Фотографував я при цьому старі дерев'яні церкви 16—18 вв. і альбом таких фотознімок передав особисто Митрополитові А. Шептицькому. В одному селі біля Львова надибав я у місцевого пароха інтенсивну археологічну збірку з тамошнього городища княжої доби, яку він передав Національному Музеєві.[5]

Мої студії на львівському університеті закінчив я в 1914 р., після чого прийшла перша світова війна. Відбувши військову службу в австрійській та українській арміях, я виїхав після її закінчення на дальшу спеціялізацію до Праги в рр. 1922—1925, яку закінчив докторатом з археології в Карловому університеті у проф. Любора Нідерле. Темою моєї докторської праці була роля карпатських перевалів у археології.[6] Йшлося там про:

а виявлення стану заселення Галичини, Карпатської України та Східньої Словаччини (Пряшівщини) в окремих праісторичних та ранньо-історичних часах.

б зазначення місць знахідок по окремим добам на окремих картах, і (на підставі розміщення їх в терені, головно поблизу гірського хребта Карпат та узглядненння природних географічних умов — долини рік) виявити ті транскарпатські комунікаційно-торговельні шляхи, якими ширилися взаємні культурно-цивілізаційні впливи Галичини, Закарпаття й римських провінцій в Карпатській кітловині та на нижньому Дунаї.

Таких шляхів я міг виявити сім, три головні й чотири допоміжні, що йшли впоперек Карпат. Звичайно сьогодні по 43 роках від часу написання праці (1925) ситуація сильно змінилася. Безліч нових археологічних розкопів і принагідних знахідок напевно значно змінили ролю допоміжних шляхів, проте детальна перевірка цього вимагатиме окремої картографічної праці.

Мій великий вчитель проф. Любор Нідерле, европейської слави дослідник слов'янської старовини, автор монументальних праць Slovanské Starožitnosti та Život starých slovanů унапрямив мої дальші зацікавлення в сторону ранніх слов'ян і пам'яток княжої доби. Він клав особливу увагу на ляборaторійну практику студентів у музею, де вони, як майбутні практичні археологи мусіли вишколюватись у консервуванні й реконструкції добутих із землі тисячолітніх пам'яток, яким загрожувало знищення просто неба. Мене зразу прийняли волюнтарем до археологічного відділу Народного Музею, а згодом асистентом до Державного Археологічного Інституту в Празі.

На зголошення з терену та в рамцях університетських експедицій перевів я тоді розкопи в кількох місцях Праги та в кільканадцяти місцевостях Чехії. Ці розкопи дали нові дані про характер поселень, похоронний обряд, пов'язані з ним культові існування та матеріяльну культуру населення Чехії в праісторичних та ранньо-історичних періо-

[5] Я. Пастернак, Моя праця в Національному Музею в 1913—1914 рр. (Збірник *«25-ліття Національного Музею у Львові»*, 1930, 29—32).

[6] J. Pasternak, *Ruské Karpaty v archeologii*, Praha 1928, 212 str., VIII. kart.

дах, як теж нові матеріяли до археологічної карти Чехії. Зокрема вони виявили, що терен міста Праги — дуже рідкісне місце в краю, де на відносно малому просторі існує таке велике скупчення пам'яток старовини з усіх праісторичних часів, тобто, що це було вже в тих давніх часах місце предестиноване на столицю краю. До того причинилося у великій мірі її географічне положення над Влтавою, головною рікою Чехії. Висліди цих розкопів були публіковані в чеськім фаховім журналі «Památky Archeologické.»

Важливими для уточнення хронології та наступности культур неолітичної доби в Чехії були мої розкопи в дільниці Праги «Стржешовіце». Там я продовж трьох років, з деякими перервами, мав змогу досліджувати принагідно виявлювані кістякові поховання й залишки поселень праісторичного населення тої частини сьогоднішної Праги з культурами йордансмільською, нордійською, шнурової кераміки дзвонуватих пугарів та передунетицькою.[7] Мабуть єдиним того роду було ще печерне, нагадуючи палеолітичну добу поселення неолітичних носіїв культури *лінійно-стрічкової кераміки,* яке я досліджував коло м. Тетіна. Та найбільш інтересним та унікальним було виявлене мною на терені тих-же Стржешовіц поховання кельтського бойовика з довгим залізним мечем у дерев'яній піхві, парою залізних острог та кільканадцяти глиняними посудинами, що привело навіть проф. Нідерле та його найближчих співробітників на місце розкопів, щоби побачити цю рідкісну знахідку in situ.[8]

У зв'язку з розбудовою Великої Праги в перших роках державності після 1918 р. велось багато будівельних праць. З терену міста приходили часті зголошення нових випадкових відкрить і тоді треба було негайно переводити рятувальні розкопи. Так мав я змогу досліджувати середньовічні, в романському стилі закладені фундаменти монастиря на Страгові, костела на Здеразе та трьох світських будівель того ж часу на Старому Ринку (Staroměstské náměsti). Звідомлення з цих розкопів були друковані в журналі Державного Археологічного Інституту «Zprávy Statního Archeologického Ústavu v Praze».

Цікавою нахідкою, яку я прослідкував у 1924 р. в с. *Перечині* біля Ужгороду в Карпатській Україні, було пізньо-неолітичне тілопальне поле поховань, де урни були прикрашувані білим мальованим пружком. Це був перший того роду на Закарпатті доказ далекосяжних впливів моравської культури енеолітичної мальованої кераміки. Тоді я мав змогу простудіювати археологічні збірки в музеях Ужгороду й Мукачева і на тій підставі, з включенням розкопів в Перечині, написав був працю про Карпатську Україну в молодшій кам'яній до-

---

7 J. Pasternak, Únětické sídliště ve Vysočanech (*Pam. Arch.,* Praha 1923; *idem:* Neolitické sídliště v Hnidousích, *Pam. Arch.* XXXIV, Praha 1925; *idem:* Hrob rázu durynského v Hrobcích u Roudnice, *Pam. Arch.* XXXIV, 1925, 440—441.

8 J. Böhm, *Bylanské pohřebiště v Praze-Střešovicích* (Zprávy Statního archeolog. Ústavu v Praze, 1926, 22—26).

бі до ювілейного збірника, присвяченого проф. Л. Нідерле його приятелями й студентами з нагоди його 60-ліття з дня народин.[9]

Всі ті розкопи і багато інших були *принагідні,* де я досліджував призначення нахідок, їх культурну приналежінсть та хронологію.

Найважливіші, *систематичні* розкопи проводив я на терені колишнього княжого, пізніше королівського ,тепер президентського замку-палацу «Градчани» в Празі. За почином президента Т. Масарика, який як історик був особливо зацікавлений найранішою чеською історією, була створена археологічна комісія, яка зложила загальний плян широких, на дальшу мету задуманих розкопів і мені доручила безпосереднє їх ведення. Яке велике значення чеський уряд прикладав до досліджень колишнього середньовічного городу на «Градчанах», цієї важливої ранньо-історичної пам'ятки, колиски чеської державности, на це вказує факт, що витрати на розкопи виносили річно пів мільйона корон чеських, а мірилом розкопів було число робітників, яке часто досягало сотні. Вони велись від початку 1925 р. до половини 1928 р. під моїм безпосереднім проводом та за моїм детальним пляном. Звіт з вислідів праці давав я періодично членам вищезгаданої Комісії. Вони були друковані в періодику «Zprávy Památkového Sboru hl. města Prahy» та пізніше широко використані в монографії К. Ґута «Praha, Budeč a Boleslav».

Розкопи дали несподівано багатий матеріял, бо майже без прогалини виявили цілий будівельно-історичний розвиток празького княжого городища від перших його початків аж по останній будівельний період. Вони теж повністю потвердили вістки подані чеським літописцем Козьмою на початку 12 в. що св. Вацлав викликав для своїх, перших мурованих будівель у Празі каменярів (artifices lapidum), мабуть, з Німеччини, як теж подану арабським істориком-подорожником Ібрагімом ібн Якубом у 973 р. відомість, що «Прага (Фрага) побудована з каміння і вапна».

Важливу церковно-історичну пам'ятку виявили мої розкопи між фундаментами романського костела з початку 12 в. та романської базиліки з половини 11 в.. Обидві будівлі, виявилось, були получені підземним мурованим коридором, шириною понад 2 м., в якому були всуміш поховані жінки, діти і кілька священиків з циновими чашами в руках. Зацівавлений цим небуденним відкриттям єпископпомічник, пізніший кардинал Беран, пояснив мені, що це вперше до того часу (і мабуть єдине до сьогодні) було виявлене місце поховань середньовічних чеських священиків та їхніх родин, які згідно з панівним тоді в Чехії методіївським східним обрядом могли бути жонаті.

З великої кількості добутих тими розкопами уламків глиняного посуду була реконструйована в організованій на ту ціль ляборатоії в

[9] J. Pasternak, „Podkarpatská Rus v mladší době kamenné" *(Niederlův Sbornik, Obzor Prehistorický IV,* Praha 1925, 150—155); J. Jankovich, *Podkarpatská Rus v prehistorii,* Mukačevo 1931, 16.

замку ціла серія кераміки 10—17 вв., яка наглядно ілюструє ступневий розвиток форм та орнаменту чеської та взагалі слов'янскої кераміки від раннього середновіччя аж по часи Відродження.[10]

Несподівано багатий вислід моїх розкопів на місці найранішого осідку володарів чеської держави дав мені змогу розв'язати важливу проблему чеської історії, а саме матеріяльними доказами верифікувати леґенду про заснування першого княжого осідку св. Вацлавом на Градчанах. Подібно, археологічними розкопами, була в останньому часі верифікована в Україні леґенда про заснування Києва князем Києм у VII ст.

Тоді з Канцелярії президента Т. Масарика і з Державного Археологічного Інституту я дістав на письмі урядову подяку за успішне ведення розкопів на Градчанах, Консерваторський Збір міста Праги, в доказ признання вибрав мене своїм членом, запропонував мені прийняти чеське громадянство і як перший крок до цього виєднав мені громадянство міста Праги.

Проте мої пляни на майбутнє були інші. Підбадьорений своїми важливими відкриттями на празькому городі та з досвідом у веденні більших систематичних розкопів, вирішив я пошукати за подібними пам'ятками у своїй батьківщині, в Україні.[11] З цією метою я покинув у половині 1928 р. Прагу і виїхав до Львова. Після того І. Борковський продовжував мою працю, і мабуть до сьогодні її веде, в досліджуванні центральної частини Градчанського замку. Він поширив її на цілу замкову гору і зміг подати врешті повну реконструкцію її забудувань під кінець 10 в.[12]

II.

Після повороту з Праги у Львів я працював директором Музею Наукового Товариства ім. Шевченка. Туди прибувало щораз більше знаходів і зголошень з терену і тоді я з вдоволенням переконався, що в Україні було таке саме як і в Чехах зацікавлення своїм давноминулим, проте воно зродилося тут в Україні багато раніш чим у Західній Европі і дістало скоріш організовані форми.

Першу історичну згадку про пам'ятки старовини в Україні подав київський літопис вже під 1114 р., перші археологічні розкопи провадив у Києві митрополит Петро Могила у 1633 р., водночас постали перші археологічні збірки при більших церквах і монастирях.

На початку 19 в. були організовані в Україні перші археологічні музеї (Миколаїв 1809, Теодосія 1811, Львів 1823), археологічні това-

---

10 Я. Пастернак, «З історії народної кераміки» (*Життя і Знання*, Львів 1936, ч. 10—11).

11 Я. Пастернак, «Середньовічні розкопи на Пражському Граді та майбутні в Крилосі» (*Діло*, Львів 1928, ч. 91).

12 I. Borkovský, „Rekonstrukce pražského hradu na sklonku desátého století“ (*Archeologické Rozhledy* VIII, Praha 1956).

риства (Временний Комитет для изыскания древностей в г. Киеве 1835, Императорское Одесское Общество Истории и Древностей 1839), археологічні конґреси (Київ 1874, 1899, Одеса 1882, Харків 1902, Катеринослав 1905, Чернігів 1908 складені перші археологічні карти окремих областей) губернії Київської, Волинської й Подільської 1901, Харківської 1905). У 1870 р. зачались виклади по археології професора Володимира Антоновича в Київському Університеті, постало багато приватних збірок старовини з принагідних находів та розкопів ентузіястів — любителів старовини.

Це все ділялось тому, бо Україна незвичайно багата в пам'ятки старовини від палеоліту по всі праісторичні, ранньо-історичні та середньовічні часи. Зумовлене було це її географічним положенням і в наслідок того ролею, до деякої міри, шляху мандрівок азійських племен на захід, далі сусідством України з Близьким Сходом та її приналежністю до середземноморського культурно-цивілізаційного кругу. Такий археологічний клімат був не тільки сприятливий, але й незвичайно привабливий для праці над ростом археологічної думки в Україні.

В допомогу археологічній дослідницькій праці на західних українських землях я зорганізував при Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у 1931 р. Товариство його прихильників, яке не тільки морально, але передусім видатно фінансово причинилося до поглиблення знання і популярности української старовини.

В тому ж часі (1929) я був обраний дійсним членом НТШ, а в 1932 р. дійсним членом Українського Богословського Наукового Товариства і став професором археології Української греко-католицької Богословської Академії у Львові, щоб дати майбутнім священикам деяке необхідне знання про життя людини в стародавніх часах, матеріяльні залишки якого вони подибуватимуть в місцях своєї праці. У практичному доповненні моїх викладів я відбував з богословами екскурсії в терен на розкопи, для них написав я підручник «Коротка археологія західних українських земель», що його у 1932 р. видав Ректорат Богословської Академії у Львові, та заснував музей у тій же Богословській Академії.

На такій твердій базі поставлена археологічна справа дала мені змогу ширше розгорнути в рр. 1930—1944 дослідницьку працю в терені та ляботраторійно-експозиційну в центральному Музеї НТШ і Українському Національному Музеї у Львові та в багатьох українських реґіональних музеях (Перемишль, Стрий, Коломия, Самбір, Станиславів). Детальні синстетичні висліди своєї праці я публікував в наукових журналах та окремих книжкових виданнях. Тут зазначу, що з природи речі предметом досліджень були більшістю могили, зразу помітні на поверхні терену. Документальним матеріялом бувають ті з них, що не займані людською рукою, бо багато з них, головно скитських могил в південній Україні, давнішими часами розкопали і наукову їх вартість знищили різні шукачі золота та інтересних музей-

них експонатів і тим зводили бувало на манівці думку фахових дослідників.

Приступаючи тепер до огляду моїх досліджень на терені Західніх земель України, хочу подати їх за археологічною хронологією добутих розкопами пам'яток старовини та відмітити їх вклад у вивчення стародавніх часів України. І так:

В с. *Сокіл* (Станиславів, 1929)[13] і *Підгорі* (Теребовля, 1931)[14] я досліджував поселення неолітичної доби (5000—2000 до Хр.), що їх залишило по собі хліборобсько-скотарське населення з трипільською культурою та прикметною їй мальованою керамікою, якої орнаментація здобула велике значення в европейській археології. Ці мої розкопи, разом із згаданими вище в печерному трипільському поселенні в Більчу Золотому, дали дальшу підмурівку під думку В. Хвойки (Київ), відкривця трипільської культури, про автохтонність трипільських племен у правобережній Україні й частині її західних земель[15] і причинилися деякою мірою до відсунення неправильного здогаду про походження трипільських племен з Ірану — Малої Азії (В. Ґородцов,[16] В. Щербаківський)[17] чи з південного Подунав'я (В. Антоневич,[18] В. Ґ. Чайльд)[19] і за ним пізніше В. Щербаківський[20] та врешті устійнили, на сьогодні, західні межі зайнятої ними території.

В с. *Кульчицях* (Самбір, 1933) і с. *Підгородді* (Станиславів, 1935) я досліджував три пізньо-неолітичні (2500—1800 до Хр.) могили, де покійники були посипані червоною вохрою і мали при собі крем'яні сокирки, кам'яні топірці та, як сліди похоронної тризни, уламки неорнаментованого глиняного посуду. По думці дослідників таких могил ця вохра мала служити для різних магічних цілей, проте мої розкопи дають можливість іншої розв'язки цієї проблеми. У двох могилах, розкопаних мною в с. Підгородді, найбільше вохри було на головах покійників, тому можна думати, що вона могла бути дана покійникові в могилу, щоб надати йому фарби живого тіла або для татуювання на тому світі при різних культово-магічних обрядах в потойбічньому містичному житті.

Дослідження багатьох археологів виявили, що племена з «вохровими могилами» були автохтонами в південній Україні.[21] Звідтіля во-

---

13 Я. Пастернак, «Нові набутки Музею НТШ у Львові за час від 1929—1932 рр.» (*Зап. НТШ,* 152, 1933, 121).

14 Там же, за рр. 1933—1936 (*Зап. НТШ,* 154, 1937, 256).

15 В. Хвойко, *Древние обитатели среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена,* Київ 1903.

16 В. Городцов, «Бронзовый век на территории СССР», *БСЭ,* 7, 1927, 610.

17 В. Щербаківський, *Формація української нації,* Прага 1941, 41.

18 W. Antoniewicz, *Archeologia Polski,* Warszawa 1928, 68.

19 V. G. Childe, *The Dawn of European Civilisation,* London 1947, 145.

20 В. Щербаківський, *Кам'яна доба в Україні,* Мюнхен 1947, 56.

21 М. Миллер, *Первобытный период в истории Нижнего Днепра,* Мюнхен 1965, 140.

ни дісталились у західньому напрямі в Семигород та Болгарію, а горі Дністром на північний бік Карпат, як засвідчує це досліджувана мною в Кульчицях їхня могила[22] і друга, розкопана пізніше М. Смішком в с. Колпці (Дрогобич).[23]

В м. *Комарні* (Рудки, 1936) і в с. *Котованні* (Самбір, 1942) я відкрив поселення з чужою для західних українських земель судетською керамікою кулястих форм оздобленою спірально-меандровим (лінійно-стрічковим) орнаментом. У виявлених там землянках, головно в Котованні, знайшлося, разом з крем'яним знаряддям домашнього вжитку, багато ядрищ, відлупків та готового дрібного приладдя з обсідіяну — вульканічного скла. Це була вперше по північному боці Карпат виявлена велика місцева робітня з цього екзотичного матеріялу, родовища якого є по південному боці Карпат, і перші сліди торговельних транскарпатських зв'язків через Ужоцький перевал.[24]

Тут слід додати, що поселення й поховання цих судетсько-шлеських еміґрантів-хліборобів відомі на західних українських землях вже в тридцяти місцевостях і тому деякі советські археологи (Е. Кричевський,[25] Т. Пассе,[26] С. Бібіков[27]), згідно з псевдо-науковим «вченням» советського філолога Я. Марра про автохтонізм всіх праісторичних племен в Україні, вже спростованим сьогодні ними самими, вважали цих еміґрантів автохтонами в Україні і предками племен з трипільською культурою. Насправді, на підставі моїх розкопів та студій музейних матеріялів у Чехії та згідно з твердженням А. Стоцького, передового чеського дослідника цієї культури,[28] я можу твердити, що вітчиною цих племен були тільки Судетські краї, де їхня культура зародилась була в ранньому неоліті, а в Подністров'я і на Волинь вони просунулись були тільки в пізному неоліті (2500—1800 до Хр.).[29] Про це я мав доповідь п. н. «Культура лінійно-стрічкової кераміки в

---

22 Я. Пастернак, «Нові набутки Музею НТШ за 1933—1936 рр.» *(Зап. НТШ,* 154, 1937, 251).

23 M. Smiszko, „*Nowe wykopaliska*" *(ZOW,* VIII, 1933, 24).

24 Я. Пастернак, «Нові археологічні набутки Музею НТШ за 1933—1936 рр.» *(Зап. НТШ,* 154, Львів 1937, 357; *він-же:* До проблеми поширення й хронології лінійно-стрічкової кераміки в Европі *(УВАН,* Авґсбурґ 1948, 7, табл. V; Ю. Полянський, Неолітичні обсідіяни східної Галичини (відбитка, без подання джерела й року); J. Pasternak, „Die Ostausbreitung der linearkeramischen Kultur" *Wiener Prähistorische Zeitschrift,* XXXI, 1945; Я. Пастернак, *Археологія України,* Торонто 1961, 183—184.

25 Е. Кричевский, «Древнее население Западной Украины в эпоху неолита», *КСИИМК,* 3, М.-Л. 1940, 3—9.

26 Т. Пассек, «Изыскания по трипольской культуре», *КСИИМК,* 13, М.-Л. 1940, 174—176.

27 С. Бибик, «Некоторые итоги узучения раннетрипольского поселения Лука Врублевецкая», *СА,* XX, Москва 1954, 105.

28 A. Stocký, *Čechy v době kamenné,* Praha 1924.

29 Мої розкопи доповнили список Пассек-Черниш «Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР», Москва 1963, 13—14.

Галичині й на Волині та її відношення до трипільської культури» на Всесоюзному Конґресі дослідників неоліту й бронзової доби у 1940 р. в Києві.

На терені м. *Белза* (Сокаль, 1935, 1938)[30] і в с. *Лисиничах* (Львів, 1942)[31] я досліджував залишки поселень, а в с. *Підгорі* (Теребовля, 1937) тілопальну могилу[32] і у всіх тих місцях я добув прикметну нордійську кераміку, що вказувала на прихід нової хвилі еміґрантів, тим разом з далекої півночі. При тому знахідки в Белзі та Підгорі підперли думку про шлях їхньої мандрівки вздовж ріки Бугу, а могила в Підгорі — це взагалі дуже рідкий, а на західних українських землях єдиний на сьогодні випадок тілопального поховання у цих племен — ритуал, перейнятий можливо від місцевих трипільських племен, щоб — здогадно — звільнити духа покійника від усього земного. Друге таке тілопальне поховання цих племен відоме мені з літератури на Долішньому Шлеську — там може під впливом тілопального обряду у пізньонеолітичних племен Судетських країв.[33]

На терені сіл *Почапи* (Золочів, 1931),[34] *Дусанів,*[35] *Якторів* (Перемишляни, 1932),[36] *Новосілки ліські* (Камінка Струмилова, 1935)[37] і м. *Комарно* (Рудки, 1936)[38] я досліджував тілопальні і кістякові могили. Разом з прикметною шнуровою керамікою добув я з поховань, вперше на західних українських землях, бронзові ювелірні прикраси так зв. Унетицького (судетського) типу, які датували ці могили ранньою бронзовою добою (1800—1500 до Хр.). Це дало сильний доказ існування далекосяглих товарообмінних зв'язків українських земель з західними краями шляхом через Шлеськ вже в першій половині II тисячліття до Хр., підтверджений пізніше, у 1950-их рр., найденням бронзового скарбу з прикрасами унетицького типу в м. Києві.[39] Про це своє відкриття я мав доповідь «Östliche Peripherien der Aunjetitzer Kultur» на VII Міжнародному Конґресі історичних наук 1933 р. у Варшаві. Воно було теж темою моєї габілітаційної праці («Перша

---

30 Я. Пастернак, «Розкопи в княжому Белзі» *(Новий Час»,* Львів 1935, ч. 203).

31 Я. Пастернак, «Археологічні розкопи біля Львова», *Львівські Вісті,* 1942, ч. 156.

32 Я. Пастернак, *Археологія України,* 190.

33 K. Jazdzewski, „Schlesiens Vorzeit in Wort und Bild", *N. F.* VII, 1934, 64.

34 Я. Пастернак, «Перша бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопок» *(Зап. НТШ,* 152, 1933, 2—4).

35 Я. Пастернак, «Перші археологічні розкопи з рамени гр.-кат. Богословської Академії у Львові» *(Богословія,* XIV, 2—3, Львів 1936, 170).

36 Там же, 34, стор. 67—70.

37 Я. Пастернак, «Нові археологічні набутки Музею НТШ» *(Зап. НТШ,* 154, 1937, 255—256).

38 J. Pasternak, „Moje badania terenowe w 1936 r." *(ZOW* XII, 1937, 109); Я. Пастернак, *Археологія України,* 257.

39 Т. Мовша, «Медные украшения из Киева», *КСИИМК,* 70, 1957, 94—98.

бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопок») у 1935 р. в Українському Вільному Університеті в Празі.

В кількох сусідніх селах (*Братківці*,[40] *Викторів*,[41] *Комарів*,[42] *Крилос*,[43] *Підгороддя*[44] Станиславівського повіту я розкопав у рр. 1935—1937 дев'ять тілопальних могил з вбогим вирядом на «той світ», що могло вказувати на соціяльно-економічний стан поховуваного там населення. Мій детальний розгляд найденої в могилах кераміки, більшістю в уламках як залишки похороннної тризни, дав перший сильний доказ існування інтенсивних транскарпатських зв'язків західних українських земель, бо виявив, що покійники належали до племен зі шнуровою керамікою, які підпали під сильні впливи північно-трацької закарпатської культури верхнього Потисся в середній бронзовій добі (1500—1200 до Хр.). До цього долучилися впливи духової культури сусідніх в Подністров'ї трипільських племен у вигляді глиняних жіночих фігурок-символів богині родючості. В наслідок того витворилась нова, мішана комарівська культура, що дістала назву від с. *Комарова* (Станиславів).[45]

В с. *Лисиничах* (Львів, 1942) я досліджував тілопальне погребище і виявив там глиняні урни, а в них, разом з перепаленими кістками, бронзові ювелірні прикраси західнього, лужицького типу, який дістав свою назву від области Лужиці у Східній Німеччині (Саксонія). Були там поховані члени одного із західніх праслов'янських племен, які густо заселювали Чехію, Моравію, Шлеськ і Польщу в половині бронзової доби (1300—1200 до Хр.) і звідтіля, внаслідок перелюднення й засушливого суббореального клімату, стали переселюватись на східньослов'янські (українські) землі.[46]

У своїй мандрівці на схід, ці найраніші хліборобські предки західніх слов'ян дістались були тільки в околиці Жовкви[47] і Львова, як на це вказують їхні тілопальні поховання і залишки поселень. Дальше на схід дістались були тільки їхні купці, як це засвідчує сьогодні декілька бронзових предметів лужицького типу розкинених широко в Подніпров'ї та південній Україні. Тому мало переконливі є сьогодні твердження польських археологів Т. Сулімірського (1936),[48] К. Яж-

---

40 Я. Пастернак, *Археологія України*, 267; *ZOW*, XI, 1936, 132.

41 Непубліковані матеріяли в Державному Історичному Музею у Львові.

42 J. Pasternak, „Moje badania terenowe w 1935 r." (*ZOW*, XI, 1936, 132).

43 Там же.

44 Там же, 38, стор. 109.

45 T. Sulimirski, *Cmentarzysko kurhanowe koło Halicza i kultura komarowska*, Kraków 1936; Я. Пастернак, Археологія України, 264—267.

46 Я. Пастернак, *Археологія України*, 415.

47 Я. Пастернак, «Археологія Жовківщини» *І. Крип'якевич*, З минулого Жовкви, Жовква 1930, 6.

48 T. Sulimirski, „Zagadnienie ekspansji kultury łużyckiej na Ukrainę" (*Wiad. Arch.*, XIV, Warszawa 1936, 41, 44).

джевського (1949)[49] і Т. Лер-Сплавінського (1953)[50] про слов'янізацію лужицькими еміґрантами українських земель, заселених тоді по їх думці, траками. Безпідставність цього їхнього твердження доказали пізніше В. Гензель (1948),[51] А. Тереножкін (1957),[52] А. Добровольський і В. Канівець (1957)[53] і я.[54]

У трьох місцевостях: *Корнич* (Коломия),[55] *Крилос* (Станиславів)[56] і *Новосілка Костюкова* (Заліщики)[57] я досліджував у рр. 1931—1937 поселення, а у двох *Підгора* (Теребовля)[58] і *Підгороддя* (Станиславів)[59] тілопальні могили з прикметною чорною лискучою керамікою, датованою у двох випадках бронзовими дротяними фібулами типу Peschiera на ранню залізну (гальштатську) добу (800—500 до Хр.). Ці поселення й могили залишило по собі місцеве хліборобсько-скотарське населення, нащадки неолітичних трипільських племен, з деякою домішкою асимільованих ними еміґрантів зі шнуровою керамікою.

Продовжуючи свої товарообмінні зв'язки з Угорським Низом, це населення відчуло подих нових культурних течій з околиць Гальштату в далеких Альпейських горах і між іншим часово засвоїло собі тим шляхом нову моду не мальованого, а чорного лискучого глиняного посуду. В силу моди заникла була тоді часово потреба мистецьких форм і орнаментації посуду, так широко розвинута в українському народі ще з часів Трипілля. Пам'ятки цього типу подибуються часто теж в інших місцевостях південної частини усіх українських земель. В археології вони охоплені назвою білогрудівської культури (назва від Білогрудівського Лісу біля м. Умані, де їх досліджував головно П. Курінний в рр. 1918—1926.[60]

На розлогих надмах у *Почапах* і *Хильчицях* (Золочів, 1931) я досліджував залишки великого поселення і найшов там кераміку з прик-

---

49 K. Jaźdźewski, *Atlas to the Prehistory of Slavs*, Lodz 1949.

50 T. Lehr-Splawinski, „Wspólnota językowa bałto-słowiańska a problem etnogenezy słowian" *(Slavia Antiqua IV*, Poznań 1953, 10—11).

51 W. Hensel, 35 lat naukowej działalności J. Kostrzewskiego *(Slavia Antiqua* I, Poznań 1948, 22—23).

52 A. Тереножкин, «Лужицкая культура и культуры среднего Поднепровья» *(КСИИМК*, 67, Москва 1957, 7); *він-же: КСИИМК*, 76, 1959, 120.

53 А. Добровольський-В. Канівець, Пізний бронзовий вік в Нижньому Подніпров'ї *(Нариси стародавньої історії Української РСР*, Київ 1957, 105).

54 Я. Пастернак, *Археологія України*, 416.

55 J. Pasternak, „Moje badania terenowe w 1936 r." *ZOW*, XII, 1937, 109).

56 Я. Пастернак, *Старий Галич*, Краків-Львів 1944, 52—54; *він-же: Археологія України*, 1961, 279.

57 *ZOW*, X, 1935, 23; Я. Пастернак, *Археологія України*, 279.

58 Я. Пастернак, там же, стор. 281.

59 Там же, стор. 281.

60 П. Курінний, «Дослідження Білогрудівського могильника» *ВУАК*, Коротке звідомлення за 1925 р., Київ 1926; *він-же:* Розкопки білогрудівських могилоподібних горбів *(ВУАК*, Коротке звідомлення з 1926 р., Київ 1927, 79—83); Я. Пастернак, *Археологія України*, 1961, 277—283.

метною низкою дірок під вінцями, дрібні вироби хатнього й господарського вжитку з бронзи й заліза та кам'яні матриці для відливання бронзових, а може й залізних сокирок та ювелірних прикрас.[61] Прикметна кераміка вказує на приналежність усіх цих нахідок до так зв. висоцької культури (назва від с. Висоцько коло Бродів), яку витворили нащадки автохтонних неолітичних племен в дорічччю р. Буга. Тут треба зазначити, що поселення племен з висоцькою культурою майже зовсім недосліджені, тому мої розкопи у вищеназваних місцевостях дали поштовх до їх вивчення та підперли думку тих багатьох вчених, які ідентифікують племена висоцької культури з неврами Геродота та вважають їх праслов'янами.

(Закінчення в наступному числі У.І.)

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ: *АП* — Археологічні пам'ятки УРСР, Київ; *БСЭ* — Большая советская энциплопедия, Москва; *ВУАК* — Всеукраїнський Археологічний Комітет; *Зап. НТШ* — Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів; *ЗОРСА* — Записки отделения русской и славянской археологии Русского археологического Общества, Москва; *КСИА* — Краткие сообщения Института археологии АН СССР; Москва; *КСИИМК* — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР, Москва; *НТШ* — Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Львів; *СА* — Советская Археология, Москва; *УВАН* — Українська Вільна Академія Наук, Нью-Йорк-Вінніпеґ; *УВУ* — Український Вільний Університет, Мюнхен; *MAAE* — Materjały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, Kraków; *Pam. Arch.* — Památky Archeologické, Praha; *Wiad. Arch.* — Wiadomości Archeologiczne, Warszawa; *ZOW* — Z otchłani wieków, Poznań; *ZWAK* — Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, Kraków.

---

61 Я. Пастернак, «Розкопи в Почапах» (*Золочівське Слово*, 1932, ч. 1); *він-же: Археологія України, 423.*

І. Світ

ФЕДІР ПАВЛОВИЧ МАТУШЕВСЬКИЙ
(1869—1919)

Ім'я цього видатного українського літератора-журналіста, громадського та політичного діяча на переломі XIX та XX століть пов'язане з великою активністю видавництва «Вік» та після революції 1917 року з нашим відродженням до відновлення української державности й її виходом у міжнародне політичне життя.

Сповняється 80 літ з дня заснування видавництва «Вік», яке внесло в українське культурне життя подив широкого заінтересування українською літературою і громадською діяльністю. В цьому русі визначну ролю відіграв Ф. П. Матушевський. Він своєю активністю та послідовною працею був зразком для багатьох і зв'язком між молодшим та старшим поколінням. Його власне життя та життя родини було невіддільне від життя України того часу й родина заплатила за цю відданість дуже тяжко.

Ім'я цього видатного українського літератора-журналіста, громадського та політичного діяча на переломі XIX та XX століть пов'язане з великою активністю видавництва «Вік» та після революції 1917 року з нашим відродженням до відновлення української державности й її виходом у міжнародне політичне життя.

20-го червня 1869 року (за новим стилем) в родині священика народився в Смілі Федір Павлович Матушевський. Ми не знаємо про його юнацькі роки життя, окрім тільки того, що він закінчив духовну

школу в Черкасах та перейшов до Київської духовної семінарії. Під час перебування в Семінарії він належав до українських гуртків і був у них активним членом. Після закінчення семінарії пішов учителювати і вступив біля 1900 р. у Дерптський університет на юридичний факультет. У цьому університеті при співпраці з Андрієм Яковлевим зорганізував український студентський гурток-громаду, яка проіснувала аж до 1917 року.

Ще в свої семінарські роки Ф. Матушевський зустрівся з О. Я. Кониським і ця зустріч відіграла значну ролю в його дальшому життьовому шляхові, зв'язала з літературно-журналістичною працею. Треба занотувати, що зі школи Кониського вийшло досить багато людей, що перебрали працю відродження українського культурного процесу. Серед цього молодшого покоління були такі особи, як С. Єфремов, В. Доманицький, Ф. Матушевський; «. . . вони вибрали письменницький шлях . . . під проводом та порадами Кониського», — нотує у своїх спогадах О. Лотоцький. («Сторінки минулого», т. 1. стор. 64).

Ф. Матушевський одночасно почав приймати участь у громадському житті: так, у 1897 р. постала нелеґальна «Всеукраїнська організація» при активній участі С. Єфремова, а Ф. Матушевський стає її секретарем.

В тому ж році з нагоди століття появи в друку «Енеїди» засновується в Києві гурток для видання ювілейного збірника-альманаха української поезії «За сто літ», присвячений цьому ювілею. В гурток увійшли такі діячі того часу, як С. Єфремов, В. Доманицький, О. Лотоцький та Ф. Матушевський. Назва альманаха була визначена як «Вік». Альманах вийшов з друку в 1898 році.

Після появи альманаха, члени гуртка вирішили продовжувати видавничу діяльність під назвою «Видавництво „Вік"», перші книжки якого друкувалися в Черкасах, де Ф. Матушевський в той час жив та працював. До групи приєдналися інші та серед них В. Прокопович. Видавництво проіснувало до 1918 року та видало за цей час 140 назв книжок та менших видань, головне белетристики та популярних книжок. Особливо важливим було видання клясиків і тритомової Антології української літератури.

Цей час перебування в Черкасах Ф. Матушевський використовував також для друку своїх різних статтів у «Київській старині», редаґуванням якої займався Вол. Науменко.

Після вступу до університету в Дерпті Ф. Матушевський не переривав зв'язків з Україною, для чого часом їздив до Києва. Під час цих подорожів він відвідував і Петербург, де жив О. Лотоцький, який тоді працював в Управлінні Державного Контролю. О. Лотоцький разом з П. Стебницьким старався тоді полагоджувати справи видання українських книжок в царській цензурі, зокрема видавництва «Вік», яке здобуло на переломі 19 та 20 століть значну популярність в Україні.

У гостинному домі подружжя О. Лотоцьких Ф. Матушевський познайомився зі студенткою жіночого медицинського інституту Вірою

Поповою, яка хоч походила з московської родини, щиро зацікавилася українськими справами й у Петербурзі належала до української студентської громади, на чолі якої був Сергій Тимошенко, а діяльним членом — Дмитро Дорошенко. О. Лотоцький зазначає, що в студентській громаді приймало велику активність жіноцтво вищих шкіл. Серед них були видатні студентки, як Н. К. Щербань, О. П. Косач (по чоловікові пізніш — Кривинюк) та Віра Олексіївна Попова. Автор «Сторінок минулого» пише, що «з усього жіночого персоналу громади ми з дружиною в найближчих відносинах були з В. О. Поповою. В приїзди Ф. Матушевського до Петербурґу ми, бувало, проводили вечори всі разом. Під час особистого конфлікту, що одного разу постав між ними, нам з дружиною удалося той конфлікт залагодити та усунути можливість розриву між ними. В дальшому се була взірцева пара українських громадян, що все без останку життя своє посвячували українській справі. Життя тої пари вимагає окремої біографії. Короткий нарис того життя я подав свого часу у віденській «Волі».[1]

Треба зазначити, що ця співпраця в Громаді зблизила Віру О. Попову з Оленою Косач (Кривинюк) й їхнє приятелювання тривало багато років. Зокрема це виявилося пізніше, коли видавництво «Вік» заплянувало видання біографії Лесі Українки та її мати. Л. Українка зустрічалася з Ф. Матушевським — одна з цих зустрічів відбулася 12 червня в 1903 р., інша 20 червня.[2]

У 1904 р. Ф. Матушевський був делеґатом від студентської громади в Дерптському університеті на Загальному Студентському З'їзді. В тому році Ф. Матушевський закінчив університет і одружився з Вірою Поповою й молоде подружжя виїхало на постійне життя до Києва. Цікаві подробиці про їхнє одруження дає О. Лотоцький у своїх спогадах, де він пише, як він їздив до Чугуєвщини на їхнє вінчання разом з іншими близькими їх приятелями. Віра Матушевська, як лікар, дістала посаду управительки земської лікарні в с. Боярки у 22 кілометрах від Києва.

З цього часу починається активна літературна та журналістична праця Ф. Матушевського. Одною з перших його статтів була про Шевченкову могилу в Каневі.

Ф. Матушевський у Києві був постійним членом Комітету Радикальної Демократичної партії у справах друкування партійної літератури, а також книжок видавництва «Вік». У цих видавничих справах він їздив до Львова й там зав'язалося його знайомство з І. Франком. Партійна праця пов'язувала його також з організацією ТУП'а і старшим громадянством міста, яке відіграло велику ролю в організації видання першого українського щоденника в Києві.

---

1 О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, т. 2, стор. 93.

2 Ольга Косач-Кривенюк, *Леся Українка*. Хронологія життя і творчости, стор. 512—513, 630, 633.

Наводимо тут з матеріялів Ю. Матушевського про його батька Федора Павловича Матушевського — заснування групи для видавництва першої української щоденної газети. В жовтні 1905 року за ініціятивою Євгена Чикаленка утворився гурток з трьох осіб: Є. Чикаленко, В. Ф. Симиренко та В. М. Леонтович, які вирішили видавати українську щоденну газету і зобов'язалися покривати її втрати своїм коштом.

Вони стали видавцями, а до редакційного комітету запросили десять осіб, серед них Ф. Матушевського, як головного редактора. Це сталося тоді, коли Федір Матушевський був закордоном. Часопис мав би називатися «Громадське Слово», але губернатор Савич не дав дозволу на нього та на місячник «Нове життя». Причиною відмови було невідповідне для того часу оголошення програми, як він повідомив Є. Чикаленка. Одною з причин, що була нібито у протиріччю з існуючими законами — домагання «переміни існуючого державного ладу в Росії, утворення автономних країв на окраїнах держави і перебудови її на федеративних началах, а також домагатимуться всієї землі у власність народу, які вчинки забороняються карним законом». Так цитує цю заборону Ю. Тищенко у своїй статті-розвідці про перші українські масові політичні газети.[3]

Після цієї відмови В. Леонтович подав нову заяву на видання нової газети — «Громадської думки», на яку дозвіл дали. Першого січня 1906 року з'явився перший раз у Російській імперії український щоденник «Громадська Думка». Поява цього часопису викликала велике зацікавлення в Україні й поза нею, бо це вперше такий щоденник появився.

У той самий день це число було конфісковане, але часопису не закрили. З доручення видавництва управитель контори Максим Стратонович Синицький залагодив справу з цензорами «миром», себто зобов'язався платити їм кожного місяця хабарі. Правда, окремі статті все ж час від часу конфіскували. Головному редакторові Ф. Матушевському довелося навіть сидіти у в'язниці. Часопис виходив регулярно без огляду на значний дефіцит кожного місяця, який покривався сумлінно видавцями на чолі з Є. Чикаленком.

Умови праці головного редактора Ф. Матушевського були винятково тяжкі. Перш усього на ідеологічному ґрунті, головними антагоністами були В. Леонтович, великий землевласник консервативних поглядів і член редакційного комітету Борис Грінченко, людина дуже радикальних поглядів, який писав статті, що «цькували голоту проти панів» за висловом Леонтовича, які толерував головний редактор Ф. Матушевський.

Друга причина була та, що майже 70 літ тому не було в Україні виробленої журналістичної мови, тому редакційному комітетові необ-

---

[3] Юрій Тищенко-Сірий, «Перші українські масові політичні газети», *Український Літературно-науковий збірник,* ч. 1, УВАН, Нью-Йорк, 1952, стор. 128 та наступні.

хідно було творити нові слова й поняття, які до того часу не існували в українській мові, але без яких не міг обійтися сучасний часопис або журнал. Знову ж доморослі критики закидали штучність і незрозумілість мови часопису і взагалі вимагали «мови Шевченка». По-третє, за винятком хіба С. Єфремова та ще одної-двох осіб ми не мали публіцистів з досвідом газетної праці. Не згадуючи вже передовиць, які писав здебільшого сам Ф. Матушевський.

Тому обов'язком головного редактора було не тільки виправляти зміст статтів, але й виправляти їхню мову, при чому багато статтів та дописів взагалі не надавалися до друку, їх треба було ґрунтовно переробляти і все це треба було встигнути зробити до 11-12 години вночі, щоб до ранку часопис міг бути видрукуваний.

Є. Чикаленко пише: «одним словом, якби не Ф. Матушевський, то ми напевно не змогли б видавати газети: по совісті треба сказати, що він виніс її сам на своїх плечах».[4]

А далі на сторінках 457—458 він знов пише: «Це з його боку була така самопожертва, таке геройство духа, що коли наша преса матиме будуччину, коли вона розів'ється так, як у людей, то ім'я Ф. П. Матушевського повинно нею возвеличитися на вічні времена, яко нашого мученика преси, який не пошкодував свого здоров'я, можна сказати, свого життя, для її існування... до початку нашої газети я любив Ф. П. Матушевського за його надзвичайно симпатичну вдачу, а з цього часу почав його глибоко поважати і дивуватися його нелюдському терпінню, енерґії, його вірі в нашу справу. Одним словом, у мене не має такого хисту, щоб змалювати заслуги цього чоловіка перед нашою газетою».

Ми далі беремо тут описи умов праці в редакції з рукопису, виготовленого св. пам. Юрієм Матушевським, сином Ф. П. Матушевського, оскільки ці рядки повні теплоти та розуміння труднощів його батька: „перемучений такою виснажуючою працею, Матушевський узяв відпустку на один місяць серпень, а С. Єфремов мав його заступати на той час. Поліція зробила трус у редакції «Громадської Думки» 18 серпня 1906 року, газету закрито, а самого Сергія Єфремова арештовано і він потім ще довго сидів у в'язниці".

По розгромі «Громадської Думки» постає відразу думка видавати нову газету — «Раду», на яку вже раніше (про запас) дозвіл одержав Б. Грінченко.

«Хоч Матушевський і був дуже змучений, але мусів був знов взяти на себе мученицький хрест редактора, бо більше нікому. За секретаря ми взяли М. Павловського».[5]

Згідно з одержаним дозволом, офіційним видавцем був Б. Грінченко (фактичними Є. Чикаленко та Симиренко, бо Леонтович поставився

---

[4] Є. Чикаленко, *Спогади 1861—1907*. Нью-Йорк, УВАН, 1955, стор. 451.
[5] Є. Чикаленко, *Спогади*, стор. 470.

неґативно до «Ради» і відмовився далі давати гроші на покриття дефіциту), який редакторство передав на ім'я М. І. Павловського, але фактичним редактором був Ф. Матушевський» (стор. 472).

Перше число «Ради» так як і «Громадської Думки» було сконфісковане. Бувши виснаженим редакторською працею в «Громадській Думці», а тепер у «Раді», Матушевський намагався покинути редакторство, але мусів усе ж поступитися перед наляганням Євгена Чикаленка. Тоді постала думка запросити на редактора «Ради» Олександра Русова, намовивши його переїхати з Петербурґу до Києва. Але Русов не зміг переїхати і Ф. Матушевський далі продовжував редакторство, маючи заступником дотеперішнього секретаря М. Павловського.

Методій Павловський (1877—1957) — журналіст, кооперативний та громадський діяч з Київщини, був секретарем «Громадської Думки» (1906) і редактором «Ради» (1907—1913). Містив він там театральні й музичні рецензії та видав збірник народних пісень під псевдонімом М. Лисовецького.

Наприкінці 1906 р. приїхав до Києва М. Грушевський і приєднався до «Ради» та мав керувати літературними справами і разом з Є. Чикаленком вирішувати, які матеріяли друкувати. Весною 1907 р. на пропозицію М. Грушевського був запрошений до редакції С. Петлюра, однак він залишався в ній недовго. Цікаво, що наприкінці 1906 року був зложений новий склад редакції «Ради», який залишався й у 1907 році. До того складу входили: замісник редактора М. І. Павловський, секретар С. В. Петлюра, а відділи газети були розділені так: «З газет та журналів» — А. М. Хотовицький, «По Україні» — Д. І. Дорошенко, «По Росії» — Л. М. Старицька-Черняхівська, «Закордонний відділ» — М. Лозинський, а Б. Ярошевський взяв «Польський відділ», що й був заснований тоді.[6]

В скорому часі С. Петлюра відійшов від редакційної праці та мав виїхати до Москви, де він пізніше став членом редакції журналу «Украинская Жизнь».

В редакції далі були труднощі, зокрема коли М. Грушевський виїхав закордон і тоді обов'язки редактора впали знов на Ф. Матушевського, але він категорично відмовився і тоді редактором став вже М. Павловський.

Весною 1908 року з ініціятиви О. Русова у Києві заложено було нелеґальну організацію, не партійну — «Товариство Українських Поступовців», в скороченні ТУП. В дуже короткому часі вдалося поширити діяльність ТУП'а на всі головніші міста України, а в Києві було навіть кілька філій. Ф. Матушевський став постійним членом головної управи ТУП'а.

У 1908 році почав виходити двомовний орган Союзу Кредитових Кооператив у Києві — «Муравейник-Комашня». До редакції приєднався Ф. Матушевський та ґрунтовно його реорганізував. Цей часопис

---

[6] Є. Чикаленко, *Спогади*, стор. 485.

сприяв розбудові нашої кооперації і витримав аж до революції 1917 р., коли став органом великої централі кооперативів «Дніпросоюзу».[7]

У цей час Ф. Матушевський співпрацює з Іваном М. Полторацьким, який приймає активну участь в українському асекураційному товаристві.

У наступних роках появилася думка видавати журнал московською мовою для ширення відомостей про Україну та нарід серед населення імперії й тоді почав виходити в Москві місячник — «Украинская Жизнь», в редакції якого прийняли активну участь С. В. Петлюра та О. Х. Саліковський. Цей місячник виходив від 3 січня 1912 року аж до революції 1917 року, коли, вже в Києві, вийшли його останні книжки. Цей журнал відіграв велику ролю, як зазначає в своїх спогадах О. Лотоцький: «Єдиним органом, де українська думка могла знайти для себе вираз... ся єдина трибуна українська виконувала свій обов'язок мужньо... На протязі п'яти літ виконував журнал такі свої обов'язки... коли вся українська преса була зачинена з початком війни».[8]

У 1911 році Ф. Матушевський стає членом дирекції кооперативного Товариства, про яке було згадано вище і відходить зовсім від редакції «Ради» та активно працює для видавництва «Вік».

Важливим буде тут занотувати також цікавий факт, що в Петербурзі виникли пляни заснування українського клюбу, де українці могли б збиратися та вести культурно-освітню працю. Тоді був уложений статут клюбу та затверджений і пізніше переданий на затвердження адміністрації. Статут був затверджений в серпні 1906 року. Згідно з статутом Клюб мав право вести свою працю в Петербурзі та в інших містах, засновуючи свої відділи.

Цей факт затвердження статуту царською адміністрацією спонукав постання подібного клюбу в м. Харбіні, Манджурія, де статут був також затверджений владою в грудні 1907 року.

В Києві український клюб був заснований в 1908 році й першим головою його був М. Лисенко. Він був закритий московською адміністрацією в 1912 році. Але в грудні 1912 року був відкритий клюб в тому саме мешканні (Володимирська вул. ч. 42). Новий клюб дістав назву «Роди́на». Київський губернатор Гірс охоче дав дозвіл на відчинення клюбу з такою патріотичною назвою, як «Ро́дина», очевидно, губернатор читав назву клюбу з московським наголосом.

Цікавим буде тут навести кілька рядків з писань підсоветського автора Євгена Кротевича: «Головою Ради Клюбу „Родина" обрали Федора Павловича Матушевського, який разом з інж. Сергієм Михайловичем Шелестом найбільш поклопоталися про відкриття Клюбу». Однак далі цей автор, з наміром, мабуть, забезпечити собі працю, нотує, що «як відомо, не всі члени Ради клюбу „Родина", починаючи навіть

[7] Енциклопедія, т. 3, стор. 1123 та «Хвиля України», червень 1917, ч. 3, Хабаровськ, де згадується Ф. Матушевського як редактора.

[8] О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, т. 3, стор. 179—183.

з голови її Матушевського, були вільні від націоналістичних збочень». Отже виходить, по думці автора, що вже в 1912 році існували «націоналістичні збочення»![9]

Невідрадне здоров'я Ф. Матушевського примусило його від'їхати до Сухумі на Кавказі для відпочинку, де він перебував до початку 1-ої Світової війни в 1914 році. З моменту оголошення війни всі українські патріотичні видання були закриті, в тому числі й щоденник «Рада» 20-го липня 1914 р.; крім «Ради» закрили також «Українську хату», «Маяк» та ін., а 9 січня 1915 р. київський губернатор видав наказ «приостановить на все время военного положения все периодические издания на малорусском, древне-еврейском языке и еврейском жаргоне».

З поверненням до Києва Федір Матушевський, разом зі своєю дружиною Вірою, приєдналися ло української групи, до якої належали Дмитро й Наталія Дорошенки, Людмила Старицька-Черняхівська, які заходилися допомагати та опікуватися полоненими та втікачами з Галичини, Волині та Холмщини, особливо з т. з. «заложниками», яких пощастило звільнити з в'язниць «на поруки» і забрати до своїх мешкань або гуртожитків. У Матушевських перебували директор Степан Федак аж до закінчення війни, а Кость Паньківський (1855—1915) і упокоївся в їхньому мешканні.

Київська громада щиро опікувалася українськими заложниками зі Львова та інших галицьких міст. Паньківський із шурином д-ром Степаном Федаком і приятелем з молодих років — суддею із Золочева — А. Скобельським оселилися в гостинній хаті Матушевських, які теж були їх поручителями перед царською владою. Коли умови життя трохи полегшали та не було поліційного нагляду, вони почали приймати участь і в київських українських установах та бувати в Українському Клюбі. Останній раз К. Паньківського бачили українці на похороні О. Русова, 3 листопада, а через кілька днів після того не стало й К. Паньківського. Він помер 16 листопада після короткої недуги запалення легенів, на серце.

Дмитро Дорошенко писав, що «його похорон обернувся в свого роду українську маніфестацію, і я мушу сказати, що ніколи в своїм житті не бачив, щоб десь так щиро й ревно оплакували якогось небіжчика; тут за Паньківським плакали мов малі діти — дорослі, серйозні й суворі люди . . . В особі Паньківсього ми всі бачили мученика за українську ідею, що помер в неволі, далеко від своїх близьких. Одинокою потіхою було те, що помер він не серед чужих, що знайшлися тисячі, що ревно оплакували його, як можуть тільки діти оплакувати свого батька . . .»[10]

В 1915 році був зорганізований «Всеросійський Союз Земств і Городов», одним з його завдань було нести допомогу населенню зруйнованих війною земель. Цей Союз також мав свої шпиталі та санітарні

---

[9] Є. Коротевич, *Київські зустрічі,* вид. «Молодь», Київ, 1963.

[10] І. Витанович, «Кость Паньківський. Ідеаліст громадської праці і віри у власні сили народу», Нью-Йорк, 1954.

потяги для обслуги ранених. На чолі Союзу був князь С. Урусов, який однак швидко відійшов, а на його місце став Барон Федір Рудольфович Штейнгель, який був у Києві широко відомий своєю громадською працею та пов'язанням з українським рухом та був постійним членом Управи ТУП'а.

Барон Ф. Штейнгель запросив українців нести допомогу жертвам війни на українських землях. Д. Дорошенко дістав посаду уповноваженого для Галичини та Буковини, О. Лотоцький як губернатор Буковини, а Ф. Матушевський, А. Вязлов і Красновський та інші як уповноважені Союзу.

З виникненням революції в 1917 році в Російській імперії організації ТУП'а стали основою для заложення та покликання до життя Української Центральної Ради в Києві. Активним членом її став Ф. Матушевський; він брав участь в урочистому відкритті Української Центральної Ради 4 квітня 1917 року, коли виступив із своєю доповіддю. З початком революції кінчилися цензурні заборони на українські видання й почала виходити «Нова Рада», як щоденник — продовження зачиненого часопису в 1914 році — «Ради», редактором став Андрій Ніковський.

Однак загрозливий стан здоров'я Ф. Матушевського заставив його залишити свою політичну діяльність та разом з дружиною виїхати до Кисловодська на Північному Кавказі, де їх захопили події большевицького повстання та ліквідації Тимчасового Уряду в Петрограді, на чолі якого тоді був О. Керенський. Тільки в 1918 році, коли німецькі війська дійшли до Кавказу, обоє Матушевські мали можливість повернутися в Київ (травень 1918 року) в час організації адміністрації гетьмана П. Скоропадського.

Ф. Матушевський, як голова Батьківського комітету першої української гімназії ім. Т. Шевченка в Києві, звернувся до гетьмана з проханням приділити приміщення для української гімназії. Розпорядженням гетьмана таке мешкання було приділено в садибі Покровського манастиря, московські черниці якого повели великий опір, але без успіху. На окремій авдієнції гетьман П. Скоропадський запропонував Ф. Матушевському вступити до праці в його уряді, але він не дав тоді ясної відповіді.

В кінці червня 1918 р. тодішній міністр закордонних справ Д. Дорошенко переводив активні заходи втягнути до праці в гетьманському уряді якомога більше українців і запропонував на посаду сенатора Ф. Матушевського. Але ця пропозиція зустріла гострий опір міністра юстиції М. П. Чубинського, відомого з своєї діяльности ще в довоєнні часи, зокрема в рамках «Т-ва слов'янського наукового єднання». Причини конфлікту між проф. Чубинським та Ф. Матушевським не дуже ясні.

Розгул московської реакції, що настав в останні місяці гетьманату та велика активність П. Н. Мілюкова, лідера кадетської партії, що тоді жив у Києві та займався розробленням плянів до відбудови «Єдиної Неділімої Росії» та створення політичної групи для шукання піддержки

проти України на стороні Антанти, примушували Ф. Матушевського досить часто ховатися, бо він став активним членом Національного Союзу, щоб ліквідувати московські спроби пов'язати знов Україну з Росією.

В січні 1919 р., коли в Україні установився уряд Директорії, С. В. Петлюра запропонував Ф. Матушевському виїхати до Греції та стати на чолі Надзвичайної Дипломатичної Місії. Призначення відбулося з ініціятиви Головного Отамана С. Петлюри, який настоював, щоб Ф. Матушевський взяв на себе це доручення, бо Україна потребує для дипломатичної праці людей зі закінченою вищою освітою. Ф. Матушевський ставився тоді до політики Директорії досить критично, бо не поділяв багатьох заходів уряду. Рекомендаційну грамоту підписав тодішній міністр закордонних справ В. Чехівський.

Місія була зложена з наступних осіб: Голова Місії Ф. Матушевський, радник місії — Модест П. Левицький, перший секретар — Сергій Рафальський, але цей останній мав конфлікт з М. Левицьким, бо був він москвин і пізніше працював в місії та подався до московських кіл. Другим секретарем був Ламброс Ламбріанідіс, грек, колишній старшина російської армії, який добре володів французською мовою та знав грецьку. Перед тим він був секретарем українського дипломатичного представництва в Румунії. Торговельним аташе був Є. Глузман, військовим аташе був ротмістр Гриневич та другим аташе — Юрій Рейзе, литовець.

Місія залишила Київ 26 січня 1919 р. та дісталася до Атен тільки 2 березня через великі труднощі подорожі в ті часи. Коли Ф. Матушевський залишав Київ його дружина настоювала, щоб він взяв із собою старшого сина (тоді Юрієві було 13 років) з огляду на поганий стан його здоров'я. Вона ж не знала, що в той вечір 26 січня 1919 року бачила його в останнє.

У 1929 році її молодші сини були арештовані й обвинувачені в приналежності до Спілки Визволення України. Середнього сина Бориса судили в 1930 році на показовому процесі «45» в Харкові та запроторили до політичного ізолятора в Ярославі, де він сидів разом з С. Єфремовим, О. Гермайзе, А. Ніковським, М. Павлушковим та іншими учасниками того судового процесу. Між тими в'язнями перебував також митрополит Української Автокефальної Церкви М. М. Борецький.

Найменший син Ф. Матушевського — Василь був без суду засланий на 10 літ до Архангельська на лісові роботи, а потім пересланий на десять літ додатково до Тайшету, де й загинув 29 липня 1943 року.

Дружина Ф. Матушевського Віра Олександровна була заарештована в 1937 році та заслана до концентраційного табору в Потьмі, Мордовської республіки, де й загинула 28 квітня 1944 року.

Другий син — Борис Матушевський разом зі своїм братом був арештований у зв'язку з процесом СВУ та засланий, як згадано, до Ярославля, а опісля перевезений до Киренська в Іркутській області, на правому березі р. Лени у тому місці, де до неї впливає річка Киренґа. Там йому вдалося з кількома іншими засланцями зорганізувати

метереологічно-дослідну стацію. Це була перша така стація в тому районі й багато прислужилася до наступних досліджень в районі вічної мерзлоти. Можливо, що ця дослідна праця спасла його від загибелі, бо в 1976 році була улаштована в Ленінграді спеціяльна конференція з нагоди 40-ліття заснування дослідів над проблемами вічної мерзлоти та ґляціології. На тій конференції були чотири ветерани тої служби, її початків, а серед них і Борис Матушевський. З цього приводу в ленінґрадській пресі були аж дві статті про ті «геройські початки важливої наукової дослідної праці», але не було згадано, що її почали засланці.

В своєму листі в кінці 1976 р. з Києва Борис Матушевський описує ту конференцію дуже коротко та зазначає, що він використав своє перебування в центрах наукової праці для вишукання матеріялів про свого батька Федора П. Матушевського. Він зазначає, що йому вдалося знайти в архівах немало важливого, як наприклад, листи його до академіка Шахматова в справі підготови нарису про життя Т. Шевченка для енциклопедичного видання «Український нарід в його минулому та сучасному», а також листи до Марка Вовчка, бо «тато їздив до неї разом з Вол. Федоровичем (Дурдуковським — прим. І. С.) у справі видання її творів у виданні «Вік» . . . знайшовся також лист Серг. Ол. (Єфремова — прим. І. С.) до неї» і головне, він знайшов в каталогах «невідомі праці й статті татові, що потрібні мені для бібліографії до біографії татової . . . з великою приємністю ходив я по вулицям, тими де колись ходила наша матуся та відвідав мешкання, в якому помер Т. Шевченко».

Ми зупинилися ширше на цих нотатках з життя Бориса Матушевського, які характеризують його наполегливість зібрати джерельні матеріяли до біографії Федора П. Матушевського. Очевидно, що тепер після його смерті (14 січня 1977 р.) ці знахідки та праці залишилися нескінченими й напевно назавжди пропали для української науки.

Обставини смерті цього вченого та дослідника не уточнені, відомо тільки, що його життьовий шлях був тяжкий, як багатьох інших українських видатних людей, а його поховання відбулося з великою урочистістю 16 січня 1977 р. Прощальну промову виголосив старий приятель Б. Антоненко-Давидович, який теж відбув 18 літ заслання. У його промові були наступні слова: «Пішов од нас останній свідомий нащадок одного з останніх родів старої чесної української інтеліґенції, яка бажала добра і тільки добра своїй Батьківщині». У цього свого приятеля Борис Матушевський був напередодні своєї смерти.[11]

Ми знаємо з розмов з Юрієм Матушевським, що приватне життя його брата Бориса було дуже тяжке, бо він почував себе дуже самітним і говорив своїм друзям, що йому потрібно буде п'яти літ, щоб закінчити задумані праці, а серед них важливу про судовий процес Союзу Визволення України; що саме та як плянував він — залишається тепер незнаним.

---

[11] «Свобода», Ню Джерсі, 4 й 24 березня та 26 квітня 1977.

Умови праці Дипломатичної Місії в Атенах були дуже тяжкі, бо існуюча там значна московська колонія, разом з посольством та консульством робили багато спроб припинити зовсім працю української місії, але коли їм це не повелося, стали робити заходи шкодити всюди. Цьому сприяло також неґативне відношення антантських кіл, зокрема французських, як про це пише в своїй «Історії України» Д. Дорошенко, (т.2) торкаючися висловів французького головного інформатора свого уряду Еміля Енно та зазначає, що той заявив українському послові І. Я. Коростовцю: «Україна, або вірніше сказати Південна Росія, ніколи не мала своєї історії, ані національної або етнографічної окремішности. Вона створена німцями: Фергачем і графом Шептицьким (?!), щоби розвалити Росію. Українська мова створена штучно галичанами з політичними цілями ... уряд гетьмана Скоропадського має бути скасований і замінений об'єднаним російським урядом ...».[12]

Треба додати, що цей Е. Енно був колись перед тим французьським консулом у Києві та, очевидно, приятелював там з ультраправими колами московської політичної еліти.

В наявних матеріялах досить добре освітлені умови праці української дипломатичної місії в Атенах, її труднощі та провокації з боку «російських представництв». Ф. Матушевський знаходив доброзичливе відношення тільки з боку американського посла Ґ. Дропперса (Garret Droppers), який через своїх кур'єрів навіть допомагав у зносинах Місії з Парижем, де саме відбувалося «всесвітнє торговище в Версалі» і навіть з нашим урядом, що вже тоді був у Кам'янсці-Подільському.

Одночасно Місія переживала фінансові труднощі. Посилаємось тут на статтю про Ф. Матушевського авторства Є. Онацького в його «Українській Малій Енциклопедії», кн. VII, стор. 936—937: «Посол УНР в Греції писав 5 вересня 1919 р. до Дм. Антоновича, посла в Римі: „наша Місія, що перебуває в Греції, вже шість місяців відрізана від усього світу. Сама Греція та її уряд ставиться до нас з великими симпатіями, але ... Греція в такому становищі, що мусить поглядати на держави Антанти і тому не має змоги стати нам в пригоді. Найбільшим більмом в оці ми являємось для бувшої російської амбасади і для тих, хто за всяку ціну хоче таки зробити Росію ,единою й неділимою'. Щоб вижити нас звідсіля, нам чинять силу прикростей ... як бачите, нас трактують так само, як колись в поліційсько-самодержавній Росії трактовано арештантів, яких пересилали ,по проходному свидетельству ... може Ви визнаєте за корисне повідомити про ці факти Посла нашого в Парижі П. Тишкевича ... Зроблено тут нашою Місією чимало ... якби наша Місія не бідувала, то можна було б зробити вдвоє. А тепер таке становище, що пробі — рятуйте ..." (З Архіву Місії УНР в Італії)».

Тоді ж Ф. Матушевський почав видавати разом з радником Місії Модестом Левицьким грецькою мовою «Грецько-Українське Рев'ю», в якому викладалася історія України, з наголосом про українсько-грець-

---

[12] Д. Дорошенко, *Історія України,* том 2, стор. 409.

кі стосунки від зарання нашої історії, господарство, економіку та сучасну боротьбу України за свою незалежність. Це рев'ю розсилалося до урядових чинників, членам парляменту, редакціям місцевих газет та бібліотекам, але не всі часописи друкували ці інформації, бо там були сильні впливи представників Антанти.

Наводимо тут фраґменти з рукопису Юрія Матушевського про свого батька: «Десь коло 20 серпня 1929 року Ф. Матушевський вислав справоздання Міністерству Закордонних Справ УНР про чинність Дипломатичної Місії в Атенах, про труднощі, які стояли перед нею та невиразне ставлення до неї з боку грецького уряду, який без прем'єра Венізелоса, який увесь час перебував у Парижі на Версальській Конференції, — не висловлював своїх конкретних поглядів на українську справу, а особливо на визнання незалежности України.

Тому міністр закордонних справ Діомідіс, хоч і прочитав акредитаційну грамоту Міністерства Закордонних Справ УНР (підписану Чехівським), прийняти її відмовився. Крім ранішніх візит зроблених у березні у міністра Діомідіса, митрополіта Мелеотіса та американського посла Дроперса, у квітні й травні 1919 р. Ф. Матушевський склав візити представникам Англії, Італії, Франції, Румунії, Голляндії, Бразілії, Еспанії, Бельгії й Персії. Всі вони одержали по примірникові Меморандуму, а Дроперс попросив ще один примірник, щоб його переслати американському представникові у Парижі».

21 жовтня 1919 року Ф. П. Матушевський помер від розриву серця, і його поховали в Атенах.

Дипломатична Місія працювала далі в столиці Греції під керівництвом Модеста Левицького.

Грецькі часописи вмістили статті з приводу смерти Ф. Матушевського дуже прихильні, що виявляло впливи того рев'ю, що Місія розсилала редакціям. Це був час катастрофи в Україні. Трохи піднісся настрій, коли прийшли вістки, що Київ знов занятий злученими військами й тоді промайнула вістка, що Грецький уряд розглядає справу визнання України. (Всі вістки приходили до Греції запізнено). Потім настала фінансова криза в Місії. Радник Місії Глузман виїхав до Відня й йому пощастило дістати від барона Василька трохи грошей. Але загальне положення Місії почало погіршуватися й 1 серпня 1920 року вона виїхала з Греції. Місія виїхала з Пірею, через Бріндізі, Неаполь і Рим й 20 серпня прибула до Відня.

Архів Місії, правдоподібно, був переданий Українському посольству у Відні, бо як зазначає Юрій Матушевський, тоді був одібраний його дипломатичний пашпорт, як сина українського посла, та замінений звичайним українським пашпортом.

Треба зазначити, що Ф. Матушевський писав дневник. Уривки з цього щоденника були видрукувані в збірнику мемуарів — «З Минулого», який видав Український Науковий Інститут у Варшаві в 1938 році. Це видання знаходиться в кількох бібліотеках Америки і там мається можливість частинно пізнати умови праці нашого посла в Гре-

ції. Правда цей дневник не досить повний і в ньому бракує різних деталів.

Ця наша стаття присвячена Ф. П. Матушевському не могла б бути виготовлена без допомоги св. пам. Юрія Матушевського, який не тільки зібрав багато цінних матеріялів про життя та працю свого батька, але також написав коментарі до них і дав спробу зложення біографії. В свій час він також подбав про друк у збірнику Українського Наукового Інституту у Варшаві частини щоденника Ф. П. Матушевського. Можна тільки жалкувати, що не був тоді видрукуваний текст щоденника у повному розмірі, а тільки 19 сторінок. (Збірник «З Минулого», т. XI, стор. 138—157).

Очевидно, що можна ще знайти деякі матеріяли з діяльности Ф. Матушевського, як українського посла в Греції, в архівах колишнього українського посольства у Відні, якщо вони збереглися; про них згадує у своїй Енциклопедії Є. Онацький. Так само можна дістати грецькі часописи, де містилися різні матеріяли з рев'ю, яке видавала Місія.

Що ж торкається бібліографії різних друкованих праць Ф. Матушевського, то, очевидно, її не можна тепер укласти. Вона була б дуже неповною, бо бракує для того доступу до належних джерел.

Методологія

Robert P. Swierenga
Kent State University

SOCIAL STATISTICS AND HISTORICAL RESEARCH: A SYMBIOSIS

Historians have taken an interest in social statistics ever since the early twentieth century when modern statistics first emerged. The "Progressive school" of historians, notably Professor Frederick Jackson Turner and his students, Oren Libby and J. Lawrence Lowell, pioneered in the quantitative approach to historical research.[1] Professor Frederick Woods Adams of the Massachusetts Institute of Technology coined the apt term "Historiometry" to describe the new methods.[2] Largely because of technical problems, however, the early interest in social statistics waned until after World War II. Then computer technology became widely available on American university campuses and historians again looked to the social sciences for relevant theory, models, and statistical techniques.

Since the early 1960's, computers and mathematical applications have become commonplace in historical research. Thousands of historians are now familiar, in varying degrees, with statistical methods and computer programming.[3] Experts

---

[1] For the historical development of statistical applications in history, see Allan G. Bogue, "United States: The 'New' Political History," *Journal of Contemporary History,* 3 (Jan. 1968), 5—27; reprinted in Robert P. Swierenga, ed., *Quantification in American History, Theory and Research* (New York, 1970), 36—52; Swierenga, "Introduction: American History and the Quantitative Method," in *ibid.,* xi-xxi; Swierenga, "Clio and Computers: A Survey of Computerized Research in History," *Computes and the Humanities,* 5 (Sept. 1970), 1—21; Swierenga, "Computers and American History: The Impact of the 'New' Generation," *Journal of American History,* 50 (March, 1974), 1045—70; Richard J. Jensen, "History and the Political Scientist" and "American Election Analysis: A Case of Methodological Innovation and Diffusion" in Seymour Martin Lipset, ed., *Politics and the Social Sciences* (New York, 1969).

[2] Frederick Adams Woods, "A New Name for a New Science," *Science,* 30 (Nov. 1909), 703—04.

[3] Discussions of current developments are: Joel H. Silbey, "Clio and Computers: Moving Into Phase II, 1970—1972," *Computers and the Humanities,* 7 (Nov. 1972), 67—79; Charles Tilly, "Computers in Historical Analysis," *ibid.,* 7 (Sept.-Nov. 1973), 323—35; Harry S. Stout, "Culture, Structure, and the 'New' History: A Critique and an Agenda," *ibid.,* 9 (1975), 213—30; George F. Putnam, "Soviet Historians, Quantitative Methods, and Digital Computers," *ibid.,* 6 (Sep. 1971), 23—29; Richard Jensen, "Quantitative American Studies: The State of the Art," *American Quarterly,* 26 (August 1974), 225—40; Stefania Kowalska-

have written textbooks, anthologies, manuals, and bibliographies,[4] and a vast literature of critique has arisen.[5] Indeed, this subfield of history has now developed to the point that historians have no choice but to obtain at least a rudimentary knowledge of social statistics and computer programming "packages."

Glikman, "Quantitative Methods in History," *The Journal of European Economic History,* 3 (Spring, 1974), 189—201; Vern L. Bullough, Serge Lusignan, Thomas H. Ohlgren, "Computers and the Medievalist," *Speculum: A Journal of Medieval Studies,* 49 (April 1974), 392—402.

4 The textbooks, guides, and aids now available include: Charles M. Dollar and Richard J. Jensen, *Historian's Guide to Statistics: Quantitative Analysis and Historical Research* (New York, 1971); Roderick Floud, *An Introduction to Quantitative Methods for Historians* (Princeton, 1973); Edward Shorter, *The Historian and the Computer: A Practical Guide* (Englewood Cliffs, N. J., 1971); Don K. Rowney and James Q. Graham, eds., *Quantitative History: Selected Readings in the Quantitative Analysis of Historical Data* (Homewood, Ill., 1969); Robert P. Swierenga, ed., *Quantification in American History: Theory and Research* (New York, 1970); Val R. Lorwin and Jacob M. Price, eds., *The Dimensions of the Past: Materials, Problems, and Opportunities for Quantitative Work in History* (New Haven, 1972); William O. Aydelotte, Allan G. Bogue, Robert William Fogel, eds., *The Dimensions of Quantitative Research in History* (Princeton, 1972); E. A. Wrigley, ed., *Nineteenth-Century Society: Essays in the Use of Quantitative Methods for the Study of Social Data* (New York, 1972). Helpful commentaries on many of these books are Theodore K. Rabb, "Guides to Quantitative History: A Review Article," *Historian,* 35 (Feb. 1973), 271—75; Samuel P. Hays, "Historical Social Research: Concept, Method, and Technique," *Jounal of Interdisciplinary History* 4 (Winter 1974), 475—82; Robert Forster, "Quantifying History," *ibid.,* 5 (Autumn 1974), 303—12; Asa Briggs, "Doing the New History," *ibid.,* 3 (Winter 1973), 555- 58; and Charlotte Erickson, "Quantitative History: A Review Article," *American Historical Review,* 80 (April 1975), 351—65. Relevant journals are: *Computers and the Humanities,* (1966—), *Historical Methods,* (1967—), *Journal of Interdisciplinary History,* (1970—), *Journal of Family History,* (1972—), *Social Science History,* (1976—), *SS Data: Newsletter of Social Science Archival Acquisitions,* (1971—).

5 Aydelotte, *Quantification in History,* chaps. 1-2; Aydelotte, "Lee Benson's Scientific History: For and Against," *Journal of Interdisciplinary History,* 4 (Autumn 1973), 263—72; Morton Rothstein et al., "Quantification and American History: An Assessment," in Herbert J. Bass, ed., *The State of American History* (Chicago, 1970), 298—329; David S. Landes and Charles Tilly, eds., *History as Social Science* (Englewood Cliffs, N. J., 1971), ch. 3; Francois Furet, "Quantitative History," *Daedalus,* 100 (Winter 1971), 151—67; Jacob M. Price, "Recent Quantitative Work in History: A Survey of the Main Trends," *History and Theory, Studios in the Philosophy of History,* Beiheft 9 (1969), 1—13; Sheldon Hackney, "Power to the Computers: A Revolution in History?" AFIPS Spring Joint Computer Conference, *Proceedings,* 36 (1970), 275—79; Oscar Handlin, "History: A Discipline in Crisis?" *American Scholar,* 5 (Summer 1971), 447—64; esp. 454—57; Robert Zemsky, "Numbers and History: The Dilemma of Measurement," *Computers and the Humanities,* 4 (Sept. 1969), 31—40; Robert W. Fogel, "The Limits of Quantitative Methods in History," *Amer-*

If historians do not acquaint themselves with these tools, they will no longer be credible historians and scholars from other disciplines will preempt whole areas of their traditional domain. Many serial records created by modern governments at all levels are being processed directly onto magnetic tape. Historians must be familiar with computer technology to gain access to these records in order to include them in their research documents. A plumber is careful to carry in his case the tools necessary for every kind of job. Should the historian do any less? Since many records of interest to historians are serial or numerical in form, it seems essential for historians to become adept in both quantitative and qualitative data analysis, in addition to their necessary foreign language skills and knowledge of library reference tools.

A number of factors have hindered progress in social statistical research. One is the individualism of historians. Only recently have historians learned the major lesson that a systems approach is needed in data accumulation, coding, and statistical manipulation. It has proven to be far easier to find historical data sources than to process and analyze them. At the first level, quantitative historians must determine the target population, the reliability factor, and the error margins of their data. They must understand the purpose for which the data were collected, the workings of the agency that collected it, and the potential biases and errors. The next step is to develop standardized codes and record formats for converting the data into machine-readable form. In the past, each researcher developed his own unique coding schema and frequently included only that part of the source useful for his own particular project. Census records, for example, are standardized and finite and seem tailor-made for the adoption of common code books, when converting them into machine-readable form. More important, such code books would encourage novices to encode all of the census data on a given individual, not simply a few selected variables for a particular project. This would not only allow for secondary analysis but would create a permanent data file for wider use by other researchers. The goal is to preserve all of the original data in a standard format.

Having transferred a body of data onto magnetic tape or IBM cards, the historian is ready to "do history," to ask meaningful questions of the data and to analyze it by appropriate social statistical measures. From this point on, as much intuition, historical imagination, artistry, and skill that a scholar can muster is necessary to carry on the project. Many researchers bog down at this stage. Some become so caught up in technical aspects of data processing and statistics as to lose sight of their goals. Others, in their immaturity, flaunt techniques to the detriment of producing substantive results. Yet others lack a sound knowledge

---

ican Historical Review, 80 (April 1975), 329—50; Jacques Barzun, "History: The Muse and Her Doctors," *ibid.*, 77 (Feb. 1972), 36—64; and Barzun, *Clio and the Doctors: Psycho-History and Quanto-History & History* (Chicago, 1974); Allan G. Bogue, ed., "Emerging Theoretical Models in Social and Political History," *American Behavioral Scientist*, 16 (May/June 1973), special issue; Lawrence Stone, "History and the Social Sciences in the Twentieth Century," in Charles F. Delzell, ed., *The Future of History* (Nashville, Tenn., 1977). The essays by Kenneth Lockridge and Stephan Thernstrom in Delzell are also noteworthy.

of social statistics and hence apply inappropriate statistical tests to their data. But the biggest problem by far is the inadequate grasp of social theory.

No problem has been more of a bottleneck than the development of social science theory. Historians have created data sets of 100,000 to 250,000 card-images, and "canned" computer programs are now available (such as SPSS)[6] that are so simple to use that in a few hours time one can master the few technical steps necessary to command the computer to perform any of the standard social statistical tests, even tests as complex as multiple regression and factor analysis. In short, we can put a sixteen year old student driver behind the wheel of a $ 15,000 Mercedes and teach him to handle the complexities of the machine in a matter of hours. But if the student does not know the direction in which he wishes to travel and the goal he hopes to reach, the training is useless. To reach an unknown destination requires a roadmap. This is the role of social theory.

A knowledge of social science theory seems to me to be the key to continued progress in quantitative history. There is more data than one can use, more computer capability than one needs, but less theory than is necessary. The "new economic history" has flourished because of the solid body of economic theory that is available. The "new political history" is thriving, especially the ecological studies of popular voting behavior, because of the ethnoreligious group reference theory that historians have developed.[7] Demography and family history are also prospering because a body of theory is available. But social history, urban history, rural or frontier history, intellectual history, institutional history, and many other sub-fields remain hampered by weak theory. The development of social science theory should be given more prominence in curriculum design, in the organization of subject matter in history courses, and in historical research projects.

Some scholars who were involved in quantitative history for a decade or more reached a consensus in the early 1970's that the development and dissemination of social science theory among historians must be given top priority. The result was the creation in 1974 of the Social Science History Association. The major purpose of the Association, according to its constitution, is "to improve the quality of historical explanation in every manner possible, but particularly by encouraging the selective use and adaptation in historical teaching and research of relevant theories and methods from related disciplines, particularly the social sciences."[8]

Statistical applications in history can be grouped topically into political, social, and economic history, a sequence roughly analogous to the trend of developments. In political history three types of studies predominate: roll call analysis, collective biography or career-line studies, and popular voting analysis. Each of these types, in turn, is characterized by different methodologies. Roll call analysis of legistative and judicial votes and decisions, pioneered by political scientists Stuart Rice and Duncan MacRae and historians William Aydelotte,

---

6 Norman H. Nie et al., *SPSS: Statistical Package for the Social Sciences* (2nd edition, New York, McGraw-Hill Book Company, 1975).

7 See note 15 below for references.

8 "Constitution of the Social Science History Association," *Social Science History*, 1 (Fall 1976), iii-vi.

Thomas Alexander, and Allan Bogue, included such techniques as cohesion indices, Guttman scaling, cluster bloc matrices, power scores, and factor analysis.[9] These tools, in Bogue's words, add "analytical bite" to the customary treatment of collegial bodies in terms of speeches, laws, and compromises.[10] They also help to identify precisely the underlying patterns of agreement around party, section, race, or ideology. The recorded roll calls in almost every session of Congress since 1789 have now been "scaled" and "clustered."[11] Out of this voluminous research, ideology emerges as the crucial variable in the decisions of judicial bodies, regulatory agencies, and international assemblies such as the United Nations General Assembly. Political party affiliation, on the other hand, is the decisive factor in legislative voting. Given the importance of parties in American politics, this latter finding is not too surprising. The impact of the new political history has also reached into the career-line studies of political groups — lawmakers, politicians, voters, judges, bureaucrats, commissioners, reformers, and the like.[12]

---

9 A brief discussion of early work is in Swierenga, *Quantification in American History,* 127—30. The best methodological introductions are Dollar and Jensen, *Historian's Guide,* 106—21, and Duncan MacRae, Jr., *Issues and Parties in Legislative Voting: Methods of Statistical Analysis* (New York, 1970). Thomas B. Alexander's monumental efforts are *Sectional Stress and Party Strength: A Study of Roll-Call Voting Patterns in the United States House of Representatives, 1836—1860* (Nashville, 1967), and (jointly with Richard E. Beringer), *The Anatomy of the Confederate Congress: A Study of the Influences of Member Characteristics on Legislative Voting Behavior, 1861—1865* (Nashville, 1971). Allan G. Bogue's articles are: "Bloc and Party in the United State Senate: 1861—1863," *Civil War History,* 13 Sept. 1967), 221—41; "Senators, Sectionalism and the 'Western' Measures of the Republican Party," in David M. Ellis, ed., *The Frontier in American Development: Essays in Honor of Paul Wallace Gates* (Ithaca, N. Y., 1969), 20—46; and "Some Dimenssions of Power in the Thirty-Seventh Senate," in Aydelotte et al., *Dimensions of Quantitative Research in History,* 285—318.

10 Allan G. Bogue, review of Alexander and Beringer, *The Anatomy of the Confederate Congress,* in *Historical Methods Newsletter,* 6 (Mar. 1973), 76.

11 Howard W. Allen, Aage R. Clausen, Jerome M. Clubb, "Political Reform and Negro Rights in the Senate, 1909—1915," *Journal of Southern History,* 37 (May 1971), 191—212; Gary M. Fink and James W. Hilty, "Prologue: The Senate Voting Record of Harry S. Truman," *Journal of Interdisciplinary History,* 4 (Autumn 1973), 207—35; William G. Shade, et al., " Partisanship in the United States Senate: 1869—1901," *ibid.,* 185—205; Richard F. Grimmett, "Who Were the Senate Isolationists?" *Pacific Historical Review,* 42 (Nov. 1973), 479—98; Sheldon Hackney, *Populism to Progressivism in Alabama* (Princeton, 1969); Robert Zemsky, *Merchants, Farmers, and River Gods: An Essay in Eighteenth Century Politics* (Boston, 1971); Richard E. Beringer, "The Unconscious 'Spirit of Party' in the Confederate Congress," *Civil War History,* 18 (Dec. 1972); 312—33; Mary P. Ryan, "Party Formation in the United States Congress, 1789 to 1796: A Quantitative Analysis," *William and Mary Quarterly,* 28 (Oct. 1971), 523—42; Ronald L. Hatzenbuehler, "Party Unity and the Decision for War in the House of Representatives, 1812," *ibid.,* 29 (July 1972), 367—90.

12 See Lawrence Stone, "Prosopography," *Daedalus,* 100 (Winter 1971), 47—79; Allan G. Bogue et al., "Members of the House of Representatives and the

Students of popular voting behavior have achieved new syntheses, thanks to the theorectical work of V. O. Key, Lee Benson, Samuel Hays, and their students.[13] Key's trend analysis, for example, produced the so-called "critical election" or "critical period" theories to identify and explain fundamental shifts in popular voting trends.[14] Similarly, the early ventures of Benson and Hays into the "social analysis of politics" through the use of ecological correlations and collective biographical techniques revealed the salience of ethnoreligious and cultural factors in voting behavior. This startling insight has opened a whole field in American political history that has been exceedingly productive.[15]

The ethnocultural school of historians emerged in the early 1960's, led by Lee Benson and two colleagues then at the University of Iowa, Samuel Hays and Allan Bogue. These scholars and other who joined them rebelled against the then-current consensus and class conflict interpretations of American history.

Process of Modernization, 1789—1960," *Journal of American History,* 63 (Sept. 1976), 275—302; Richard Jensen, "Quantitative Collective Biography: An Application to Metropolitan Elites," in Swierenga, *Quantification in American History,* 389—405; P. M. G. Harris, "The Social Origins of American Leaders: The Demographic Foundations," *Perspectives in American History,* 3 (1969), 159—344.

13 This work is largely reprinted in several valuable anthologies: Joel H. Silbey and Samuel T. McSeveney, *Voters, Parties, and Elections: Quantitative Essays in the History of American Popular Voting Behavior* (Lexington, Mass., 1972); and Lee Benson, Allan G. Bogue, J. Rogers Hollingsworth, Thomas J. Pressly, and Joel Silbey, eds., *American Political Behavior: Historical Essays and Readings* (New York, 1973).

14 Key's original essay and some of its successors in trend analysis are reprinted in Jerome M. Clubb and Howard W. Allen, eds., *Electoral Change and Stability in American Political History* (New York, 1971). See also Walter *Dean Burnham, Critical Elections and the Mainsprings of American Politics* (New York, 1970).

15 Robert P. Swierenga, "Ethnocultural Political Analysis: A New Approach to American Ethnic Studies," *Journal of American Studies,* 5 (Apr. 1971), 59—79; Samuel T. McSeveney, "Ethnic Groups, Ethnic Conflicts, and Recent Quantitative Research in American Political History," *International Migration Review,* 7 (Spring 1973), 14—33; Richard McCormick, "Ethno-Cultural Interpretations of Nineteenth Century American Voting Behavior," *Political Science Quarterly* (June 1974), 351—77; James E. Wright, "The Ethnocultural Model of Voting," *American Behavioral Scientist,* 16 (May/June 1973), 35—56. The major books are Paul Kleppner, *The Cross of Culture: Social Analysis of Midwestern Politics,* 1850—1900 (New York, 1970); Ronald P. Formisano, *The Birth of Mass Political Parties: Michigan, 1827—1861* (Princeton, 1971); Richard J. Jensen, *The Winning of the Midwest: Social and Political Conflict, 1888—1896* (Chicago, 1971); Samuel T. McSeveney, *The Politics of Depression: Political Behavior in the Northeast, 1893—1896* (New York, 1972); John M. Allswang, *A House for all Peoples: Ethnic Politics in Chicago, 1890—1936* (Lexington, Ky., 1971); Bruce M. Stave, *The New Deal and the Last Hurrah: Pittsburgh Machine Politics* (Pittsburgh, 1970); Stanley B. Parsons, *The Populist Context: Rural vs. Urban Power in a Great Plains Frontier* (Westport, Conn., 1973).

They began reading extensively in behavioral science literature, especially in group behavior and value orientation, and they mastered social statistics and computer technology so they could study entire groups at the individual level, rather than only the elites who tend to leave manuscript collections for posterity. Vast bodies of archival records were opened up, such as population census lists, city directories, probate and tax records, church membership books, election registration lists, immigration registers, and the like. The result of the new theoretical emphasis and mass data analysis was a revolution in American historical studies, especially in political and social fields. The nearly unanimous results of the quantitative research suggest that the traditional political and social cleavages in America have been ethnic and religious, not economic. This was quite an about-face for historians who have customarily treated values und ideals as a mere facade for the "real" issue of economic self-interest.

The new insight first emerged in the area of political history, but it has since been confirmed in social, religious, and demographic studies. The book that made the initial breakthrough was Lee Benson's *Concept of Jacksonian Democracy*, (1961), a fascinating study of voting behavior and political leadership in the Jacksonian period in New York State. After correlating voting patterns at the township level with many social, economic, and political variables, Benson concluded: "At least since the 1820's, when manhood suffrage became widespread, ethnic and religious difference have tended to be relatively the most widespread sources of political differences."[16] Samuel Hays further explained the simple logic of the new interpretation: "Ethnocultural issues were far more important to voters than tariffs, trusts, and railroads. They touched lives directly and moved people deeply."[17] Examples of significant ethnocultural issues concerning which historians have uncovered bitter partisan divisions are prohibition referenda, Sabbatarian laws, naturalization policies, Negro and woman suffrage, parochiaid, foreign language usage in public schools, and free masonry.

The ethnocultural political historians have not been content merely to demonstrate ethnic voting patterns throughout American history. They have also developed a behavioral model, which posits that religion is the key to politics in America, at least in the 19th century. Religion provided voters with a shared value system and a perspective through which they filtered the political issues and translated them into personally meaningful terms. From the 1830's to the 1890's, the research findings are that the Republican Party attracted the more pietistic or evangelical church groups (except for the Southerners) and the Democrat Party held the more liturgical groups, predominantly the Irish and German Catholics and the Lutherans, plus the Southern whites (for whom the race issue was salient).[18] In the 20th century, ethnic voting alignments have shifted from time to time, but ethnicity continues to play a vital part in politics, despite

---

[16] Lee Benson, *The Concept of Jacksonian Democracy: New York as a Test Case* (Princeton, N. J., 1961), 165.

[17] Samuel Hays, "Political Parties and the Community-Society Continuum," in William Chambers and Walter Burnham, eds., *The American Party Systems* (New York, 1967), 158.

[18] Kleppner, *The Cross of Culture.*

the fact mass immigration ended over 50 years ago and many hyphenated Americans have been acculturated.

Politics is only one of the variables affecting the shape of ethnicity in America. Other important factors are religious affiliation, residence, occupation or socio-economic class, generation, and nationality. All these areas are now being studied seriously. American religious institutions, it now appears, have been the primary force in preserving and in some cases actually heightening ethnic differences.[19]

The "new" social historians are making quantitative generational studies of ethnic groups. Several projects are mind-boggling in scope. Theodore Hershberg's Philadelphia Social History Project, funded since 1969 by the National Institute of Mental Health at more than $ 1,000,000, has reconstructed individual-level behavioral data on 500,000 city inhabitants during the period 1850—1880.[20] Hershberg's computer files include all adult male Irish and Germans. Immigrant groups elsewhere are receiving the same detailed attention. For example, my present research into Dutch immigration in the 19th century consists in tracing some 21,500 American-bound families and single adults from their place of origin to final destination, based on Dutch emigrant registration records, U.S. customs lists of incoming ship passengers, and U.S. population census manuscripts. The goal is to determine the impact of the migration experience on family life, socio-economic and geographical mobility, church affiliation, demographic patterns, and the like.[21]

The new social history is presently the most vigorous area of productive research in quantitative history.[22] One group of scholars is exploring community

---

19 "Immigrants and Religion: The Persistence of Ethnic Diversity," *Spectrum: Immigration History Research Center*, Sept. 1975, 1—9.

20 Bill Mandel, "The New Historian: Penn Professor is Turning Subject Inside Out," *Philadelphia Enquirer*, Dec. 1, 1974, Section K, pp. 1, 10.

21 Robert P. Swierenga and Harry S. Stout, "Dutch Immigration in the Nineteenth Century, 1820—1877: A Quantitative Overview," *Indiana Social Studies Quarterly*, 28 (Autumn 1975), 7—34; and the same authors' "Socio-Economic Patterns of Migration from the Netherlands in the Nineteenth Century" in Paul Uselding, ed., *Research in Economic History: An Annual Compilation of Research*, Vol. 1, 1976, (Greenwich, Conn., 1976), 298—333.

22 A summary of the research by historians and sociologists is Rudy Ray Seward, "The Colonial Family in America: Toward a Socio-Historical Restoration of its Structure," *Journal of Marriage and the Family*, 35 (Feb. 1973), 58—70; and John M. Murrin's review essay on colonial social history in *History and Theory*, 11 (1972), 226—75. Hays charted the course for social historians in a series of essays: "History as Human Behavior," *Iowa Journal of History*, 58 (July 1960), 193—206; and "New Possibilities for American Political History: The Social Analysis of Political Life," in Seymour Martin Lipset and Richard Hofstadter, eds., *Sociology and History: Methods* (New York, 1968), 181—227. Thernstrom's seminal work is *Progress and Poverty: Social Mobility in a Nineteenth Century City* (Cambridge, 1964), and Warner's contributions are *Street Car Suburbs: The Process of Growth in Boston, 1870—1900* (Cambridge, 1962), and a computer-aided study, *The Private City: Philadelphia in Three Periods of Its Growth* (Philadelphia, 1968).

structure and mobility in nineteenth century cities,[23] another the American family and demographic trends,[24] and yet others societal group patterns among Southerners, women, educational reformers, immigrants, and the like.[25] Even a "new religious history" is emerging, including the collective biographical studies of clergymen, social analyses of religious groups, and the ethno-religious voting studies with their pietist-liturgical scaling techniques.[26] The research work in social history particularly demonstrates the capacity of computers to classify and tabulate large bodies of disaggregate information and to uncover patterns and relationships that might otherwise be overlooked. Record linkage of data on the same individual from different sources has been the most intricate technical problem in these studies. But some progress is being made to surmount this problem.[27]

One of the spin-offs from these community studies is the stimulation given to the study of family history and demography. Once all of the members of a population are listed in a data file, together with relevant personal information for each person, the possibilities of secondary analysis are almost limitless for the

---

[23] Prime examples of the current research are: Howard P. Chudacoff, *Mobile Americans: Residential and Social Mobility in Omaha, 1880—1920* (New York, 1972), Stephan Thernstrom, *The Other Bostonians: Poverty and Progress in the American Metropolis, 1880—1970* (Cambridge, Mass., 1973); Michael B. Katz, *The People of Hamilton, Canada West: Family and Class in Mid-Nineteenth Century City* (Cambridge, Mass., 1975); Dean R. Esslinger, *Immigrants and the City: Ethnicity and Mobility in a Nineteenth Century Midwestern Community* (Port Washington, N. Y., 1975); Kathleen Neils Conzen, *Immigrant Milwaukee, 1836—1860: Accomodation and Community in a Frontier City* (Cambridge, Mass., 1976); Theodore Hershberg, "The Philadephia Social History Project," *Historical Methods Newsletter*, 9 (March-June 1976), entire special issue.

[24] Excellent introductions to the literature are Michael Gordon, ed., *The American Family in Social-Historical Perspective* (New York, 1973); and Theodore K. Rabb and Robert L. Rotberg, eds., *The Family in History: Interdisciplinary Perspectives* (New York, 1973).

[25] Sheldon Hackney, "Southern Violence," *American Historical Review*, 74 (Feb. 1969), 905—25.

[26] William R. Hutchinson, "Cultural Strain and Protestant Liberalism," *American Historical Review*, 76 (April 1971), 386—411, and his review essay in the *Journal of Interdisciplinary History*, 3 (Spring 1973), 786—90; Harry S. Stout, "The Great Awakening in New England Reconsidered: The New England Clergy," *Journal of Social History*, 8 (Fall 1974), 21—47; Robert Doherty, *The Hicksite Separation* (New Brunswick, 1967).

[27] Ian Winchester, "The Linkage of Historical Records by Man and Computer: Techniques and Problems," *Journal of Interdisciplinary History*, 1 (Autumn 1970), 107—24, and Winchester's reports in Canadian Social History Project "Interim Reports", No. 2, 136—288; No. 3, 152—93; and No. 4, 280—306. Especially valuable is the "Bibliography of Historical Record Linkage" in No. 4, 296—306. See also Michael Katz and John Tiller, "Record Linkage for Everyman: A Semi-Automated Process," *Historical Methods Newsletter*, 5 (Sept. 1972), 144—50.

study of families over time. Two complementary approaches predominate in family history. These are the microscopic or nominal method of "family reconstitution" (i.e., reconstructing the lineage of a small sample of families across many generations) and the macroscopic or *aggregate* method.[28] This alternative approach involves analyzing major characteristics of entire populations or sample cohorts at various points in time in order to uncover shifts in family structure, sexual behavior, demographic trends, economic equality, and the like.

Despite the copious research, social historians, like their counterparts in political history, are still handicapped by the lack of systematic social theory and formal methods. Rapid progress is being made, however, in the generation of concepts and evidence and also in the "search for structure" in human relationships. In fact, the social historians have made several original contributions to sociological methodology in the area of group analysis. Foremost is the application of scaling techniques, multivariate correlation analysis, and sampling tests to career-line data.[29] If comparable advances occur in theory construction, and if social historians attempt broad syntheses, the prospects for a "viable social history" will indeed be bright.[30]

In economic history, a discipline blessed with sophisticated theory, vast data sources, and exciting mathematical models, the situation is less sanguine, as least for historians. In the last decade, the cliometricians have virtually swept the field with their marriage of economic theory and models to computer technology. Most of the new economic historians have earned degrees from, and hold teaching positions in, economic departments. They have contributed in major ways to the understanding of American economic history, especially the determinants of growth rates and income distribution in the nineteenth century. But for reasons both rational and irrational,[31] the econometric historians have generally failed to

---

28 "Family reconstitution" is defined briefly in Gordon, *American Family,* 3—4, and more fully in E. A. Wrigley, "Family Reconstitution," in Wrigley, ed., *An Introduction to English Historical Demography from the Sixteenth to the Nineteenth Century* (New York, 1966), 95—159. A computer methology is explained by Myron P. Guttman, "Computerized Family Reconstitution: An Alternative Approach," *The Family in Historical Perspective,* 1 (Feb. 1972), 6—11. French scholars, lead by Louis Henry, actually were the pioneers in this technique (Shorter, *The Historian and the Computer*, 25—26).

29 Richard Jensen, "Family, Career, and Reform," 273—77; Michael Katz, "Occupational Classification in History," *Journal of Interdisciplinary History,* 3 (Summer 1972), 63—88; Richard Jensen, *Winning the Midwest,* 58—88; Paul Kleppner, *Cross of Culture,* 69—91; and Harry S. Stout, "Great Awakening."

30 The quote is from Samuel P. Hays, "A Systematic Social History," in Gerald N. Grob and George A. Billias, eds., *American History: Retrospect and Prospect* (New York, 1971), 366.

31 A forthright discussion of the basic philosophical differences between traditional economic historians and the econometric historians is Harold D. Woodman, "Economic History and Economic Theory: The New Economic History in America," *Journal of Interdisciplinary History,* 3 (Autumn 1972, 323—350.

lure the more "traditional" economic historians into their camp.[32] Unless the widening chasm is bridged, historians will continue to be isolated from the current research, the necessary interdisciplinary cross-fertilization will not occur, and the prospects for a "viable economic history" will be jeopardized.

Despite the uneven development in the various fields and the great variety of social science research, several common threads run through the fabric of the New History. There is first of all a conscious attempt to relate theoretical concepts and evidence, to build valid generalizations. Because the theoretical framework is as yet sketchy and inchoate, however, practioners have concentrated more on the accumulation of data than on theory. They have mined this data from long-neglected sources and, more importantly, created so-called "synthetic data" by disaggregating and reconstructing primary data in common sources or by the indirect measurement of missing data.[33] Another characteristic of the New History is the increasingly forthright self-criticism — the word of "Caution to the Unwary from the Burned"[34] — and the mutual "in-house" cross-examination by which one scholar replicates, re-digests, or reformulates the techniques of another in order to assess the validity of the methodology and conclusions.[35] A correlary to the practice of mutual censure is the ready sharing of machine-readable data in the spirit of scholarly cooperation. Finally, quantitative historians have reconciled themselves to sampling as a means of studying large populations, provided that the sampling design is properly conceived and amply validated.

From this summary of current activity, it is obvious that quantitative methods and computer technology have influenced the direction of historical research. Scholars are now able to study whole populations rather than a select few individuals, and to follow these populations over long time spans. Political historians are analyzing the decisions of *all* Congressmen, not only party orators and leaders; of *all* voters, not only newspaper editors and party spokesmen; and of *all* election contests, not only a few "critical" ones. Social historians are achieving their dream of "history from the bottom up," of illuminating the long-neglected "underside" of history. Economic historians have grasped the opportunity to incorporate *all* relevant variables into their growth or income models, instead of only a few salient ones. In short, quantitative historians have broadened their data base geometrically and attempted more complex and comprehensive analyses.

---

32 This is readily apparent, for example, in the anthology that epitomizes the new work: Robert W. Fogel and Stanley L. Engerman, eds., *The Reinterpretation of American Economic History* (New York, 1971).

33 For a discussion, with examples, see Robert William Fogel, "Historiography and Restrospective Econometrics," *History and Theory,* 9 (1970), 250—51; and E. H. Hunt, "The New Economic History: Professor Fogel's Study of American Railroads," *History,* 53 (Feb. 1968), 5—6.

34 Susan E. Bloomberg et al., "A Census Probe into Nineteenth Century Family History: Southern Michigan, 1850—1880," *Journal of Social History,* 5 (Fall 1971), 26—45.

35 See, for example, the review essays in the *Historical Methods Newsletter,* especially Allan Bogue's review of Alexander and Beringer, (March 1973), and Maris Vinovskis, "American Historical Demography: A Review Essay," 4 (Sept. 1971), 141—48.

This opens the way for a surer grasp of the actual sequence of events and for a sharper picture of the underlying patterns and forces at work in past reality. Quantitative methods also prompt historians to be more rigorous in their research design and careful in their generalizations. To exploit statistics, one must systematize procedures, formulate reasonable hypotheses based on theory, break large problems into their component parts, convert implicitly quantitative information into explicit numbers and scales, and, in general, follow the scientific method.

In the pioneering phase of computer-assisted research, historians were mainly "takers." They self-consciously borrowed theory and methodology from sister disciplines. Frequently, the borrowing was misguided, due to the a-historical framework of these disciplines. Nevertheless, by trial and error, historians have learned to ferret out the relevant theory and useful methodology. More significantly, there is now a feeling that historians can make a positive contribution in their own right to sociological, political, economic, and statistical theory. This confident feeling, coupled with the increasingly self-critical attitude of the practioners, is a clear indication that quantitative research has passed through the painful puberty phase and is reaching full maturity.

Спогади

Панас Феденко

ДМИТРО ЧИЖЕВСЬКИЙ *

(4 квітня 1894 — 18 квітня 1977)

(Спомин про життя і наукову діяльність)

В німецькому місті Гайдельберзі, далеко від Рідного краю, попрощався з світом Дмитро Чижевський, полігістор, професор многих університетів, член академій наук і наукових товариств, автор численних глибоких книг і статтей різними слов'янськими й світовими мовами.

Уже в 1921 році мусів Чижевський покинути Україну і від того часу почалося його мандрівне життя широким світом. Непохитно служив він науковій правді. Видатний учений і педагог, Чижевський виховав цілу плеяду дослідників культури, зокрема ж літератур слов'янських народів.

Дмитро Чижевський народився 23 березня (старого стилю) 1894 року (за новим стилем — 4 квітня) в місті Олександрії над тиховідною річкою Інґульцем у Степовій Україні, в бувшій Херсонській ґубернії. У 19 віці новий стиль різнився від старого дванадцятьма днями, а не тринадцятьма. В одному листі до мене Чижевський, згадавши дату свого народження за старим стилем, писав, що не знає, як це буде згідно з календарем Григоріянським . . . То була гумористична замітка, подібна до інших, які любив Чижевський уживати в розмовах і листах.

До речі: мені довелося справити дату народження Олександра Коваленка, що, бувши інженером-механіком на бойовому кораблі «Потьомкін», приєднався до бунту моряків в Одесі 1905 року. Коваленко (він упокоївся в Женеві 1963 р.) називав день свого народження за новим стилем на один день вище, забувши, що в 19 столітті різнація між обома календарями — Юліянським і Григоріянським — була на 12 днів.

На початку квітня 1977 р. я послав лист до Чижевського в Гайдельберґ, поздоровляв його з днем народження і висловив надію, що він незабаром прийде до здоров'я. Часто згадував я давно минулі роки, коли ми разом училися в гімназії в Олександрії, яку ми називали на латинський лад: Alexandria Scytharum. Степова Україна була в давнину

---

* На бажання автора статтю друкуємо без мовних і правописних змін. (Ред.)

кочовищем для скитів. Там не було місцевости, в якій би не знаходило око близько чи на дальшому горизонті могил. Шевченко писав:

«Високії ті могили,
де лягло спочити
козацькеє біле тіло
в китайку повите...»

Похорони козаків запорізьких відбувалися в степових могилах у пізнішій добі. Будівниками перших могил були у нас скити, про яких писав у 5 віці перед нашою ерою грек Геродот із Галікарнассу. В нашій історії постійно мандрували народи всякої породи з півночі на південь та з заходу на схід і навпаки. Причиною цієї флюктуації був натиск кочових орд, що приходили з Азійських просторів і були постійною загрозою для господарства й життя людности слов'янського кореня, відомої в історії під назвами антів, пізніше — русинів. Тим то в Степовій Україні закріпилися назви рік не слов'янські, а чужомовні, іранські й турецькі: Дніпро, Дін, Донець, Саксагань, Саврань, Домоткань, Самоткань, Ташлик, Оріль (в літописі ця річка мала назву «Угол»), Самар і подібні.

Олександрія (в народі «Олександрій»-город) дістала назву від імени царевича Олександра, що був від р. 1801 «імператором всеросійським». Олександрія з повітом належала до Херсонської ґубернії. Ця країна була свого часу частиною Вільностей Війська Запорізького. Російський уряд не хотів терпіти в сусідстві Козацької Республіки з «неистовим (безглуздим) правленієм» (слова цариці Катерини II) і всяким способом утинав права Запорізького Війська. Це робилося через окупацію земель Запорізьких Вільностей і через поселення на цих землях чужої людности, зокрема прихідьків із країн австрійських, угорських, турецьких і волоських. Запорожці не хотіли віддавати своїх земель зайдам, тому доходило між ними до кривавих конфліктів. Прихідьки мали за собою силу реґулярної російської армії, і тому мусіли запорожці частину Вільностей відступити колоністам: навколо міст Єлисаветграда й Новомиргорода осіла сербська людність. Тому цю область урядово називали «Нова Сербія».

На сході Вільностей Запорізьких, де тече річка Лугань, царський уряд створив іншу область, заселену сербами. Ще коли я вчився в гімназії в Олександрії до р. 1913, було на сході Катеринославської ґубернії місто «Слав'яносербськ» і повіт звався Слав'яносербським. Пізніше його названо Луганським.

Де поділися ті серби, що оселилися на Україні в 18 віці перед руїною Січі 1775 р. і після цієї події? Про це говорив Дмитро Чижевський ще як учень Олександрійської гімназії, бо в місті й повіті були люди з іменами сербськими: в Олександрії був земський діяч землевласник Пищевич, в гімназії вчилися хлопці, що писалися «Сербин», «Стройник» і под. Ці потомки сербів були вже асимільовані, прийняли українську або російську мову. Д. Чижевський казав, що певно й родина Тобилевичів, із якої вийшли славні артисти сцени — брати Тоби-

левичі — Іван Карпенко-Карий, Микола Садовський і Панас Саксаганський — були сербського роду. І між предками Д. Чижевського був один серб — Веклич. Культурна і расова спорідненість між сербами й українцями прискорила асиміляцію мешканців «Нової Сербії» і «Слав'яно-Сербії» з українцями. Зовсім інакше з болгарами: ще й досі болгари, оселені в Україні в 18 і 19 віках, зберегли свою мову і окремий національний побут.

В російській Енциклопедії Брокгауза і Ефрона, том 76, 1903 р., згадано «придворного тенориста» Петра Лазаревича Чижевського, що за панування цариці Єлисавети одержав дворянство року 1743. То був предок Дмитра Чижевського. В тих часах особам дворянського звання царська адміністрація дарувала землю з приписаними до землі «підданими». (На Московщині кріпаків називали «рабами»). Мабуть первісне ім'я дворянина Петра Чижевського було «Чиж», але, за тодішнім звичаєм, «нобілітоване»: відомі імена Галущинських від «Галушки», Лазаревських (із роду сотника Лазаренка), Лопушанських (від «Лопух»), Хоминських (від «Хома») і т. д. Потомки Петра Чижевського, записаного в дворянську книгу Владимирської губернії на Московщині, та, мабуть, і він сам, оселилися в Україні. З цього роду вийшов відомий український діяч на Полтавщині Павло Іванович Чижевський.

Він був послом до другої російської «Державної Думи», яку розв'язав уряд 1907 р. за проекти радикальних реформ. П. І. Чижевський був віддавна в рішучій опозиції проти царського уряду. Ще р. 1884 він провідав Михайла Драгоманова, Володимира Мальованого та інших еміґрантів, що діяли в Женеві з доручення Київської «Старої Громади» для оборони в світі прав українського народу, пригнобленого царським урядом. Дм. Чижевський оповідав мені, що Павло Чижевський, разом із своїм товаришем Володимиром Вернадським (пізніше — президент Української Академії Наук у Києві) перевозив із Женеви українські політичні видання через австро-російський кордон на Наддніпрянщину. При контролі знайдено заборонену літературу в баґажі П. Чижевського. Це накинуло на нього обвинувачення в «неблагонадійности» і тому була змарнована наукова кар'єра молодого дослідника. Російські службовці якось не догляділи, що й Вернадський мав у своєму баґажі заборонену літературу, то він не зазнав перешкод в науковій діяльності. Павло Чижевський жив у Полтаві і брав участь в громадському житті та в кооперації. В 1919 р. уряд Української Народної Республіки призначив П. І. Чижевського в члени Торговельної Місії в Швайцарії, де він і вмер. 1921 р. вийшла в Відні книжка П. Чижевського: «Основи української державности».

Батько Дмитра Чижевського Іван Костянтинович приходився братом у перших П. І. Чижевському. Він мав невелику земельну маєтність в Олександрійському повіті, недалеко від села Шарівки.

Д. Чижевський писав мені в листі 17 червня 1974 року з Гайдельберґу, що його дід Костянтин Чижевський «переїхав, поділившись з батьком Павла Чижевського правом на хутір, де й ви були з Власенком. Дід відбув раніш два військові походи — перше в Криму в 1855

році (був «Севастопольським героєм»); але мій батько з якихось причин не хотів користатися певними правами, що з цього походили, наприклад, щоб мене звільнили від платні в гімназії, тощо. Ще до того дід бив мадярів в 1849 році і мав австрійський орден чи медалі.

Батько народився в 1863 році, отже приїхав на Херсонщину, де дід вже не мав кріпаків. Ще до Гадяцького повіту (дід Д. Чижевського жив там до переселення на Херсонщину — П. Ф.) належить анекдот, як мого батька в віці коло 3—4 років привезли (вперше в штанях) до якихось сусідів, де він прийшов у садку до матері з відомою фразою: «Мамо! Скину я штани, вони мені вже осточортіли!».

З Херсонщини в віці 11 літ (до того він вже ходив до лісу з рушницею!) його перевезли до Пскова, де він і вчився в військовій гімназії, в якій була українська організація, що походила з ініціятиви *вчителя* (Вільяма) Беренштама (про нього згадується в історії Української Громади в Києві, пізніше — в Петербурзі). Після цього батько вчився в артилерійській високій школі, після 3-х чи 4-х років вступив до Артилерійської Академії з визначним науковим ступенем (між іншим, її професором був композитор Цезар Кюі!). Межитим, та за часів відпусток та ферій, працював як викладач наукових предметів в Кронштадті. За часу студій одружився (мати студіювала в Академії Мистецтв) і був заарештований за кореспонденцію з *закордоном*. Просидів 2 роки («майже») в кріпості, нервово захворів та був засланий на три роки до Вологди. З Вологди в 1894 році висланий «на батьківщину» (на щастя, *забули* написати, що до власного *маєтку;* тому він приїхав до Олександрії, де я й народився через «кілька день» по приїзді).

Перед цим в Олександрії та в Єлисаветі були заарештовані всі організовані українці (між ін. Русови); в Олександрії залишився лише аґроном Микита Васько (якого заслали на північ вже в 1905 році). Виїхати з Олександрії міг мій батько лише 1900 чи 1902 року. Перед революцією (1905 р. — П. Ф.) обраний до земства (як представник *дрібних землевласників*). В земство не був переобраний при реакції 1909 чи 1910 року. Був «виборщиком» до Державної Думи: першої, — але в Херсоні не зачекали виборщиків з Миколаєва і ще відкілясь, і таким чином утворилася більшість правих. До Третьої Думи була зміна в порядку виборів: з Олександрії були лише 2 виборщики, а по одному з Нової Праги (народна назва «Петриківка» — П. Ф.) та з Новогеоргієвська (Крилова). Батько, як конституційний демократ, був в межах меншости ... Між іншим, після виборів до Третьої Думи (де батько був знову виборщиком) із Олександрії було вислано до якогось Херсонського міста, де *не було залізниці,* двох цікавих суб'єктів: отець Адріян Мишаков та пізніший *отаман Григоріїв*. Вислано за аґітацію за мого батька».

В тих обставинах довелося батькові Чижевського обмежитись приватними науковими заняттями та сільським господарством. За прикладом відомого організатора сільсько-господарських спілок Миколи Васильовича Левицького, Іван К. Чижевський пробував створити спілку

з хліборобами — сусідами його хутора. Однак, віддалення від Олександрії, де Чижевські мали дім у центрі міста, було перешкодою в плянах розвивати сільсько-господарську кооперацію.

Дм. Чижевський оповідав, що в родині його батька панувала українська мова і молодий Іван Чижевський дома говорив тільки українською мовою. В Олександрії народилася у Чижевських дочка Марія, молодша від Дмитра на два роки. У дітей рідна мова була російська, бо мати Чижевського, народжена як Марія Єршова, була росіянка. Перед революцією 1917 р. навіть у патріотичних українських родинах перевагу мала російська мова. Я знав українські подружжя, в яких langue parlée була російська: наприклад, відомий редактор місячника «Вѣстникъ Европы» в Петербурзі до 1917 р., а пізніше посол уряду УНР у Празі, поет і журналіст Максим Антонович Славинський і його дружина Марія Федорівна дома між собою розмовляли по-російському; Олександер Якович Шульгин, міністер уряду УНРеспубліки від 1917 р., — теж уживав мови російської, коли говорив з своєю дружиною (без свідків). Це оповідав мені покійний Левко Чикаленко, колеґа О. Шульгина ще з часу університетських студій у Петербурзі перед революцією 1917 року.

Російська мова в родині Чижевських не могла витіснити з уваги молодого Чижевського мови української, бо її було чути в 30-тисячній Олександрії: «простолюддя» говорило своєю «мужицькою» мовою на вулиці, на базарі, на ярмарках, біля церкви. В гімназії, де вчився Дм. Чижевський, деякий час учив «свідомий українець», поет Вячеслав Митрофанович Лащенко. Він мав вплив на збудження національної свідомости учеників. Адміністрація вважала Лащенка за небезпечного для цілости Російської імперії і не давала йому «нагріти місця»: майже щороку його переводили на службу в середніх школах неісходимої держави. Я познайомився з В. М. Лащенком р. 1916 в Петербурзі, де він учив у середній торговельній школі.

Лащенко залишив в Олександрії слід в особі школяра-китайця. Після Російсько-Японської війни 1904—1905 рр. перевезено в Олександрію китайських дітей-сиріт із Манджурії, і Лащенко, чоловік доброго серця, взяв одного хлопця під свою опіку, усиновив його. Цей китаєць, записаний як Михайло Лащенко, вчився в гімназії в Олександрії: опікун забезпечував його матеріяльно.

Я почав учитися в Олександрійській гімназії від осени 1908 року. Втративши два роки в городській шестиклясовій школі в місті Верхо-дніпровському (там не було гімназії), я після іспиту вступив до четвертої кляси гімназії в Олександрії. Тому я опинився нижче на дві кляси від Чижевського. Зі мною в одній клясі вчився старший за мене Ной Морозовський, що після 1917 р. одружився з сестрою Чижевського Марією.

Уже від п'ятої кляси я зблизився з Чижевським, з його почину: він помічав тих учеників, що багато читали і не задовольнялися самою гімназіяльною учбою. Деколи в гімназії відбувалися доповіді й дис-

кусії на різні теми з літератури й мистецтва під проводом талановитого педагога Івана Михайловича Звінського. То був вихованець Історично-філологічного Інституту імени Безбородька в Ніжені. Чоловік дуже високий на зріст, з золотим волоссям, і лагідної вдачі. Однак, при навчанні в клясі у нього була зразкова дисципліна, без примусу, без загроз і кари. На цих доповідях і в дискусіях визначався знанням і начитаністю Дм. Чижевський і це створило йому авторитет серед школярів. І. М .Звінський нераз казав: «Із Чижевського буде учений».

Від Ноя Морозовського я почув, що в домі Чижевських сходяться ученики гімназії та учениці дівочої гімназії «для самоосвіти». Казав він, що у Чижевських була велика бібліотека і там можна знайти також книжки, заборонені цензурою. Це мене заінтересувало, бо я мав Шевченкового «Кобзаря», в якому цензура повичеркувала багато сторінок, а я хотів знати, що саме поет написав. Одного дня, коли я вже вчився в 5 клясі, до мене підійшов Д. Чижевський і запросив прийти до нього, — казав, що буде цікава доповідь. В гімназії тільки ученики однієї кляси розмовляли між собою «на ти». Натомість ученики різних кляс «викали». Цей modus loquendi залишився між Чижевським і мною назавжди, хоч ми були приятелями ще з часів гімназіяльних. Натомість з Ноєм Морозовським та іншими одноклясниками ми були «на ти». Коли я приїхав на іспит з грецької мови до Імператорського Історично-філологічного Інститут в Петербурґ 1913 р., то мене здивувало, що студенти цієї школи (не українці) відразу мені «тикали». Однак, з студентами-українцями Інституту, з якими я вчився, у нас залишився звичай говорити «на ви».

В домі Чижевських, куди я ходив на доповіді, були хлопці й дівчата, що хотіли розширити своє знання самоосвітою, через реферати й дискусії. Верховодив Д. Чижевський, як найбільш начитаний. Були тут мої одноклясники — Олександер Власенко, козак з Лубенщини, Петро Яремченко, син хуторянина із околиць Чигрина (його називали «запорожець»), Михайло Різниченко з Крилова, Іван Воронин, Марія Чижевська, Рахіль Липська та її сестра Маня, Ліза Корф та інші. Засідали ми в кімнаті Д. Чижевського, де був домашній телескоп і на полицях лежало багато книг з природознавства, зокрема з астрономії.

Д. Чижевський хотів бути астрономом. Однак, доповіді в цьому самоосвітньому гуртку були на теми, далекі від математики й природознавства: ми читали й реферували політичну й економічну літературу, книги з історії і твори літературні, особливо ті, в яких була критика самодержавного режиму.

Після однієї доповіді, здається, Ол. Власенка про політичні погляди Льва Толстого Чижевський назвав «ідіотизмом» проповідь «не противитися злому», яку ширив Толстой у своїх писаннях:

— Ви ж бачите на кожнім кроці зло, яке чинить самодержавний режим! Сам Толстой називав царя «Джинґіс-Ханом з телеграфом» . . , Так радикально були настроєні всі учасники самоосвітного гуртка.

В березні 1911 року в домі Чижевських ми влаштували засідання, присвячене 50 роковинам смерти Шевченка. Про поета я мав доповідь. Були деклярації Шевченкових творів. Особливий успіх мало мистецьке виконання Мані Липської. Вона деклямувала — «Нащо мені чорні брови, нащо карі очі», — і вміла на своєму гарному личку дати вираз горю осамітненої дівчини, що втратила милого. Наприкінці Д. Чижевський грав на піяніні композиції Миколи Лисенка на слова Шевченка.

В самоосвітний гурток Чижевський запрошував тільки тих гімназистів і гімназисток (пізніше прийшли й ученики новооткритої Учительської Семинарії), про яких він знав, що вони начитані і настроєні вороже до царського режиму. Мова доповідей і дискусій у гуртку була російська: адже літературної української мови ми в гімназії не чули. Хоч члени гуртка читали «ІсторІю Українського Письменства» Сергія Єфремова, а я захоплювався навіть доброю мовою «Розмов про сільське хазяйство» Євгена Чикаленка, але цього ще не вистачало для переходу на українську літературну мову. Восени 1912 р. заснований був в Олександрії чисто український гурток, до якого вступили як українці з гуртка Чижевського, так і деякі ученики Учительської Семінарії: Петро Яремченко, Олександер Власенко, Панас Феденко, а з семинаристів — Андрій Долуд, Олекса Губа, Олекса Сімянцев, Іван Пиндич та інші.

В гуртку під проводом Чижевського були «на кону» теми характеру світоглядового й політичного. Віталась ми при зустрічах словами: «Да погибнет дом Романовых»! Цей звичай введено в гуртку з почину Д. Чижевського.

Коли він восени 1911 р. поїхав у Петербурґ, де записався на фізико-математичний факультет, то між нами обома була реґулярна переписка. На листах зверху ми писали ворожий царському режимові клич скорочено латинськими буквами: «P.D.R.», а в середині листа повно «Pereat Domus Romanorum». Ми умовилися, що коли б до нас причепилися слуги режиму, то будемо пояснювати цю латинську формулу так: — Як вірні сини Православної Церкви, ми бажаємо загибелі Римській церкві... На щастя, цензори наших листів не знайшли в цій формулі нічого небезпечного для царського режиму і нас не кликали давати пояснення, що значить такий «ребус».

В Петербурзі Д. Чижевський студіював математику й астрономію, і деякі його праці з цих наук були опубліковані. На Різдвяні ферії та в літі, на «канікулах», вертався він додому і тоді діяльність нашого самоосвітного гуртка більше оживала. Він приїздив «кур'єрським потягом» із Петербурґа до станції Користівка, а відтіль — кіньми до Олександрії. Учасники гуртка виходили на дорогу, котрою мав приїхати Д. Чижевський, щоб зустріти гостя з далекого північного краю. Ідучи, співали. Пригадую, як Рахіль Липська, що мала гарний голос, співала «Віє вітер, віє буйний, аж дуби ламає...».

Чижевський оповідав нам, що в Петербузрі слухав також лекції з філософії і бував на диспутах між «ново-кантіянцями», на чолі з

професором Александром Введенським, та прихильниками «інтуїтивізму», який заступав в університеті Ніколай Лосский, послідовник француза Анрі Берґсона (Henri Bergson).

Петербурґ, з його вогким кліматом і частими змінами температури — деколи від 25 ґрадусів морозу до 10 ґрадусів тепла серед зими, — шкодив здоров'ю Чижевського. Він часто застуджувався, кашляв, схуд. Тому сам, не питаючи порад у лікарів, вирішив покинути хмарну столицю Російської імперії і від осени 1913 р. почав студії в Києві. Чижевський перейшов на історично-філологічний факультет університету Св. Володимира.

Київ, стародавня столиця України-Русі, не зробився в науці й мистецтві убогою провінцією московсько-петербурзької імперії. Хоч інтеліґенція Києва була зросійщена і не думала про «сепаратизм», але тут діяли визначні науковці, що згадували про давню славу Києва, «матері городів руських» і стверджували, що давня Русь то була корінна назва теперішньої України. В Київському університеті діяв визначний літературознавець Володимир Перетц, член Петербурзької Академії Наук, професори — Андрій Лобода, Олександер Лук'яненко, Василь Зіньковський, філософ Гіляров. До Києва переніс свою наукову працю зі Львова Михайло Грушевський і тут друкував «Історію України-Руси». У Києві, поряд з «Обществом Нестора-Літописця», діяло «Українське Наукове Товариство», що видавало свої «Записки». Праця Володимира Антоновича, що помер 1908 р., залишила глибокі сліди в науковім житті Києва: Монументальний «Архив Юго-Западной Россіи» давав пребагатий матеріял для історичних дослідів молодших наукових сил.

Однак — «ми же на передняя возвратимся», — скажу словами Літопису. Як згадано, в самоосвітному гуртку під проводом Д. Чижевського панувала російська мова, навіть у приватних розмовах і в листуванні. Ми відчували ненормальність цього положення, але не рішалися «перейти Рубикон». Це нагадує мені ситуацію російської аристократії початку 19 віку, що виростала в традиції французької мови й культури. Свідоцтво тому — ориґінальні листи дієвих осіб, цитовані в романі Л. Толстого «Війна і Мир». Вони писані мовою французькою. Поет Пушкін згадує, що героїня роману «Евгеній Онеґін» Татьяна писала лист французькою мовою, бо (іронічна замітка):

«Доныне гордый наш язык
к почтовой прозе не привык . . .»

Наш «Рубикон» (перехід на українську мову) з Чижевським настав у році 1912. Саме тоді в Петербурзькій Державній Думі йшли гарячі дебати з приводу проєкту російських депутатів — соціялістичних і ліберальних — про допущення української мови в народних школах. Проти цього проєкту виступали консервативні члени Державної Думи. То були «малороси», закляті вороги української мови й культури. Сам голова Державної Думи Володимир Родзянко, великий землевласник з України, виголосив промову проти проєкту. В згоді з Родзянком ля-

кали царський уряд «мазепинством» інші посли Державної Думи — Анатолій Савенко, Скоропадський, Василь Шульгин (видавець цареславного щоденника «Кіевлянинъ»).

Ця кампанія душителів українського слова глибоко хвилювала нас в Олександрії, і ми (члени обох гуртків) вирішили послати лист-протест до самого Родзянка. Я взявся скласти проєкт листа і написав його українською мовою. Змісту листа не пам'ятаю, пригадую тільки перші слова: «Високочтимий пане Родзянку!». Лист був підписаний. Підписали й деякі, що до наших гуртків не належали, між ними і Іван Семенович Губа, пізніше — архиєпископ Української Автокефальної Православної Церкви. Він жив тоді в Олександрії, службу мав на залізниці.

Ми хотіли приєднати до цієї акції інших старших громадян, щоб надати ваги протестові. Однак батько Д. Чижевського відрадив починати цей «бунт». Казав, що на «зубрів» (так він називав монархістів) від нашого протетсу впливу ніякого не буде, але адміністрація почне труси, репресії, і нас — учеників і учениць гімназії та семинаристів — покарають, навіть можуть виключити із шкіл. Ми — ініцятори протесту — довго радилися, що робити. Дм. Чижевський був тоді в Петербурзі і ми не рішалися посилати йому проєкт листа до Родзянка для консультації, щоб лист не попав у руки цензорів. Більшість вирішила послухати ради Чижевського-батька, і лист до Родзянка не був посланий.

Не можу пригадати точної дати, коли моя переписка з Чижевським перейшла на українську мову. Мабуть, було це на Великодній перерві 1912 року, коли я вернувся в рідне село Веселі Терни біля Кривого Рогу, а Д. Чижевський вернувся в Олександрію з Петербурґа. В листі українською мовою я нагадав Чижевському, як він сам називав той стан «ненормальним», що в Україні є розрив між мовою села (українською) та мовою російською, яка була накинута школою й адміністрацією в містах. На мій український лист прийшла від Чижевського українська відповідь. При зустрічі з ним в Олександрії ми перейшли на мову українську, способом зовсім «натуральним».

Того ж таки 1912 року довелося нам активно виступити проти російського колоніялізму в Олександрії. В кінці серпня 1912 р. я приїхав до міста з моїм племінником Олександром Різниченком. Він мав складати іспит на вступ до Учительської Семинарії. У Чижевських я довідався про новину, про яку говорила «вся Олександрія». Оповідалося, що «батюшка законоучитель» Дмитрій Преображенский (він учив «Закону Божого» теж у гімназії) привіз із губерній Московщини 17 хлопців, яких хотів утокмити в Учительську Семинарію, давши їм стипендії Олександрійського повітового земства (виборне представництво від заможних землевласників і селян). Цей плян законоучителя-обрусителя викликав протести й серед діячів земства. Вони казали: — Податки платить місцева людність, то й право на стипендії мають діти місцевих людей, а не зайшлі з інших губерній.

Невідомо, чи помогли б протести діячів земства проти «законоучителя», що дбав за «обрусеніє края». Довелося нам рішитися на діло, яке зруйнувало плян о. Преображенського.

Я жив тоді у жидівській родині і до мене приходив Чижевський радитися, що робити проти «рудого попа» (таке прізвище дали школярі Преображенському). — Треба поспішати, щоб не було пізно, — казав Чижевський. І ми додумались.

Була вже «глупа ніч». В місті все спало, тільки собаки де-не-де перегукувались між собою. Зібравши каміння, пішли ми до дому, де жив «рудий піп». Каміння ми вгорнули в твердий білий папір, на якому написали (друкованими буквами) слова з типовими «кацапськими» помилками: «Штобъ тибя чортъ побралъ съ твоей симинаріей!». Ми знали, що котрийсь кандидат о. Преображенського провалився на іспиті з інших предметів, хоч він перед тим ґарантував своїм землякам, що всі будуть прийняті до семинарії. Вкинувши каміння в вікно в коридорі «рудого попа», ми що-сили побігли геть, щоб не попасти в халепу. «Законоучитель», коли знайшов каміння з образливими словами, певно подумав, що то його питомці-земляки показали цим способом свою невдячність. Другого дня був у семинарії іспит із «Закону Божого». «Законоучитель» усіх своїх кандидатів на обрусителів провалив, і вони мусіли вибиратися «во свояси». «Рудий піп» при цій нагоді «зрізав» і мого племінника на іспиті з Біблійної історії, бо той не міг розповісти про діяльність пророчиці Деворри і Варака . . .

Винуватців за розбите вікно у законоучителя не знайшли. Ця пригода довго була темою розмов і чуток у тихому «Сонгороді» — Олександрії. Ніхто не міг догадатися, що замах був ділом студента Петербурзького університету та ученика восьмої кляси Олександрійської гімназії. Цей епізод часто згадував Д. Чижевський пізніше. Коли я провідав його, тяжко недужого, в Гайдельберзі в липні 1976 р., то він, усміхаючись, промовив: «Accidit una nocte Alexandriae . . .». То були неначе слова римського історика про бешкет, який учинив в Атенах вільнодумний ученик Сократа — Алькібіяд з своїми приятелями, готуючись до походу на Сицилію 415 року перед нашою ерою: вони поперевертали в Атенах статуї бога Гермеса: «Accidit una nocte Athenis, ut omnes Hermae deicerentur».

Коли б не було нашої «action directe», то обруситель «рудий піп» напевне здійснив би свій плян. Протести земських діячів нічого не вдіяли б, бо законоучитель мав за собою силу царської адміністрації.

Перед літом 1913 р. вернувся Чижевський із студій в Петербурзькому університеті, коли я, Петро Яремченко, Ной Морозовський, Олександер Власенко та інші учасники самоосвітних гуртків готувалися до іспиту зрілости в гімназії. Чижевський не міг бути на тайних сходинах для вшанування Шевченкових роковин, в яких взяли участь ученики гімназії та семинарії на початку березня 1913 р.

То була подія, що наробила шуму в Олександрії, бо про тайні сходини довідалося начальство. Свято на пошану поета було перерване приходом інспектора гімназії Євгена Івановича Костенка в супроводі

поліції. Ми зійшлися в приміщенні Івана Семеновича Губи, недалеко від гімназії. Коло портрету Шевченка на підвищенні горіли свічки, були підготовлені реферати. На поміч ми запросили видатного деклятматора Гната Юру, що відбував солдатську службу як писар в канцелярії повітового «Військового начальника».

Після моєї доповіді про «Демократичні ідеї Шевченка» — Гнат Юра (пізніше він був директором театру імени Франка) деклямував поему Шевченка «Чернець». Настрій у всіх нас був ентузіястичний. Ми вже готувалися проспівати «Заповіт», коли хтось сильно почав стукати в двері. Брат І. С. Губи — семинарист Олекса — пішов відчинити, і перед ними з'явився інспектор Костенко. З ним були два поліціянти. Цей «малорос» глянув на портрет Шевченка і промовив саркастично: «Свічки як перед святим . . .».

Нас усіх переписали, але залишили на волі і ми порозходилися, кожний до свого приміщення. Нелеґальне «зборище» на пошану Шевченка було визнане за проступок, політично небезпечний. Педагогічна рада Учительської Семинарії постановила виключити з школи тих учеників, що були на святі Шевченка: Андрія Долуда, Олексу Губу, Олексу Сімянцева та інших. Нас — гімназистів 8 кляси — врятували ліберальні вчителі. Була чутка, що не хотіли вчителі гімназії «ослабити» восьму клясу перед матуральними іспитами, коли б виключили найкращих учеників. Нам дано найнижчу ноту з поведінки (число 3). Сам директор Богданович (білорусин) виголосив перед учениками всіх восьми кляс промову в залі гімназії, де висів портрет царя Миколи II. Казав про небезпеку від «мазепинства» . . .

За участь у святкуванні Шевченка найгостріше був покараний Гнат Юра, бо в армії «українофільство» вважали за тяжкий політичний злочин. Про це святкування довго ходили леґенди в Олександрії: була поголоска, неначе на тих сходинах були також учениці дівочої гімназії, але нібито вони повискакували з приміщення через кватирку у вікні, і що найтрудніше було сестрі Чижевського Марії, бо вона була «пухкенька» і ледве проскочила на волю через тісну кватирку . . .

Національна приналежність учителів гімназій мужеської та дівочої і учительської семинарії в Олександрії була ілюстрацією обрусительської політики царського уряду. Ось імена учителів: Бєлоусов, Яковлєв, Якушев, Осіпов, Богоявлєнський, Фетов, Князєв — все люди з Московщини. Нам здавалася їхня вимова трохи дивною, тому ми їх називали «кацапами». Учителі з іменами українськими — Костенко, Коморний (він писався «Каморний), Левицький, Боярський, Голованський, були до мозку костей зросійщені. Деякі з них при навчанні глузували з української мови. Учителів з українськими симпатіями — як Звінський, Лащенко, Церетелі — начальство старалося «заморити» переводом з однієї школи до другої «для пользи служби» (такий був урядовий термін).

Щоб оминути доган і кар, учасники тайних самоосвітніх гуртків були дуже обережні в розмовах з іншими. Наприклад, мої одноклясники Петро Коробка, Теодосій Вилко, Федір Певняк та Олександер

Малишко — зовсім не знали про тайні гуртки, в яких я брав активну участь. Запросили їх вступити до гуртків я не рішався, бо бачив їхню політичну відсталість. Малишко, наприклад, не хотів називати себе ні українцем, ні малоросом, а казав, що він «новорос». (Степова Україна мала урядову назву — «Новоросія»).

Також нижчий персонал гімназії був російський: «надзирателі» Павлов і Ґрінберґ. Їх повинність була слідкувати за порядком у школі на «перемінах», коли учеників випускали із кляси. Павлова ми називали «Мікадом», бо був він зовсім японського типу; Ґрінберґ був німецького роду, зросійщений до останку. Сини його вчилися в гімназії, старший — Федір в однійклясі зі мною. Ніколи я не помічав у нього ніякого «українофільства», тільки довідався пізніше, що його молодший брат, бувший Олександрійський гімназист, служив у поліції («Державна Варта») за влади Скоропадського в 1918 р. і був убитий повстанцями в селі Верблюжці чи в Шарівці недалеко від Олександрії.

Федора Ґрінберґа я зустрів у липні 1919 р. на Поділлі, як старшину Армії УНР, недалеко від фронту, де стояв на спочинку його курінь. Дуже ми зраділи цій зустрічі, згадали школу, в якій училися. Спитав я за його молодшого брата і нашого однокласника Володимира Проценка, що загинув з рук повстанців. «Обидва були в карательній сотні, то й дістали, що заслужили. Собаці собача й смерть», — почув я від Федора Ґрінберґа.

Про мою зустріч з Ґрінберґом я оповідав пізніше Чижевському. Він не здивувався, що в тих подіях на Україні йшов «брат на брата». Казав, що й за революції Хмельницького таке бувало: два брати-шляхтичі Хмелецькі були в різних таборах. Один у війську польськім, другий — у Війську Запорізькому.

Доводилося мені розмовляти з Чижевським про історію України, про втрачену свободу, не вважаючи на величезні криваві жертви в боротьбі з ворогами. Чижевський казав, що головною загрозою для української державности було дуже невигідне географічне положення: орди кочових народів руйнували Україну ще й у другій половині 18-го віку. Через те настало ослаблення України-Русі, бо наїзди номадів тривали від 10 століття.

Політичну незалежність називав Чижевський необхідною передумовою всебічного розвитку народу. Не був він згідний з Геґелем, що боготворив державу, однак казав, що іншої форми життя й розвитку народів ще ніхто не створив. Чижевський згадував слова Вольтера: «L'Ukraine a toujours aspiré à être libre». — Само собою, Вольтер мав на увазі політичну незалежність України, — казав Чижевський.

В травні 1913 р. я виїхав на лівий берег Дніпра в село Шульгівку до товариша Теодосія Вилка, щоб разом готуватися до іспиту зрілости. Коли я вернувся в Олександрію, то Д. Чижевський був уже дома, приїхавши з Петербурґу. Після матуральних іспитів (екзамени зрілости) я залишився на деякий час в Олександрії.

Був гарячий день у червні, коли нас троє — Чижевський, я і Олександер Власенко — вирушили пішки з Олександрії до Єлисаветграда

(тепер «Кіровоград»), віддаленого на 60 кілометрів. Не мали ми ніякого визначеного завдання. Мали ми на собі білі убрання і солом'яні брилі на охорону від спеки. Не поспішаючи, минули ми Петриківку («Нова Прага»), ідучи між нивами, де росла здебільшого озима пшениця.

Прямуючи до Єлисаветграда, ми згадували всякі комічні факти з життя в Олександрії. Чижевський оповідав, що в літі 1912 р. були в Олександрії два студенти з Петербурзького університету: Левко Чикаленко та Олександер Шульгин. Їх послав відомий антрополог і етнограф Федір Кіндратович Вовк на Україну для дослідів фізичної структури нашого народу. Колись Вовк (Волков) був на еміґрації, де належав до співробітників «Громади» Драгоманова і Подолинського в Женеві. Після революції 1905 р. Вовк вернувся в Росію і був призначений на директора музею імени імператора Олександра III в Петербурзі. Був Вовк теж професором Петербурзького університету і коло нього гуртувалися студенти-українці, дослідники антропології та етнографії.

В Олександрійському повіті Л. Чикаленко й О. Шульгин робили антропологічні виміри і при тому фотографували. В одному селі їх трохи не побили люди, бо підозрівали, що в фотографічному апараті сидить «нечиста сила». В Олександрії молоді дослідники зустріли літнього діда, міряли його череп, фотографували. Довідалися від діда, що він мав 112 років. «Як же ви дожили до такого високого віку? — Та, правду кажучи, до 70 літ був із мене гіркий п'яниця. А потім — перестав». — Із цього мораль, — жартував Чижевський: — Пийте горілку до 70 років, а тоді покиньте і доживете до століття . . .

Власенко пригадав учителя Фетова, що навчав у гімназії історії. Коли його ученики спитали про причини Великої Французької Революції, він дав лапідарну відповідь: «Рок, фатальные обстоятельства»! Я згадав учителя фізики Йовановича, серба. Він, мабуть, хотів зробити кар'єру на службі в школі, тому чіплявся до учеників, навчав їх «дисципліни». Гімназисти мусіли носити приписані правилами кашкети з царським гербом на околичку. Ми — «вільнодумці» — в зимові холодні дні надягали смушеві шапки — чорні й сиві. Раз мене побачив Йованович на вулиці в незаконній шапці і доніс інспекторові Георгієві Коморному. За сиву шапку мені висловлено догану. — Шкода, — казав Чижевський: — Треба було б цьому навуходоносорові (так ми називали доносителів) порозбивати вікна . . .

Дорогою до Єлисавета Чижевський казав, що поняття «гидкого» — умовне. Згадав леґенду Євангельську про апостола Петра, котрому з неба спустився кіш з усякими гадами і голос велів: «Петре, заколи та їж»! Саме при дорозі скакав невеличкий пташок. Чижевський спромігся його піймати і положив собі в рот. Казав, що відчув на зубах оскому. Коли ми надвечір прийшли до хутора Чижевських, де був невеликий ставок, то я пробував показати мою негидливість: піймав жабу і хотів її взяти в рот. Але не міг, не видержав іспиту . . .

Хутір Чижевських був під арендою. Нас прийняли хлібороби дуже привітно, засмажили яєшню з салом, а «на потуху» принесли теплого, свіжо надоєного молока. Пробували ми те молоко пити, але не могли:

корови вдень паслися і наїлися полину. Тому молоко було нестерпно гірке, гірше хини. Довелося полоскати зуби холодною водою.

Не пам'ятаю, чому ми не дійшли до Єлисавета: мабуть спека нам надокучила. Переночувавши на сіні в хуторі, ми дійшли до станції Шарівки і поїхали через Знам'янку до Олександрії.

Чижевський збирався з осени до Києва, а я, за порадою педагога Звінського, послав свої документи (теж «Свидѣтельство о политической благонадежности») в Петербурґ до канцелярії «Імператорського Історично-філологічного Інституту». Після іспиту з грецької мови мене прийнято до цієї школи, що готувала учителів для середніх шкіл з літератури, історії, географії та клясичних мов. І. М. Звінський, що радив мені вступити до цього Інституту, хвалив особливо його професорів: Тадеуша Зелінського (в російській мові він був відомий як «Фаддей»), знаменитого клясичного філолога, і директора Інституту Василія Латишова, клясичного археолога, спеціяліста з епіграфіки, члена Академії Наук, та інших, з якими Звінський зустрічався на з'їздах клясичних філологів.

Коли в Інституті в вересні 1913 р. почалися лекції з грецьких і римських авторів, з історії та літератури, погода в Петербурзі була тепла. Я мав нагоду оглянути музеї й мистецькі ґалерії, де було немало речей і творів з України. Але незабаром нахмарило. Дощі й тумани, темносіре небо навіяли на мене меланхолію, і я писав до Чижевського, що розумію, чому він не видержав довше в Петербурзі. Я згадував у листах про недолю двох єгипетських сфінксів, що стояли на березі Неви, недалеко від палацу Академії Мистецтв, де 1861 року умер Шевченко. Я писав Чижевському, що сфінксів треба вернути в Єгипет або перевезти в Олександрію, де, під гарячим сонцем, вони почуватимуть себе неначе дома, як в Олександрії Єгипетській... Чижевський радив мені покинути «смітничок Миколи» (так Шевченко називав Петербурґ) і перебратися в Київ. В листах ми незмінно писали — «P.D.R.» або повно: Pereat Domus Romanorum.

Поволі я звикав до холодного, мокрого «Пітер-Бурха» (так, на голляндський лад, назвав свою столицю цар Петро I). Я знайшов багато книг і рукописів з історії України в бібліотеці Академії Наук, недалеко від Історично-філологічного Інституту. Я заглибився в студії і дедалі менше звертав увагу на примхи надморського клімату.

Восени 1913 р. царська адміністрація зорганізувала в Києві судовий процес проти Бейліса, обвинуваченого за «ритуальне вбивство». Російський «релігійний філософ» Васілій Розанов приєднався до урядової пропаґанди. Він написав у ґазеті «Новоє Время» про свою розмову з «євреєм Беренсом», котрий запевняв, що жиди вживають кров християн для «ритуальних цілей». Розанов подав у ґазеті адресу й телефон «еврея Беренса». Я пильно слідкував у пресі за судовим процесом Бейліса. Прочитавши «Новоє Время» з статтею Розанова, я зараз зателефонував до Беренса. На моє питання про «ритуальні вбивства» Беренс збентежено, затикаючись, говорив, що Розанов у своїй статті все «перековеркал», бо я, казав Беренс, «зовсім не еврей» і не брюнет,

а блондин... Знавши напрям Розанова, я до нього не писав в справі т. зв. ритуальних вбивств. В листі до Чижевського я описав цю дивну пригоду з «релігійним філософом» Розановим.

Чижевський писав у листах про культурне життя в Києві, хвалив місячник української соціялдемократичної пратії — «Дзвін». що виходив з участю Дмитра Антоновича, Левка Юркевича, Володимира Левинського та інших.

Ми не могли замкнутися в своїх студійних «келіях». Політична атмосфера в Европі була повна неспокою. Чижевський згадував в листі про книжку німецького генерала Бернгарді (Bernhardi), що вийшла в російському перекладі: «Превентивна війна».

В лютому (старого стилю) 1914 р. російський уряд заборонив святкувати столітній ювилей Шевченка. У Києві відбулися бурхливі демонстрації студентів і робітників проти заборони. Чижевський писав, що цареславна преса в Києві представила демонстрації як вираз прихильности «мазепинців» до Австрії та Німеччини...

В листі до Чижевського я описав *едине* на всю Російську імперію *леґальне* свято століття Шевченка, що відбулося в актовій залі Імператорського Історично-філологічного Інституту в Петербурзі, в березні 1914 року. Студенти-українці просили дозволу директора Інституту академіка Латишова, щоб дозволив вшанувати пам'ять Шевченка в будинку цієї школи. Латишов дав згоду, поставивши лиш умову, що ювилей призначений буде для самих студентів Інституту. Так і сталося. Головним промовцем про поетичну творчість Шевченка був професор Тадеуш Зелінський. В своїй доповіді він назвав себе українцем: він був родом з Волині. Майже всі професори Інституту були присутні на цьому «закритому ювилеї» Шевченка. В рефератах студентів — П. Феденка, Володимира Гнатюка, Андрія Пінчука і Анатолія Музиченка були освітлені й політичні проблеми в творчості Шевченка. Була й мистецька частина: деклямація і музичні нумери.

Їдучи з Петербурґа додому, я звичайно спинявся по дорозі в Олександрії. Також в червні 1914 р. я провідав Чижевського та інших приятелів. В цьому тихому місті серед людей політично заінтересованих було велике напруження. Студент Петербурзького Технологічного Інституту Михайло Лисий, син Олександрійського священика, склав лист на адресу Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові для піддержки боротьби австрійських українців за створення університету. Ми гуртом підписали цей лист, що кінчався словами: «Най жиє український університет у Львові»! Лист написав Лисий у формі, уживаній у Галичині.

Коли згадували ми про загрозу війни, то Чижевський казав, що російської «тюрми народів» нам немає інтересу боронити. Невдача в війні може викликати революцію. Так було 1905 р., коли поразка в війні з Японією захитала була трон Романових.

Военна хуртовина почалася незабаром після вбивства наслідника трону Габсбурґів архикнязя Франца Фердинанда в Сараєві. У відповідь на мобілізацію російської армії німецький кайзер Вільгельм II оголосив війну Росії й Франції 1 серпня 1914 р. Я бачив смутні сцени

розлуки мобілізованих з їхніми родинами. Було чути голосіння жінок, плач дітей, що розлучалися з мобілізованими на полустанку Веселі Терни. Поїхав я з моїм мобілізованим братом до вузлової станції П'ятихаток, відтіль його повезли з іншими до повітового міста Верхо-дніпровського, а я рушив поїздом в Олександрію.

Спинився в домі Чижевських. В Олександрії ми були свідками затьми сонця, яка перелякала людей і звірят. Нас — студентів вищих шкіл — до війська ще не кликали і ми були глядачами того, що ді-ялось навколо.

Незабаром прийшла звістка, що уряд заборонив всю українську пресу, хоч її було «як кіт наплакав». Не вважаючи на лояльні заяви редакції, єдина на всю Україну щоденна ґазета «Рада» в Києві стала жертвою заборони. «Цей режим дорого заплатить за свої злочини», — казав Чижевський у товаристві студентів Михайла Лисого, Михайла Бачинського (котрого називали «Миня») і третього Василя Пихая, кот-рий зазнав уже тюремної неволі за революційну пропаґанду.

Наше обурення на замір російського уряду — задушити українську культуру в окупованій Галичині й Буковині — ще збільшувалося че-рез виступи російських шовіністів, котрі до царських «бичів» додавали своїх «скорпіонів». Такий був член Петербурзької Академії Наук Алексєй Соболевський. Він писав у реакційній пресі про українське національне відродження: *«Українство в не-українських колах відоме під назвою мазепинства — і не без підстави»*. Я дав Соболевському відповідь статтею в місячнику «Украинская жизнь» (березень-квітень 1915 р.), що виходив у Москві під редакцією Симона Петлюри. Статтю, підписану псевдонимом «П. Тернівський», я послав Чижевському до Києва. Він зразу догадався, хто автор, і писав мені, що Соболевський стоїть на рівні «рудого попа» . . . Ми вірили, що революція очистить шлях для вільного розвитку Росії й України.

Революція почалася в березні 1917 р. Мене вона застала в Петер-бурзі, Чижевського — в Києві. Перед упадком царського режиму Чи-жевський був арештований за революційну пропаґанду, але переворот у Петербурзі визволив його.

Наші надії на нову, світлу добу в історії народів бувшої Російської імперії і всього людства не здійснилися. Революція, прискорена воєн-ними подіями, не зміцнила демократичної еволюції. Навпаки, війна вела до руїни демократичні здобутки революції.

Чижевський закінчив студії в Київськім університеті восени 1919 р. і одержав диплом «першого (тобто — найвищого, П. Ф.) ступеня». Його дипломна праця мала темою філософічний розвиток поета Шіллера (вона частинно була надрукована пізніше німецькою мовою). Слідом за тим в р. 1920 Чижевського вибрано на доцента Вищих Жіночих Курсів (вони були на рівні університету) при катедрі Загального Мово-знавства. На початку 1921 р. його обрано як доцента філософії в «Ін-ституті Народної Освіти» (так комуністичні реформатори переймену-вали були Університет св. Володимира). Однак Чижевський в цих шко-лах не вчив, та й не диво: то були хаотичні часи.

Я навчав латини й історії в новозаснованій українській гімназії в Веселих Тернах, поблизу промислового міста Кривого Рогу, від вересня 1917 р., а від осени 1918 р. почав учити української мови й літератури в Учительському Інституті та в другій гімназії міста Катеринослава (тепер — «Дніпропетровське»). Однак довелося перервати педагогічну працю: треба було, як писав Іван Котляревський, «повинність ісправлять», бо було «общеє добро в упадку». Боротьба проти наїзду російської «червоної армії», якій помагали збаламучені большевицькою пропаґандою ватаги анархіста Махна, оборона проти «білої армії» Денікіна, відсіч розкладовій роботі безголових українських «радянців» («боротьбистів» і «незалежників») — все це вимагало багато часу й енергії.

(Закінчення в наступному числі)

Михайло Шляхтиченко

ДО БІОГРАФІЇ Д-РА ОЛЕГА КАНДИБИ-ОЛЬЖИЧА*

Тепер, коли ми відзначаємо 70-річчя д-ра Олега Кандиби-Ольжича, можна зустріти багато споминів із зрілого часу його життя. Так, наприклад, письменник Улас Самчук почав біографію О. Ольжича в календарі-альманаху «Нового Шляху» на 1977 рік «ще як юнака і студента празького Карлового університету на відділі археології». Такого «відділу археології» в Карловому університеті в Празі не було, а був Філософічний Факультет, а в ньому одною з багатьох була катедра археології. Олег Кандиба дійсно вчився на Філософічному Факультеті Карлового університету, на якому головним предметом він мав історію і археологію. Але це сталося не зразу.

Він із своєю матір'ю Вірою Антонівною Кандибою приїхав до свого батька поета Олександра Кандиби-Олеся з України до Відня, мабуть у 1923-му році. З Відня його родина у тому ж таки році переїхала до Чехословаччини і незабаром поселилася в селі Горні Черношіце біля Праги.[1]

Я, з табору інтернованих у Каліші, Польща, добився до Праги на початку 1924-го року, переживши тяжку родинну трагедію (смерть сина). Після довгих «хожденій по муках» до Українського Громадського Комітету в Празі мене прийняли на матуральні курси У. Г. К. в Празі і дали мені студентську стипендію. Ми з дружиною також поселилися в Горніх Черношіцях.[2] Поет Олесь був там головою українського літературного клюбу, який щотижня збирався в ресторані готелю «Монополь», а ми мешкали на третьому поверсі «Монополю».

---

* *Від Редакції:* Спогади д-ра Михайла Шляхтиченка подають деякі цінні дані з життя Олега Кандиби-Ольжича, хоч, природно, мають і багато автобіографічного матеріялу та відкривають завісу на деякі прояви українського життя в Чехословаччині. Проте, як і в усіх споминах, у них зустрічаються ляпсуси пам'яті і на деякі ми звертаємо увагу в примітках до тексту. До речі автор писав свої спогади під враженням Календаря альманаху «Нового Шляху» на 1977 р. присвяченого О. Ольжичеві, а це вплинуло на деякі полемічні місця споминів.

[1] Приїхавши з Відня, Олесі деякий час жили в маленькому селі Солопіски, а щойно опісля переїхали в Горні Черношиці.

[2] Українці селилися в селах поблизу Праги, бо в самій Празі був великий брак помешкань. Ось чому на початку 1920-х років українці жили в Радотіні, Збраславі, Горніх Черношицях, Вшенорах, Добржіховіцах, Ржевницях тощо.

Молоденький Олег Кандиба вже відвідував третю групу матуральних курсів Українського Громадського Комітету в Празі. Він, хоч і закінчив в Україні трудову школу, вступити до вищої школи в Празі не міг, бо чехи советських дипломів і матуральних свідоцтв не визнавали.

Коли я прийшов на матуральні курси, десь наприкінці квітня 1924 року, більшість матурантів була вже добре підготовлена і мені прийшлося багато доганяти.

Директором матуральних курсів був проф. Євген Іваненко. Старостою третьої групи курсів був високий чорнявий матурант, колишній старшина армії УНР (нині генерал) В. Филонович. Хоч кляса була дуже велика, він її провадив зразково.

Перед початком 1924—25 шкільного року цю велику групу дирекція курсів розділила. Слабших матурантів перевели в четверту й останню групу матуральних курсів У.Г.К. в Празі. Третю групу, натомість, у вересні 1924-го року допустили до матуральних іспитів і матурант Олег Кандиба склав матуральний іспит із відзначенням.

Коли я був ще в третій групі матуральних курсів разом із Олегом, українську мову і літературу викладав професор і поет Трохим Іванович Пасічник. Хоч я був матурантом, а Пасічник професором, ми через родину Іваненків і мою дружину, стали добрими знайомими і приятелями.

Раз третя група мала писемну працю з історії української літератури. Я якось спитав Пасічника як виглядала праця Олега Кандиби? Він мені відповів: «Вам я поставив чвірку, а для праці Олега Кандиби у мене ноти немає. Його робота коротка, але змістом унікальна; він буде великим письменником».

Із свідоцтвом зрілости з відзначенням, Олег Кандиба міг зразу піти в кожну чеську технічну школу (або в Українську Господарську Академію в Подєбратах) звичайним слухачем і за своє відзначення, перший рік учитись цілком безплатно. Але на Карловий університет міг записатися тільки надзвичайним слухачем. Причина та, що наші матуральні курси були побудовані на зразок середніх реальних шкіл, а там не було латинської мови і філософічної пропедевтики. На наших курсах, щоправда, була філософічна пропедевтика, але з латинської мови треба було додатково доробляти іспит зрілости.

Тому Олег Кандиба записався на історично-філологічний відділ Українського Високого Педагогічного Інституту імени М. Драгоманова в Празі, на якому латинська мова викладалась як обов'язковий предмет і в ньому та в Українському Вільному Університеті можна було той додатковий іспит із латинської мови доробити. Я складав іспит зрілости 4-го березня 1925 року і також, на групу 45—50 матурантів єдиний склав його з відзначенням.

Моя дружина від початку існування Педагогічного Інституту вчилась на природничо-математичному відділі, фізико-математичному підвідділі. Подібно як Олег Кандиба, я записався на історично-філологічний відділ Педагогічного Інституту — підвідділ мови і літера-

тури (отже фактично студіював славістику). Чехословацький Червоний Хрест, розпорядженням д-ра Ульмана, послав мене до санаторії туберкульозних у Нюренберзі, Моравія. Це була військова санаторія, яка мене протримала кілька місяців, хоч туберкульози в мене й не було. Я був просто знищений бідним життям.

Рік мені пропав, але Інститут зберіг мою стипендію і з осени 1925 року я записався на перший семестер знову. У 1925—26 році Олег Кандиба доповнив своє матуральне свідоцтво іспитом із латинської мови і посеред року перейшов на філософічний факультет Карлового університету, на якому також своїми головними предметами вибрав історію і археологію. Професорам Карлового університету О. Кандибу рекомендував проф. В. Щербаківський, який був професором археології в Українському Вільному Університеті і в Українському Високому Педагогічному Інституті.

Ми з Олегом Кандибою дальше їздили ранішнім поїздом з Чернощиць до Праги на навчання. Олег висідав на станції Сміхов, а я їхав ще одну станцію і висідав на Вишеграді. Коли УВПІ ім. М. Драгоманова створив українську реальну реформовану гімназію, як школу вправ для своїх студентів, то дуже скоро перевіз її до містечка Ржевниці, а її директором після деякого часу став професор УВУ і УВПІ д-р Аґенор Артимович.[3] Незабаром дружина поета О. Кандиби-Олеся, Віра Антонівна, дістала призначення завідуючої дівочою бурсою в гімназії, а тому сім'я Олега Кандиби переїхала до Ржевниць. Ми з Олегом лише випадково попадали рано в той самий вагон, що ішов до Праги.

У 1928-му році моя дружина закінчила ВПІнститут і сенатом Інституту була послана в гімназію на ролю інструкторки дівочої бурси. Разом із нею до дівочої бурси, в такій самій ролі, була послана д-р Євгенія Сочинська, а до хлоп'ячої бурси д-р І. Шлендик (математик) і Володимир Зарицький (історик). Цим чотирьом педагогам визначили мізерну платню 150 кч. на місяць і право їсти страву з дитячої їдальні під час варти при сніданні, обіді і вечері.

У дівочій бурсі вже довший час працювала Віра Антонівна Кандиба. Вона скінчила вищі Бестужевські курси в С. Петербурзі на факультеті романістики. Вона перфектно володіла французькою та іншими европейськими мовами і цю здібність, правдоподібно, передала своєму одинакові Олегові. Його батько такої здібности не мав.

Віра Антонівна зустріла мою дружину і д-р Сочинську надзвичайно коректно й прихильно. Так їх зустріли і всі учениці, які мешкали в бурсі. Віра Антонівна і моя дружина помагали одна одній.

У бурсі були старші дівчата, а між ними справжні красуні. Ніколи не було познаки, щоб ними цікавився Олег Кандиба. Дівчата взагалі не бігали до помешкання Кандибів, тоді, як до нас, коли дружина була вдома, приходило їх дуже багато. Менші дівчата рюмсали, що

---

[3] Визначний знавець латинської мови, автор «Практичної граматики латинської мови», Прага, «Сіяч» 1927, 501 стор.

їм «скучно за мамою». Дружина старших розважала, а менших потішала. Взагалі не було видно, щоб Олег дівчатами цікавився.

Віру Антонівну часто відвідувала студентка Педагогічного Інституту Людмила Красковська, родом білоруська. В Ржевницях ходила фама, що вона є симпатією Олега. Я цього не помічав. Вони разом вступили в УВПІ, обоє вибрали своїм улюбленим предметом археологію та історію. Людмила Красковська на чеський університет не перейшла, а Педагогічний Інститут кінчила дипломними іспитами, а опісля і докторатом. Олег Кандиба на Карловому університеті державних іспитів не робив; він зробив лише докторат. Обоє вони потім працювали в музеях.

Переїхавши з Черношиць до Ржевниць, я щоденно їздив до Праги тим самим раннім потягом, як і О. Ольжич. Ми сідали до того самого вагону. Хоч я був на 15 років старший від О. Кандиби, побував на війнах російським, а потім і українським офіцером, керував великим селянським повстанням і відбув добру порцію польських таборів інтернованих, я старався стерти те все із своєї пам'яти і почував себе матурантом, а потім студентом. Про студентські справи ми з Олегом здебільшого не говорили. Я ніколи не надоїдав йому оповіданнями із свого минулого і його не розпитував про переживання в комуністичній Україні. Говорили ми про поточні справи, про партії, про пресу і т. п.

У 1929—30 рр. я писав свою докторську дисертацію на тему: «Михайло Драгоманів і Леся Українка». Для того я читав усе можливе з праць Драгоманова і про Драгоманова. Тоді якраз у журналі «Пробоєм» Михайло Мухин друкував свої інсинуації про М. Драгоманова, сфабриковані явно на спосіб Д. Донцова. Я говорив про це з видавцем журналу «Пробоєм» С. Росохою, але безуспішно.[4] Звернувся я до свого учителя проф. Л. Білецького, який тоді приєднався до націоналістів.[5] Він мені відповів, що йому непристойно з Мухином говорити.

---

[4] Тут є помилки в хронології. Не сумніваємося, що автор добре пригадує, коли він писав свою докторську дисертацію, однак «Пробоєм» почав виходити багато пізніше з 1933 р. і перші роки там про Драгоманова нічого не було, бо цей часопис на перших порах був присвячений розвиткові народовецького руху на Закарпатті і при малому об'ємі не мав би місця на статті про Драгоманова. Щойно в другій половині 1930 рр. «Пробоєм» став загальним літературно-громадським журналом націоналістичного руху.

М. Мухин друкував свої основні праці про М. П. Драгоманова у «Віснику» (а не в ЛНВ, який перестав виходити наприкінці 1931 р.). «Драгоманов без маски» друкувався у «Віснику» 1933 чи й 1934 р., а «Більше світла» в «Самостійній Думці» (1935—36). Дискусії на ці теми мусіли вестися вже після того, як автор споминів закінчив свою докторську працю.

[5] Леонид Тимофійович Білецький «приєднався до націоналістів також не в 1929—30, як виходило б із споминів, а значно пізніше (в другій половині 1930 рр.). У відповідь на «Драгоманов без маски» проф. Білецький підготовляв працю, якої не надрукував, бо змінив свої погляди.

Якось ми зговорились з О. Ольжичем про Драгоманова і цькування на його пам'ять Донцова і Мухина. Обох цих журналістів я вважав шкідливими «фабрикантами». Ольжич Драгоманова знав мало, але, тримаючись партійної лінії, сказав мені про якусь, ніби шкідливу для нас, працю Драгоманова. Я йому відповів, що це було б так само обсурдно, як би ми, нашого великого поета О. Олеся судили по його «Перезві».

«Перезву» О. Олесь видав у Відні маленькою збірочкою під псевдонімом О. Валентин. У ній він представив багатьох наших заслужених державних діячів і деяких учених у карикатурному вигляді і талановито висміяв їх, не пожалівши навіть самої УНР. Про книжку Сергія Шелухина — сенатора, міністра і професора «Звідкіля походить Русь» він написав:

«Звідкіля походить Русь,
Я судити не берусь,
Ні мені, ні їй не шкодить,
Звідкіля вона походить.»[6]

Про члена Директорії УНР Андрія Макаренка написав таке:

«Голубчику, голубчику,
Вам борщику, чи супчику,
Чи юшечки, чи кашечки,
Чи з маслечком, чи такечки».

Один із своїх віршів у «Перезві» О. Олесь закінчив так:

«І стоїть У.Н.Р., як корова дурна».

Я був і є тієї думки, що Олесь памфлет свій написав і видав як ціну, за яку большевики випустили його дружину і сина з Києва до Відня.

Українська громадськість зразу простила Олесеві цей несмачний жарт.[7] Він був у Відні головою Українського Товариства Письменників і Журналістів. Це товариство сприяло у Відні постанню Українського Вільного Університету, а сам О. Кандиба-Олесь, заклав

---

[6] На цьому місці також переплутано хронологію та різні явища. Книжка С. Шелухина «Звідкіля походить Русь? Теорія кельтського походження київської Руси» вийшла в Празі 1929 р. Очевидно, що цього вірша не могло бути в «Перезві», яка вийшла майже десять років раніше. Зрештою і С. Шелухин тоді ще цими питаннями не займався. «Відкіля походить Русь» О. Олесь написав десь 1929—30 рр. Приводом могла послужити й справді праця С. Шелухина або й дискусія, яка тоді провадилася між українськими ученими в Празі та в Галичині на цю саму тему.

[7] Так гладко ці події не проходили, однак палка дискусія з приводу видання «Перезви» вже вщухла, коли М. Шляхтиченко прибув 1924 р. в Чехословаччину.

повний наклад своїх творів і позичив гроші на видатки зв'язані з відкриттям і діяльністю У.В.У. у Відні. Пізніше в Празі УВУніверситет з вдячности за позичку, а головно за його поетичну творчість, уділив О. Олесеві почесний докторат філософії.

Коли О. Кандиба почув від мене про порівняння з «Перезвою» почервонів, насупився і не промовив до мене ані єдиного слова. На станції Сміхов він холодно мовчки з' мною попращався і більше на станції Ржевниці до вагону, до якого ішов я, він не приходив. Здалека ми обмінювалися «шапочними» поклонами. Заболіло сина за батька!

Скоро після нашого непорозуміння панство Кандиби придбали у Празі власне помешкання і вибралися з Ржевниць. Українська гімназія з Ржевниць переїхала до Модржан і я з дружиною туди також перебрався.[8] З О. Ольжичем довго ми не мали нагоди зустрічатися. Але сталося так, що ми знову зустрілись в українській школі.

Кураторія УВУ в Празі одержала розпорядження з чеського Міністерства Шкільництва і Народної Освіти, що вона не має виплачувати полекційної платні професорам УВУ, які одержують державну пенсію, як колишні професори чеського Карлового університету в Празі. Таких професорів УВУ було двох: академік І. Горбачевський і проф. д-р О. Колесса.[9] Професор Колесса мені, як бухгальтерові Кураторії, сказав, щоб я вів приватний рахунок грошей, які евентуально йому б належали. Коли цих грошей зібралась більша сума, я сказав проф. Колессі; він хотів з тих грошей дати допомогу поетові О. Кандибі-Олесеві. Олесь мав заслуги перед УВУ.

Я проф. Колессі сказав, що Кураторія УВУ допомогу О. Олесеві навряд чи уділить: «Кураторія це не допомоговий комітет». Я радив професорові Колессі, щоб його філософічний факультет габілітував д-ра Олега Кандибу приват-доцентом археології і тоді Кураторія виплачувала б йому полекційну місячну платню — найменше 150 кч. місячно.

На засіданні Колеґії професорів філософічного факультету УВУ моя суґестія успіху не мала: професори факультету мали ліпшу ідею. Д-р О. Кандиба був іменований асистентом при катедрі археології з платнею 500 кч. місячно. Сенат УВУ, а потім і Кураторія, цю ухвалу акцептували і д-р О. Кандиба два — три місяці одержував цю платню, хоч до того часу ніхто з асистентів УВУ платні не одержував. Коли д-р О. Кандиба прийшов до канцелярії УВУ, то наша зустріч була дуже призна.

Незабаром д-р Кандиба виїхав з Праги і я перестав виписувати

---

8 О. Ольжич перебрався з батьками до Праги (Панкрац, вул. «У зелене лішки», ч. 181) уже десь всередині 1930-х років, а гімназія переїхала в Морджани 1937 р.

9 До цих професорів можна було б додати ще й акад. Ст. Смаль-Стоцького, який був професором української мови і літератури в Чернівецькому університеті і теж отримував нормальну пенсію австро-угорського професора.

йому його платню. Проте д-р Кандиба залишився офіційно асистентом УВУ аж до виїзду УВУ з Праги.

Для Українського Вільного Університету настав дуже тривожний час. Події в Карпатській Україні подавали надію на перенесення УВУ в Карпатську Україну, як державного університету. Монсіньора Авґустина Волошина УВУ промував почесним доктором прав, а філософічний факультет УВУ запросив його на звичайного професора педагогіки.

В УВУ відбувалися таємні збори і наради. Вже розподілялися керівні посади і функції. Проф. О. Мицюк, іменем майбутнього ректора УВУ, найшов потрібним, довірочно попередити мене, що я не можу розраховувати на керівну ролю в канцелярії УВУ в Карпатській Україні, бо посада директора канцелярії Університету обіцяна вже д-рові Миколі Ґалаґанові. Мені він обіцяв другу важливу ролю в університеті — квестора. Я промовчав, бо вважав, що вся ця метушня з УВУ дуже передчасна.

У січні 1939-го року я захворів на інфлюенцу, яка мене дуже ослабила. Тому я, виплативши платню за лютий 1939-го року, взяв у Кураторії УВУ відпустку і виїхав до своєї дружини в Севлюш, Карпатська Україна. Моя дружина від Різдва вчила математики і фізики в Дівочій Учительській Семінарії в Севлюші, а я мріяв одержати місце учителя української мови і філософічної пропедевтики в якійсь гімназії в Карпатській Україні.

Мене турбував сильний бронхіт і я пішов до міського шпиталю в Севлюші побачитись з д-ром Леонідом Гуменюком, який там був директором. Д-р Гуменюк був моїм приятелем. Він вислухав мої груди, спину і взагалі докладно мене оглянув і налякав мене. Сказав мені, що в мене відкрилась туберкульоза легенів. Він помилився, я туберкульози не мав.

Якраз у цей час до нашого помешкання приїхав з Хусту лікар І. Рихло. Він одержав листа від акад. І. Горбачевського, що я виїхав до Севлюшу дуже хворий і він просить д-ра Рихла, щоб мене відвідав і заопікувався мною. Моя дружина сказала д-рові, що я пішов до д-ра Гуменюка і що зі мною не аж так погано. Д-р Рихло просив, щоб я приїхав до нього до Хусту, а сам поїхав до шпиталю побачитись з д-ром Гуменюком.

На другий день я поїхав до Хусту. Д-ра Рихла я в його канцелярії не застав, він поїхав по Карпатській Україні на інспекцію. Тоді я пішов до Міністерства Шкільництва. Там я зустрів д-ра Росоху, він був директором департаменту Народного шкільництва. Д-ра Бірчака я знав з пластової оселі в Солочині, поблизу Сваляви. Інж. В. Чаплі я особисто не знав, він був директором департаменту фахових шкіл. Тоді він був також посередником між нашим УВУ і Міністерством у Хусті. Він мав у пляні стати професором торговельного права в майбутньому університеті в Карпатській Україні. Цей свій плян він здійснив аж після окупації Карпатської України мадярами, ставши професором УВУ в Празі.

З міністерства я пішов до «Січової гостинниці» бо був голодний. Там я побачив багато молодих січових старшин з золотими погонами. Нагадували вони мені своєю уніформою молодих російських прапорщиків з першої світової війни. Несподівано підійшов до мене д-р Олег Кандиба-Ольжич. Він зі мною привітався як з рідним. Дуже цікавився Прагою, УВУ і т. п. Я його, як асистента УВУ, спитав чи він збирається приїхати до Праги, щоб габілітуватись на приват-доцента Карлового університету чи УВУ? На це він відповів: «О, тепер не до того».

На моє запитання чи німці цікавляться Карпатською Україною, Ольжич відповів: «Дуже!» По інтонації його голосу, я зрозумів це «дуже» в неґативному змислі. Вертаючись поїздом до Севлюшу, я думав про свою дружину: «що її, бідну, в Севлюші чекає?» Останнього лютого я вже був у Празі, а першого березня відбувалась виплата платні за березень і я був дуже зайнятий.

15-го березня вранці, я стояв на Вацлавській площі в Празі і спостерігав як німецькі частини грізно вмаршеровували в Чехію. Таку, приблизно, картину я вже бачив в Умані, на Київщині через вікно в кабінеті Уманського Повітового Військового Начальника, в якого я тоді був комендантським штаб-офіцером у ранзі поручника. Тоді німці прийшли були в Україну по договорі в Бресті з нашою Центральною Радою у 1918-му році.

Вночі на 15-го березня 1939-го року я не спав і слухав по радіо прикрі новини. Постоявши довгенько на Вацлавській площі я зайшов до канцелярії УВУ, а потім пішов до канцелярії представництва Карпатської України довідатись щось про Севлюш. Молодий правник д-р Шандор, на моє питання, рішуче відповів: «Севлюш переходить із рук у руки». Дякувати Богові, не була це правда, за Севлюш бою не було! Після зустрічі в Хусті я з д-ром Олегом Кандибою-Ольжичем вже не мав нагоди зустрінутись. Його долею я дуже турбувався. Якось зайшов до нас у Модржанах проф. Л. Білецький. Він повідомив нас, що Олег і його дочка Катерина десь у Галичині повінчались. Нічого ближчого про діяльність обох молодих Леонід Тимофійович сказати не міг.

Один із авторів статтей у Календарі-Альманаху «Нового Шляху» цитує з Енциклопедії проф. Онацького, що д-р Олег Кандиба був доцентом Гарвардського університету. Звання «доцент» у американських університетах немає. Але якусь позицію він там мав і велика шкода, що він на ній не залишився.[10]

---

[10] Доцентові в американських університетах відповідає ступінь assistant professor, отже не великий промах, коли вживається середньоевропейська форма «доцент» для цього звання. М. Шляхтиченко, однак, правильно каже, що д-р О. Кандиба в Гарварді доцентом не був. На тій позиції, яку він займав, він, проте, лишитися не міг, навіть, як би хотів, бо він був помічником Fukes-а, особи, яка мала дуже важкий характер і за те її й позбавлено врешті праці в університеті.

Я особисто вважаю, що організатори опору ворожим силам України, не повинні були молодого і дуже талановитого вченого і поета, висилати на передові позиції важкого бою. Було це нераціонально і надто ризиковано, так необережно розпоряджатися національними ресурсами.[11]

[11] Незрозуміло, хто, на думку автора, міг керівникові підпільного руху, а з конфінуванням полк. А. Мельника, О. Кандиба став фактичним керівником руху, заборонити брати участь у боротьбі? Д-р О. Кандиба сам став у першій лінії фронту і на те не потребував схвалення нікого. Для тих, хто йому говорив про «ризико» і «національні ресурси», О. Ольжич часто відповідав словами молодого німецького поета Теодора Кернера (Theodor Körner), який загинув у визвольній війні Німеччини проти Наполеона «Zum Opfertode für die Freiheit und für die Ehre seiner Nation ist keiner zu gut, wohl aber sind viele zu schlecht dazu».

Українська еміграція

Михайло Біда

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО ГОСПОДАРСТВА В АМЕРИЦІ

(ЧАСТИНА II)

У США серед старої української іміґрації були спроби побіч самодопомогових організацій у братських союзах також засновувати і споживчі кооперативи, але чомусь вони не повелися. Мабуть причиною їхнього неуспіху був брак фахових кооператорів.

Щойно після другої світової війни, десь приблизно від 1947 р., певна частина наших втікачів почала з Німеччини еміґрувати до США, а серед тих еміґрантів було багато висококваліфікованих кооператорів. Прибувши до Америки, наші кваліфіковані кооператори познайомилися з американськими господарськими умовами та потребами в ділянці фінансово-кредитових установ і приступили до організації, насамперед фінансових щаднично-кредитових установ на кооперативних основах.

19 травня 1951 у. у Нью-Йорку засновано першу фінансову щаднично-кредитову кооперативу в Америці. Зрозуміла річ, що засновники тієї першої фінансової щаднично-кредитової кооперативи мали досвід у веденні таких фінансових щаднично-кредитових кооператив, а тому вони прекрасно орієнтувалися, як приступати до цього кооперативного бізнесу в новому поселенні на американській землі.

Усі ці засновники першої кооперативної фінансової щадично-кредитової установи у Нью-Йорку, насамперед об'єдналися в Товариство Українських Кооператорів і при помочі Товариства «Самопоміч» у Нью-Йорку, розпочали свою працю тим, що зібрали своїх членів і провели перші інформативні зібрання, а при цьому постаралися оформити свою фінансову щаднично-кредитову кооперативу в Федеральному Бюрі Кредитових Спілок у Вашінґтоні.

Першим, що підписав організаційний документ був — голова Об'єднання Українців Америки «Самопоміч» у Нью-Йорку — Юліян Ревай, колишній кооператор в Україні та прем'єр-міністер уряду Карпатської України. Другим, що підписав був — інженер Ілярій Ольховий — колишній директор Центросоюзу у Львові, третій — інженер Р. Раковський — колишній ревізор-інспектор РСУК і начальний директор кооперативної фабрики «Суспільний Промисел» у Львові, четвертий — Б. Фостяк — колишній службовець «Центробанку» у Львові, п'ятий — інженер Нанаси — фахівець нафтової промисловости, шостий —

д-р І. Роґуцький — колишній адвокат, а опісля секретар відділу Товариства «Самопоміч» у Нью-Йорку, сьомий д-р Ю. Фединський — колишній доцент університету, а опісля секретар Головної Управи «Самопоміч» і редактор її органу «Новий Світ».

Головою першої управи фінансової щаднично-кредитової кооперативи обрано — І. Ольхового, а заступником голови — Р. Раковського. Дальше ще до управи вибрано таких осіб: С. Галамай — секретар, Б. Фостяк — секретар, Г. Дудка, М. Лисогір і Р. Крупка — члени. Кредитовий Комітет складався з таких осіб: І. Волошин, Е. Бехметюк і Д. Захарченко. Контрольна Комісія: Ю. Ревай, М. Шахнович і О. Гарасим'як.[1]

Треба признати, що початки тієї першої української фінансової щаднично-кредитової кооперативи в США були тяжкі. І так при заснуванні кредитової установи було лише 37 членів, але за півроку зросло їх до 150 членів, які вложили 18 000 дол. у формі ощадностей. Тож за той період видано позички на суму — 10 000 дол. Тоді ця фінансова щаднично-кредитова кооператива урядувала лише два рази на тиждень і тільки у вечірніх годинах, а приміщувалася на 7-й вулиці в домівці Товариства «Самопоміч» ч. 77.

Ідучи за почином Нью-Йорку, кооператори, що оселилися в Чікаґо, за короткий час, цебто за 43 дні після заснування фінансової щаднично-кредитової кооперативи в Нью-Йорку, під проводом інженера Іллі Сем'янчука, колишнього директора ОСК у Станиславові (під сучасну пору Івано-Франківськ), а опісля у Львові, дня 2-го липня 1951 р. під еґідою Товариства «Самопоміч» у Чікаґо заснували Федеральну фінансову щаднично-кредитову Кооперативу «Самопоміч» у Чікаґо, яка існує по-сьогодні.

Першими тими особами, що підписали документ про заснування української фінансової щаднично-кредитової кооперативи у Чікаґо були: інж. І. Сем'янчук, В. Тимцюрак, колишній співорганізатор кооперативи в Станиславові (сучасний Івано-Франківськ), д-р Ілля Витанович, колишній директор Кооперативного Ліцею у Львові, а також професор середніх і високих українських шкіл, Р. Мицик — колишній директор «Промбанку» у Львові та філії «Українбанку» в Кракові й дир. кооперативного банку «Дністер» у Львові, Б. Білинський — колишній директор ПСК у Городенці й ОСК у Львові, дипл.-економіст О. Дацко — колишній службовець ОСК у Львові, Г. Масник — колишній директор «Народньої Торгівлі» в Сяноку й д-р С. Самбірський.

Першим головою Ради Директорів був — інж. І. Сем'янчук, цебто від початку її заснування аж до 1956 р., а по його смерті став головою А. Артемович, опісля Р. Мицик. Членами були: А. Артемович, Р. Мицик, О. Плешкевич (скарбник), О. Нагорняк, М. Семкович, О. Дацко.

---

[1] Ілля Витанович, *Історія українського кооперативного руху,* Нью-Йорк, 1964, стор. 549.

Кредитовий Комітет: Б. Білинський, В. Попадюк, Г. Масник. Контрольна Комісія: О. Гаванський, Д. Німилович, О. Скірник.

Уже за перший рік своєї діяльности, цебно 1952 р. кооператива зуміла приєднати 420 нових членів, що вложили 133 085 дол., а також за цей період видано позичок на суму 58 087 дол. Управа фінансової щадничо-кредитової кооперативи в Чікаґо урядувала лише два рази на тиждень вечорами, в найнятій кімнаті в домі «Української Бесіди», при Чікаґо евеню ч. 2448. Треба відмітити, що на початку члени управи працювали без будь-якої винагороди за винятком скарбника, що одержував маленьку платню.[2]

Третя з черги українська фінансова щадничо-кредитова кооператива постала в Детройті, де ініціяторами для її заснування в серпні 1952 р. були такі українські товариства: Відділ ОУА «Самопоміч» відділи Товариства Українських Інженерів, Т-во Українських Лікарів та Об'єднання колишніх Вояків Українців. Але в головному кооператива творилася під егідою відділу ОУА «Самопоміч» у Детройті.

Головою першої Ради Директорів фінансової щадничо-кредитової кооперативи в Детройті було обрано інж. А. Мілянича, колишнього організатора «Промбанку» у Львові, його заступником обрано учителя гімназії Є. Яворівського, М. Чемного — секретарем, д-ра В. Шкудора — скарбником, а на членів обрано: Олену Климишин, П. Козина та І. Білоуса. Також від 1960 р. головою Ради був інж. А. Серафин. Вже від перших років постання фінансової ощадностево-кредитової кооперативи у Детройті, ще працювали такі члени: інж. Крохмалюк, В. Несторович, В. Гупалівський, ген. М. Крат, М. Ростовенко, В. Кривуцький, В. Решетолович, П. Гайда та інж. Кордуба. І так за своє перше півріччя господарювання фінансова щадничо-кредитова кооператива в Детройті зуміла з'єднати 101 членів, які вклали 12 222 дол. своїх ощадностей. За цей самий період фінансова щадничо-кредитова кооператива видала позичок на суму 3 442 дол.

За прикладом оцих трьох передових фінансових щадничо-кредитових кооператив в США почали творитися й дальші фінансові щадничо-кредитові кооперативи у тих місцевостях, де були більші скупчення українців. Тож від 1951—1961 рр., цебто на протязі рівно десятьох років постали дальші фінансові щадничо-кредитові кооперативи у таких містах: Філядельфія, Рочестер, Честер, Джерзі Сити, Балтімор, Клівленд, Гартфоррд, Ньюарк, Трентон, Пасейк, Елізабет і Мілвокі.[3]

Дещо пізніше постали дальші фінансові щадничо-кредитові кооперативи в таких містах: «Будучність» — Детройт, «Сума» — Йонкерс, «Укр. Прак. Кооп.» — Нью-Йорк, «Св. Андрея» — Бавд Брук, «Самопоміч» — Бофало, «Самопоміч» — Сиракюзи, «Самопоміч» — Пітсбург, «Укр. Кредитова Кооп.» — Міннеаполіс, «Укр. Кредитова Кооп» —

[2] Те саме джерело, стор. 252.
[3] Те саме джерело, стор. 552.

Мілвокі, «Українська Братська Федеральна Кредитова Кооп.» — Скрентон, Па.[4]
Фінансові щаднично-кредитові кооперативи розпочали свою господарську діяльність лише з малою кількістю членів-засновників, а також із невеликими сумами членських вкладів, але незважаючи на це скоро збільшувалася скількість членів і при цьому, розуміється, зростали грошові вклади членів. Тут головне, що вже через кілька років господарювання більшість кооперативних фінансових щаднично-кредитових кооператив зуміли набути свої власні приміщення, а вже при кінці 1963 р. п'ять фінансових щаднично-кредитових кооператив у США мало понад один мільйон дол. майна.

Я тут подав лише фінансові щаднично-кредитові кооперативи об'єднані в Централі Українських Кооператив у США, за винятком «Української Братської Федеральної Кредитової Кооперативи» в Скрентоні, Пенсильванія, молодої кооперативи, яка також приєднається до Централі Українських Кооператив у США.

Від 1951 до 1961 рр., цебто на протязі рівно десяти років у США було засновано 15 українських фінансових щаднично-кредитових кооператив, які в цьому періоді дуже добре розвивалися, а головне за цей час кооперативні установи виробили собі довір'я серед широких кругів нашого громадянства.

За статистичними даними, взятими з «Історії українського кооперативного руху» подаю таблицю статистичних даних про розвиток фінансових щаднично-кредитових кооператив за час від 1951 до 1963 років.[5]

ТАБЛИЦЯ VII

Осідок щаднично-кредитової кооперативи	Рік заснування	Кількість членів	Сума ощадностей у долярах	Сума виданих позичок у долярах	Сума балянсова у долярах
Чікаґо	1951	2 754	2 376 168	1 981 295	2 539 334
Детройт	1952	2 768	1 959 783	1 857 252	2 070 494
Нью-Йорк	1051	1 857	1 434 737	1 157 876	1 512 294
Філядельфія	1952	1 472	871 908	890 660	930 053
Клівленд	1957	876	550 016	569 631	612 830
Рочестер	1953	776	416 207	317 614	434 834

[4] *Координатор*, Вісті ч. 1, УКРК, Торонто, Онтаріо, Канада, 1975, стор. 15 і *Народна Воля* ч. 30, Срентон, Пенсільванія, четвер, 21 серпня 1957, стор. 3.
[5] Ілля Витанович, *Історія українського кооперативного руху*, стор. 553.

Джерзі Ситі	1954	566	351 893	358 648	380 882
Балтімор	1955	266	115,678	113 484	120 926
Нюарк	1959	234	112,851	104 883	114 140
Пасейк	1960	191	45 135	23 198	46 040
Трентон	1960	148	38 982	36 066	39 832
Гартфорд	1959	169	34 757	36 685	39 009
Елізабет	1960	50	11 240	3 684	11 455
Честер	1953	182	66 804	24 749	73 514
	Разом	12 309	8 386 159	7 475 655	8 925 637

Ці статистичні дані показують, у котрому році кожна окрема фінансова щаднично-кооперативна установа була заснована й скільки мала членів у даному періоді, а також скільки було наявних позичок і показує балянсову суму в долярах. Уже в першому році заснування фінансові щаднично-кредитові кооперативи зуміли приєднати поважну скільність членів, а під кінець 1963 р. усі кооперативні установи мали 12 309 членів і 8 386 159 дол. ощадностей. У періоді від 1951 до 1963 р. було видано позичок на суму 7 475 655 дол., при цьому балянсова сума виказувала 8 925 637 дол. Це вже поважна грошова сума, що є заслугою умілого ведення кооперативного господарства, а правду сказати великим осягненням нашої української етнічної групи у США, як певний вклад у розбудову економічного потенціялу США, де наша етнічна група є складовою частиною економіки.

Ентузіясти, що займалися організуванням фінансових щаднично-кредитових кооператив у США думали не лише економічними категоріями — збирати грошові засоби від своїх членів, які, прибувши на американський континент, ставили перші кроки в боротьбі за існування. Очевидно вони не розпоряджали великими грошовими засобами, а тому, беручи до уваги ці проблеми, організатори кооперативних фінансових щаднично-кредитових установ мали на думці збирання, навіть і дуже дрібних грошових засобів від своїх членів з тим, щоб опісля при помочі позичок давати змогу своїм членам розвивати їхні господарства, яких вони як новоприбулі на американський континент не посідали, а при нових умовах життя мусіли все набувати, почавши від одежі, а кінчаючи на житлових домах і автомобілях. Тож великою заслугою кооперативних фінансових установ було те, що вони на самому початку поселення нової іміґрації в США, старалися зміцнювати економічне життя її на базі солідарної громадської організованости.

Ці кооперативні ентузіясти плянували при помочі дальшого розвитку фінансових щаднично-кредитових кооператив розвивати громадську солідарність і з допомогою тих, що вже мали досвід у рідному краю, як вести господарське життя, а тому вони старалися допомагати своїм членам не тільки позичками фінансових засобів, але й давати поради, як можна засновувати різні види кооперативні підприємства та різні дрібні підприємства чи варстати праці засновувані на принципі

індивідуальної власності. Від самого початку виникнення фінансових щаднично-кредитових кооператив у США вони не були для своїх членів лише місцем для отримання грошових позичок, але місцем, де можна було осягнути всякі поради в справах різних складних економічних проблем.

Треба відмітити й те, що навіть і деякі кооператори, що мали великий досвід ведення господарського життя застановлялися над тим, чи у такій країні як США, де сильно розвинена приватна ініціятива, пощастить їм притягнути до кооперативної ідеї та її господарської форми, навіть тих із нової іміґрації, що вже знали ті принципи, на яких спиралося кооперативне життя в старому краю. І навіть деякі ті організатори, що вже мали певний досвіт і практику ведення господарського життя на принципі кооперативної теорії, досить обережно підходили до усіх справ на початку організування кооперативного життя тут на американській землі. У порівнянні з американськими фінансовими установами українські фінансові щаднично-кредитові установи виглядали бідно і мізерно, часто-густо лише з одним столом, а до того в чужому винайнятому приміщенні і виглядало неймовірним, що вони осягнуть будь-яких успіхів на майбутне.

Але незабаром показалося, що справа не виглядає так трагічно. Скоро почала збільшуватися кількість членів, а головне довір'я до українських фінансових щаднично-кредитових кооператив і, може, насамперед довір'я членів до досвідченого проводу, що являється великою запорукою та передумовою до успішного розвитку даних фінансових установ, заснованих на кооперативних концепціях.

І так на підставі статистичних даних Централі Українських Кооператив у США, нижче подаю таблицю другу про стан українських кредитових кооператив — тих, що об'єднані в ЦУКА. Статистичні дані виготовлені 31 грудня 1974 р.

ТАБЛИЦЯ VIII

Порядкове число	Назва і місце осідку фінансової щаднично-кредитової кооперативи	Кількість членів	Фінансовий стан у дол. на 31. 12. 1974 року	Фінансовий зріст у дол. за 1974 р.
1.	Самопоміч, Чікаґо	5 571	13 378 653	1 206 573
2.	Самопоміч, Нью-Йорк	4 250	10 719 504	1 472 108
3.	Самопоміч, Детройт	3 885	8 608 880	590 078
4.	Укр. Кредит. Кооп., Рочестер	2 218	4 579 321	754 189
5.	Самопоміч, Філядельфія	2 247	4 392 905	759 963
6.	Самопоміч, Клівленд	2 219	3 788 736	701 366
7.	Самопоміч, Ньюарк	1 872	3 413 886	1 127 484

8.	Будучність, Детройт	1 667	2 701 134	143 553
9.	Самопоміч, Джерзі Сити	1 001	2 062 149	477 922
10.	СУМА, Йонкерс	962	1 701 174	211 015
11.	Укр. Прав. Кооп., Нью-Йорк	795	1 642 337	418 497
12.	Самопоміч, Пасейк	883	1 581 535	172 827
13.	Самопоміч, Гартфорд	758	1 035 969	14 149
14.	Св. Андрея, Бавд Брук	492	876 649	329 650
15.	Самопоміч, Балтімор	405	577 094	99 484
16.	Основа, Клівленд	471	475 436	16 230
17.	Самопоміч, Бофало	520	464 812	———
18.	Самопоміч, Трентон	483	357 415	25 778
19.	Укр. Кредит. Кооп., Мнеаполіс	296	291 190	90 456
20.	Самопоміч, Сиракюзи	193	253 460	78 961
21.	Самопоміч, Елізабет	223	192 354	601
22.	Самопоміч, Пітсбург	192	140 636	140 636
23.	Укр. Кредит. Кооп., Мілвокі	98	112 543	9 531
24.	Самопоміч, Честер	114	106 866	417
	Разом	31 745	63 454 638	7 406 276

На основі зіставлених статистичних даних Централі Українських Кооператив у США, дізнаємося, скільки на 31 грудня 1974 р. кожна фінансова щаднично-кредитова кооператива мала членів та який був фінансовий стан кожної кооперативної фінансової установи, а також на скільки збільшилися фінансові запаси даної установи. На підставі цих статистичних показників бачимо, що всі фінансові щаднично-кредитові кооперативи, об'єднані в Централі Українських Кооператив у США на кінець грудня 1974 р. разом мали — 31 745 членів, а їхній загальний балянсовий стан становив — 63 454 638 дол. У цьому самому часі загальний зріст грошової суми становив — 7 406 276 дол.

Як виказують статистичні дані на перше місце висувається кооператива «Самопоміч» у Чікаґо, яка зуміла придбати найбільше членів — 5 571 осіб, її грошовий стан виносив — 13 378 653 дол., а загальний зріст грошової суми виказав — 1 206 573 дол. Друге місце займає «Самопоміч» у Нью-Йорку, яка має 4 250 членів, а її грошовий стан виносив — 10 719 504 дол. Вона перевищує чікаґську «Самопоміч» у зрості грошової суми на 265 535 дол., але за те має менший грошовий стан на суму — 2 659 149 дол. Дальше йде фінансова кооперативна установа Детройту, яка мала 3 885 членів, її грошовий стан виносив 8 608 880 дол., а загальний зріст грошової суми — 590 078 дол. Тут не будемо подавати окремо кількости членів, грошового стану та зросту в долярах для інших поодиноких фінансових щаднично-кредитових кооператив з огляду на те, що кожна заінтересована особа може їх знайти в таблиці VI-й, де все докладно подане.

Тут я хочу лише відмітити, що число членів 31 745 та загальний грошовий стан 63 454 638 дол. і загальний зріст грошової суми на

7 406 276 дол. вже самі за себе говорять, який великий вклад у загальну фінансову ділянку американської економіки вложила українська кооперативна організація своєю муравлиною працею. Це направду велике господарське осягнення на протязі 23-річного періоду невтомної праці українських кооператорів на новому господарському терені, де економічна діяльність на практиці кооперативної ідеології не сприймалася серед нашої старої української іміграції, хоч були тоді спроби засновувати та вести господарські підприємства в цьому й споживчі крамниці на кооперативному принципі. Але з причини браку висококваліфікованих кооперативних господарників, ціла справа зводилася нанівець.

Під сучасну пору кооперативні фінансові щаднично-кредитові установи починаючи від листопада 1974 р. мають забезпечення на всі вклади своїх членів до суми 40 000 дол. Це також великі здобутки в ділянці кооперативного господарського життя, де член не мусить боятися за свої грошові вклади до каси кооперативних фінансових установ.[6]

Саме головне, що наші українські фінансові щаднично-кредитові кооперативи у США виробили собі довір'я серед широких мас нашого громадянства. Звичайно член нашої спільноти воліє складати свої зароблені гроші, радше у своїх фінансових установах, ніж давати їх до чужих, які для нашої загальної справи не приносять ніякої користі. Наші люди воліють позичати для себе потрібні їм гроші у своїх рідних установах, знаючи, що свої установи не тільки певніші й солідніші, але вони також мають свій власний обов'язок, який вимагає від них визначення якихось певних грошових сум на наші громадські цілі.

При допомозі українських фінансових щаднично-кредитових кооператив багато наших людей мало змогу вже навіть із невеликою грошовою сумою купити для себе власний дім, або заснувати якесь підприємство чи певний варстат праці. Наприкінці 1963 р. близько 60% усієї тодішньої суми позичок у Чікаґській та інших більших кооперативних фінансових щаднично-кредитових установах становили позички на житлові та інші господарські забудування чи якісь бізнеси. Додатньою сторінкою є певний спосіб групових страхувань ощадностей, а також позичок членів у кооперативних фінансових установах, що їх перебрали українські фінансові кооперативні установи від американських кредитових кооператив. Їх практикує американське страхувальне товариство КЮНА (Мючуал Інсюранс Сосаєті), що його головні бюра знаходяться в Медісоні, Вісконсін, яке обслуговує своїх членів, цебто фінансові щаднично-кредитові кооперативні установи розсіяні по всій Америці. Це страхувальне товариство ще в 1962 р. мало 20 820 своїх членів кредитової спілки. Всі українські фінансові щаднично-кредитові кооперативні установи є членами товариства КЮНА.[7]

---

6 *Координатор,* Вісті ч. 1, стор. 15.

7 Ілля Витанович, *Історія українського кооперативного руху,* стор. 558.

Доречі українські кооперативні фінансові установи у США, дещо відрізняються від подібних американських кооперативних фінансових установ, які не зазнають такого динамічного розвитку та праці, українські кооперативні установи, які мають вищу стопу в позначенні пересічної ощадности, що припадає на одного члена. І так для порівняння в українських кооперативних фінансових установах пересічна ощадність на одного члена при кінці 1963 р. становила 893 дол., а в американських федеральних кредитових спілках у цей самий час вона становила лише 460 дол. З повищого видно, що наші українські члени брали менше дрібних позичок, ніж це робили американці, але вони брали позички на вищі грошові суми, інвестуючи їх у житлових домах та інших підприємствах і різних варстатах праці.[8]

ЗАСНУВАННЯ ПЕРШОЇ ЦЕНТРАЛІ УКРАЇНСЬКИХ КООПЕРАТИВ У США

У 1974 р. у господарській ділянці кооперативного сектора в США, цебто в його організаційній структурі осягнено неабияких успіхів. Від 8 до 9 червня 1974 р. зібралися в Чікаґо делеґати кооперативного сектора США на Загальні Збори, де постановлено заснувати Централю Українських Кооператив у США, а до керівних органів ЦУКА обрано таких осіб: Голова — Омелян Плешкевич, Чікаґо; Секретар — Нестор Филипович, Чікаґо; головні радні: Дмитро Григорчук — Чікаґо, Маріян Коць — Джерзі Сити, Роман Мицик — Чікаґо, Роман Бігун — Чікаґо, Володимир Нестерчук — Нью-Йорк, Роксоляна Гарасимів — Гартфорд, Олексій Пошиваник — Чікаґо, Михайло Трощун (вже покійний) — Чікаґо, Андрій Залізко — Нью-Йорк і Лев Футала — Йонкерс.

Дирекція Централі Українських Кооператив у США складається з таких осіб: Дмитро Григорчук, Валентина Сідельник, Марійка Гура, Іван Ґула, Борис Антонович і Василь Іващук — усі з Чікаґо; Маріян Коць — Джерзі Сити, Роксоляна Гарасимів — Гартфорд. До Контрольної Комісії обрано: д-р Петро Вигінний і дир. Степан Скробач — Чікаґо, інж. Степан Кравченюк — Джерзі Сити.[9]

Обрана Управа ЦУКА негайно розпочала свою працю головне в організуванні нових кооператив і при цьому ще намітила ряд інших організаційних праць таких, як спільна кооперативна рекляма, організування кооперативних курсів, співпраця з іншими громадськими організаціями, публікація кооперативної літератури, організація окружних кооперативних нарад, виїзди Організаційного референта в терен та багато деяких інших справ.

Тож, виконуючи постанови новообраної Управи ЦУКА, організаційний референт мґр. Василь Іващук відвідує інші місцевості, де він

[8] Те саме джерело, стор. 558.
[9] *Координатор,* Вісті ч. 1, стор. 8.

виголошує доповіді зв'язані з наміченими плянами ЦУКА, які повинні бути реалізовані, а при цьому класти сильний натиск на Дорадчі Комітети Молоді, які повинні існувати при наших українських кооперативах і пояснювати силу української кооперації в збереженні нашої ідентичності.

Старанням та заходами ЦУКА, американська Кооперативна Централя США (КЮНА) визнала Централю Українських Кооператив повноправним представником української кооперації та надала їй усі права користуватися привілеями і досвідом (літературою) американських кооператив.

При Управі ЦУКА створено спеціяльний Відділ Реклями, що його завданням є плянувати рекляму для всіх українських кооператив, а також видавати її матеріяли та поширювати їх між усіма українськими кооперативами для поглиблювання кооперативної ідеї не тільки серед свого членства, але також серед ширших кругів нашого суспільства, а головно серед нашої молоді, яка дуже мало ознайомлена з кооперативними концепціями.

Під сучасну пору при зорганізованій бібліотеці ЦУКА знаходиться понад 250 книжок і брошур, які ждуть на своїх читачів. При цьому також відбувається фільмування кооператив для підготовлення видання кооперативного фільму, що показуватиме працю українських кооператив.

Підсумовуючи досягнення української кооперації в США, а особливо її Централі, треба визнати, що вона супроти нашого суспільства на американській землі виконала величезну працю.

Усі 24 українські щаднично-кредитові кооперативи в США об'єднані в ЦУКА з кінцем грудня 1974 р. мали не тільки зорганізованих 31 745 своїх членів, але вони також мали оборотового капіталу, що становив суму — 63 454 638 дол. У цьому самому часі вони виплатили 157 000 дол. посмертного забезпечення. Як відомо, таких забезпечень не виплачують ніякі банки, а також їх не виплачують інші фінансові щаднично-кредитові установи, що не належать до кооперативної системи. Саме сальдо позичкове українських кооператив у США становило 38 000 000 дол. Вони видали 1 500 000 дол. безпроцентних позичок для української студіюючої молоді, які будуть її сплачувати аж опісля закінчення своїх студій, цебто тоді, як вже будуть працювати. Крім цього ще було уділено позичку в сумі 500 000 дол. для розбудови Центру Української Православної Церкви в Савт Бавнд' Бруку.

Поруч комерційних операцій, що їх вели наші українські фінансові щаднично-кредитові кооперативи в США, ще слід відмітити і те, що вони вели широко закроєну філянтропійну діяльність. Лише в 1974 р. українські фінансові кооперативні установи видали на різні українські народні потреби грошову суму, що становила 59 459 дол. А також за 20-річний період свого існування вони дали на народні потреби суму понад пів мільйона долярів.[10]

---

[10] Те саме джерело, стор. 9.

До розвитку Централі Українських Кооператив у США чи не найбільше причинилися члени Управи ЦУКА на чолі з невтомними кооперативними діячами в особах голови ЦУКА п. Омеляном Плешкевичем, Романом Мициком, інж. Дмитром Григорчуком, маґістром Василем Іващуком та іншими. Усі вони разом вкладають своє знання та працю в розбудову для здійснювання господарського життя, будованого на кооперативних принципах тут у США, а при цьому стараються ширити та поглиблювати серед широких мас нашого суспільства принципи, основані на концепції кооперативної ідеології.

У Чікаґо також існує поважна кооперативна крамниця «Самодопомога», яка була заснована в 1950 р. Українсько-Американським Товариством «Самодопомога» в Чікаґо. Це товариство, згідно з своїм статутом, працювало як добродійно-допомогове Товариство. Але опісля так склалось, що по двох роках воно змінило свій статут і перейшло в своїх господарських діяннях на кооперативні основи, пристосовуючись до загальних кооперативних принципів. Кооператива «Самодопомога» в Чікаґо опікується вакаційною оселею для української молоді у Раундлейку, положеному в віддалі 60 миль від міста Чікаґо, де збудовані гарні приміщення для відпочинку, в яких щорічно перебуває багато української молоді на відпочинку. Оселя положена над гарним озером серед зелених дерев. На оселі також відпочивають старші особи. Чималі заслуги в розбудові оселі має М. Гарасим та д-р П. Вигінний. Кооператива «Самодопомога» в Чікаґо під кінець 1963 р. мала 473 членів і 51 000 дол. вплачених уділів. На 31 грудня 1963 р. вартість майна кооперативи становила 128 250 дол., а в 1963 р. загальний торговельний оборот кооперативи виносив 255 262 дол.[11]

Кооператива «Самодопомога» в Чікаґо є единою у світі кооперативною установою, що в системі своєї праці застосувала певну форму, яка визначує та реалізує принцип, якого ціллю є фінансово допомагати існуванню Дитячої Оселі. І вже майже 17 років ця Оселя провадить свою діяльність, де тисячі нашої молоді переходили літні виховні табори, де гартували свої молодечі душі та сталили свої уми, щоб любити свій рідний край, свою мову та саме головне, щоб затримати свою українську ідентичність.

У 1954 р. кооператива «Самодопомога» відкрила в Чікаґо споживчу крамницю, що знаходиться при 2208 Вест Чікаґо Евню, яку в 1968 р. поширено й перенесено до власного й нового будинку на цій самій вулиці під ч. дому 2204—06. Це все зроблено з цією ціллю, щоб забезпечити для дитячої Оселі в Раундлейку постійні фінансові ресурси, щоб вона й надалі могла безперебійно вести свою виховну працю, а в тому й свою екзистенцію.[12]

Промотором і душею кооперативи «Самодопомога» в Чікаґо є її постійний працівник і керманич та невтомний діяч на кооперативній

---

[11] Ілля Витанович, *Історія українського кооперативного руху*, стор. 567.

[12] *Економічно-громадський Вісник* Товариства українських купців, промисловців і професіоналістів у Чікаґо, вип. I, 1975, стор. 23, 24.

ниві — д-р Петро Вигінний, який ціле своє життя присвятив справі поширення принципів кооперативної ідеї.

Також у Філядельфії існує кооператива «Базар». Ця кооператива належить до «Українського Народнього Мистецтва». У Нью-Йорку існує Видавнича Кооператива — «Червона Калина». З другого боку не мали змоги вдержатись крамниці споживчих кооператив у Нью-Йорку та Філядельфії Трудність розвитку кооперативних крамниць в американських містах лежить у тому, що українська спільнота в США не поселюється компактною масою, а живе розкинено по всіх закутках міста, крім цього велика частина українців живе далеко на передмістях. Великі труднощі полягають також у тому, що в США дуже розповсюджені всякі «ланцюгові» крамниці споживчої торгівлі, з якими майже неможлива ніяка конкуренція з боку менших споживчих крамниць. Найбільшою перешкодою, на мою думку, є нерозуміння серед ширших мас нашого суспільства кооперативної ідеї та тих усіх користей, які дають кооперативні крамниці для своїх членів та ширшого суспільства.

У 1963 р. українські фінансові кооперативні установи зуміли охопити та об'єднати в члени лише приблизно 5—10% українського населення.[13]

[13] Ілля Витанович, *Історія українського кооперативного руху,* стор. 568.

З архіву

Любомир Винар
Kent State University

ВІСТИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ З 1917 РОКУ

Вступ

Дев'ять випусків «Вістей Української Центральної Ради» (ВУЦР) за 1917-ий рік зберігаються у Музеї-Архіві ім. Дм. Антоновича при Українській Вільній Академії Наук у Нью-Йорку. Їх копії для передруку в «Українському Історику» ми одержали від д-ра Василя Омельченка, директора Архіву-Музею УВАН. На цьому місці складаємо йому щиру подяку за надіслані матеріяли.

Починаючи із біжучим числом У.І. будемо повністю друкувати *Вісти* УЦРади збережуючи текст і правопис оригіналу. Тут треба згадати, що нам бракує дев'яте число *ВУЦР* за травень 1917 р. Надіємося, що дане число зможемо розшукати в европейських бібліотеках. За допомогу в цих розшуках будемо також вдячні нашим читачам і членам УІТ.

Дня 19 березня ст. стилю (1 квітня за новим стилем) появилося перше число «Вісти з Української Центральної Ради у Київі», перший офіційний орган УЦРади. Це видання надзвичайно важливе для вивчення першого етапу діяльности Центральної Ради (березень-червень 1917) протягом якого формувалися основи українського державного життя в 1917 і 1918-их роках. Тут треба відзначити, що до тепер в історичній літературі не знаходимо жадної обширнішої розвідки про пресові видання Центральної Ради,, як і взагалі про українські часописи і їх ролю у розвитку українського політичного, культурного, економічного і супільного життя даного часу. Також бракує нам відповідних довідників із точними бібліографічними даними про окремі пресові органи Української Центральної Ради та їхніх редакторів. Саме тому деякі інформації про *ВУЦР* приходиться відтворювати на основі неповних і доривочних даних про українську пресу в 1917 році. *Вісти* УЦР видавав і редагував «Комітет Української Центральної Ради». В часописі не подано прізвища редактора або редакційної колегії. Думаємо, що *Вісти* появлялися за співпрацею Івана Стешенка, Голови Редакційної Комісії, О. Вуса, голови Пресового Бюра і п. В. Скрипника, голови Комісії друкарських справ Центральної Ради. Сво-

го часу згадував мені Михайло Єреміїв про його допомогу в редаґуванні *Вістей*. Не улягає сумніву, що інші голови різних комісій і органів Центральної Ради надсилали свої матеріяли до друку в *ВУЦР*, як виходить із аналізи змісту даного видання. «Вісти» появлялися нерегулярно, спершу, як дводенник, опісля, як півмісячник (за квітень) і вкінці, як тижневик (травень—червень). Перші два випуски мали назву «Вісти з Української Центральної Ради у Київі», починаючи з четвертого числа за квітень, у наголовку пропущено «у Київі». Періодик друкувався у друкарні В. Бондаренка і П. Гніздовського при вулиці Михайлівка 18, у Києві. У першому числі (повідомлення Центральної Ради) читаємо, що «До цього часу Укр. Ц. Рада не видавала своїх «Вістей», бо щодня сподівалася, що вийде українська щоденна газета. Тепер вияснилося, що газета вийде 22-ого березоля, а тому видаємо ці наші Вісти». На увазі редактори *Вістей* мали щоденник «Нова Рада», який вийшов 25 березня (5 квітня нов. стилю) за редакцією Андрія Ніковського і спонзорством Товариства для підмоги українській науці, літературі і штуці у Києві. Отже спершу Центральна Рада, як виходить із даного повідомлення, плянувала містити свої матеріяли в «Новій Раді». Проте після появи НР — діячі Ц. Ради дальше продовжували видавання «Вістей», які від першого числа стали офіціозом української політичної репрезентації — Центральної Ради. Які матеріяли знаходимо на сторінках даного видання? У першому і другому числі *ВУЦР*, які передруковуємо, історик знайде цінні відомости про початкову діяльність Центральної Ради і організацію національного життя в Україні у березні 1917 року. І так у даному числі знаходимо офіційні комунікати Центральної Ради, повідомлення про організацію Українського Військового Комітету, діяльність Української Студентської Ради у Києві, українські політичні партії, українське шкільництво, офіційні заклики Товариства Українських Поступовців і Михайла Грушевського «До українців поза межами України», а також точні дані про перший Український кооперативний з'їзд у Києві, що відбувся протягом 14-15 березня ст.ст. (27—28 березня за нов. стил.). Окремі вістки відносяться до української преси і діяльности українських громадських установ. У другому числі «Вістей» знаходимо докладний опис Української національної маніфестації у Києві (19. III. 1917), офіційні заклики Центральної Ради, статут «Товариства Українського Клюбу Військового ім. гетм. Павла Полуботка», вістки про розгорнення українського національного руху в Одесі, Петрограді і інших місцевостях та безліч інших важливих відомостей про українське національне відродження в 1917 році. Це надзвичайно важливі, першоджерельні матеріяли про діяпазон діяльности Української Центральної Ради, яка охоплювала усі важливіші ділянки українського національного життя. *Вісті* дають чимало матеріялів для насвітлення ролі Михайла Грушевського, як голови УЦРади у національно-державному відродженню України в 1917 році. Не улягає сумніву, що він надавав головний напрям українському державному будівництву в даному періоді. На превеликий жаль до тепер не маємо фундаментальної студії про діяльність Мих. Грушевського,

як голови українського уряду, як також не маємо обширної історії Української Центральної Ради в якій були б висвітлені не лише політична і військова діяльність Центральної Ради, але також розвиток українського шкільництва, церкви, економії, культури, преси і інших недосліджених ділянок українського життя у 1917/18 роках. Українські і чужинецькі історики, за нечисленними винятками, у своїх працях присвячених українській національній революції даного часу не користуються офіційними виданнями Центральної Ради і тим самим звужують джерельну базу історичного досліду. З методологічного боку це не є оправдане і часами доводить до мильних заключень про діяльність Центральної Ради і українських діячів даного періоду. Надіємося, що передрук *Вістей* спричиниться до повнішого висвітлення історії Української Центральної Ради.

Досліджуючи генеалогію *ВУЦР* до уваги треба взяти «Киевские губернские ведомости» (1838—1917), які виходили в Києві і були своєрідним місцевим періодичним виданням в якому друкувалися офіційні повідомлення уряду і розпорядки місцевої влади, а також в окремій частині видання друкувалися місцеві етнографічні й історичні матеріяли. З початком 1917 року, після призначення Мих. Суковкина на пост Губеріяльного комісара Київщини, «Губернские ведомости» появлялися українською мовою п. н. «Вісти Київського Виконавчого Комітету при Губеріяльному Комісарові Тимчасового Правительства» за редакцією В. Прокоповича і Б. Дорошкевича. Це видання до певної міри було «прототипом» *Вістей* УЦРади, офіціозу українського уряду. Після обрання Генерального Секретаріяту Центральної Ради (15 червня за стар. стил.) *Вісті* виходили під назвою «Вісник Генерального Секретаріяту Народної Республики» (тижневик), а згодом змінено назву офіціозу на «Вісник Ради Народних Міністрів УНР». Наразі не можемо точно усталити точної хронології відносно зміни назви *Вістей,* як також не маємо відповідних даних про висоту накладу офіціозу УЦРади. Я уважаю, що всі офіційні видання Центральної Ради, як також «Державний Вісник» (офіційне видання гетьманського уряду) треба перевидати і тим самим поширити джерельну базу історичних дослідів.

Під кінець нашої замітки бажаємо коротко з'ясувати наставлення Голови Центральної Ради Михайла Грушевського до розбудови української преси в 1917-ому, році. Він повністю розумів вагу української періодичної преси, як головного пропаґатора ідей Української Центральної Ради і рушійної сили українського національного відродження у 1917 році. Українська преса в тому часі відігравала визначну ролю у формуванні національного, політичного світогляду серед широких кругів українського громадянства. Інформація загалу українського громадянства про завдання і діяльність УЦРади, писав Грушевський, «не була легка при недостачі української преси. По всіх попередніх розгромах і повнім розстрою друкарства, вчиненім війною, вона орґанізувалася тільки поволі, з кінцем марта (почавши відновленою «Новою Радою», потім соціял-демократичною «Робітничою Ґазетою», ще пізніше, вже в цьвітни селянською «Народною Волею»

і різними меншими виданнями). Через таку неорганізованість української преси освідомлення українського громадянства про політичні завдання моменту йшли дуже пиняво — через російську пресу, почтою і телеграфом дуже неакуратним в сім часі».[1]

Тут треба згадати, що на пропозицію Грушевського Центральна Рада асигнувала у березні 1917 року 500 тисяч карбованців на закуп друкарських машин і організації власної друкарні. Саме тому Центральна Рада покликала до життя окрему комісію для друкарських справ, а трохи пізніше при Генеральнім Військовім Секретаріяті також зорганізовано окремий друкарський відділ. Періодична преса Центральної Ради і українських політичних партій відіграла одну з важливіших роль у розбудові українського державного життя і як така заслуговує на докладне вивчення істориків. Намагаючися підкреслити велику силу українського друкованого слова в 1917 році В. Старий писав:

«По трьох роках мовчання розтулилися нарешті українські уста, вільно залунало наше слово, загуркотіли з небувалою силою друкарські машини, що родять похапцем українську книжку, якою набиваються полиці старих і нових наших книгарень, заповнюються і враз порожніють, бо книжка і газета незвичайно швидко поспішає на село. Нове, вільне слово, рідне слово летить до братів, незрячих гречкосіїв, розтуляє їм очі, показує нові обрії, де маячить уже прийдешне щасливе життя. Хороші часи».[2]

Преса Української Центральної Ради віддзеркалює національно-державне відродження українського народу в 1917/18 роках і належить до необхідних історичних джерел даного періоду нашої історії.

№ 1 **ВІСТИ** **19 березоля 1917 р.**

З УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ У КИЄВІ

Видає і Редагує Комітет Української Центральної Ради

Сьогодні у Київі українська маніфестація! ! !

УВАГА!!!

Розпорядок української маніфестації оповіщено ще вчора в «Послѣднихъ Новостяхъ».

УКРАЇНЦІ!

Настав час, що народи Російської Державы сподівались сотні літ!

Упав царський уряд і широко одкрилися двері до громадської праці.

---

[1] Михайло Грушевський, *Історія України.* Вінніпеґ, 1919, стор. 533. З українських щоденників у 1917 році згадати слідуючі: «Нова Рада» (березень 1917 — січень 1919) редактор А. Ніковський і С. Єфремов; «Робітнича Газета» (30. 3. 1917—1919) редактор В. Винниченко і «Народна Воля розходилася накладом понад 200 тияч примірників.

[2] *Нова рада,* ч. 110 (10 серпня 1917 р.).

Час надій і творчої роботи!

Представники усіх українських груп, товариств і гуртків вибрали і призначили Українську Центральну Раду у Київі, щоб вона орудувала усіма справами нашими.

Українська Центральна Рада постановила:

1) урядити сьогодні загальну українську маніфестацію.

2) скликати на 6, 7 і 8 квітня (апріля) у Київі загально-українаський Конгрес для установлення постійних членів Центральної Української Ради.

3) Одкрити збір грошей на заснування Українського Національного Фонду.

4) Вести організаційну роботу, щоб згуртувати всі наші реальні творчі сили і направити їх на доброцільну роботу на користь Рідного Краю.

Українці! Скільки де Вас є, організуйтеся, виберіть одного чи двох Ваших представників від кожної організації і хай вони їдуть у Київ на всеукраїнський з'їзд, що відбуватиметься 6-го, 7-го і 8-го квітня.

...І оживе добра слава —
Слава України!

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА У КИЇВІ

Українська Центральна Рада у Київі орґанізувалася 7 марта, обєднуючи українські орґанізації на спільних домаганнях: територіяльної автономії України з державною українською мовою, з забезпеченнєм прав національних меншостей — Росіян і инвших. Тимчасовий склад Ради з представників:

Українське Наукове Т-во, Укр. Технич. Агр. Т-во, Укр. Педаґоґ. Т-во, Національн. Українськ. Союз, Кооперативи, Студенство усих вищих шкіл м. Київа, Союз міст (городів), Робітників, Війська, Соціал-демократичних груп і инш.

Укр. Центр. Рада безупинно поповнюється представниками ріжних груп тутешніх і з провінції.

ПРЕЗИДІУМ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИ

Проф. *М. Грушевський* — голова.
п. *Науменко* — заступник, п. *Антонович* — товариш голови.
п. *Веселовський* — писарь.
п. *Коваль* — скарбник.

1. Фінансова комісія — голова п. *Коваль*.
2. Правнича „ „ п. *Ткаченко*.
3. Шкільна „ „ п. *Стешенко*.
4. Агітаційна „ „ п. *Веселовський*.
5. Редакційна „ „ п. *Стешенко*.
6. Друкарських справ „ п. *Скрипник*.
7. Маніфестаційна ком. „ п. *Антонович*.
8. Інформаційне бюро „ п. *Шульгин*.
9. Пресс-бюро „ п. *Вус*.

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ КОМІТЕТ

Перші збори українських офіцерів і солдатів відбулися 9 березоля. Збори ухвалили вважати себе за Установчу Військову Раду і звернутись до Тимчасового Уряду з відозвою, в якій Військова Рада вітає виголошені Урядом свободи в твердій вірі, що Тимчасовий Уряд виголосить до України, ще до скликання Установніх Зборів, правний акт, подібний актові до Фінляндії, в якому має повернути Україні її автономні права, знехтовані царатом.

11 березоля відбулося Військове Віче, на якому зібралося по над тисячу солдатів і офіцерів. Віче, ствердивши революцію попередніх зборів, ухвалило організовати Український охочекомонний полк. Обрано тимчасове Військове Бюро з 7 членів. 12 березоля Бюро скликало Військовий Комитет з депутатів от солдатів і офіцерів.

В день загальної маніфестації «Свята Свободи» 16 березоля в Києві в Українськім поході Українці вояки йшли на чолі під національним прапором добре ушиковані, кількістю 1½—2 баталіони, з військовою орхестрою. 16 березоля відбулися перші збори Українського офіцерського Клюбу.

УКРАЇНСЬКИЙ ОХОЧЕКОМОННИЙ ПОЛК

Українське Військове Віче 11 Берез. ухвалило закласти «Охочекомонний Полк» з вільних од військової служби людей. Для здійснення цієї ухвали обрано бюро: комитет полку. Впис охочих людей відбувається в Педагогічному Музеї.

ГОЛОВНА УКР. СТУДЕНСЬКА РАДА м. КИЇВА

Заклалася і пильно працює вже на протязі 20 день Гол. Ук. Ст. Рада, до якої ввійшло 20 представників від вищих шкіл м. Київа. Робота провадиться надзвичайно жваво. Зорганізовані також середні школи. На Великдень буде скликано конференцію представників всіх вищих шкіл Росії. Скоро має вийти перше число «Вістника Г.У.С.Р.», з якого можна буде докладно довідатись, як живе й працює місцева організація студентів-українців м. Київа.

ДУХОВЕНСТВО

У.Ц.Р. одержала надзвичайно сімптоматичну заяву від Київського духовенства, яку ми друкуємо дословно.

«Православне духовенство м. Київа на своїм зібранню, що відбулося 7-го Березіля, сього 1917 року під керовництвом Преосвященного Никодима Єпископа Чигиринського, обібрало з свого гурту на делегатів до Центральної Української Ради таких осіб: прот. Шараєвського, свящ. А. Г. Ходзицького і Г. В. Чернявського, — і прохає Президіум Ради допустити означених осіб на збори Ради з правом голосу. Марта 9 дня 1917 року.

Голова пасторських зборів духовенства м. Київа, Никодим Єпископ Чигиринський».

Збори У.Ц.Р. ухвалили прийняти предложеннє духовенства.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ФОНД

У. Ц. Рада одкрила збір коштів на Український Національний Фонд. Вкладки приймаються в помешканні Педаґоґічного Музею. Почтою гроші можна надсилати по тій же адресі У. Ц. Раді, або через банк (Київ, Союзбанк, біжучий рахунок № 1319).

УВАГА!!!
Прибуток від продажу «Вістей» призначений на користь УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ФОНДУ.

ДО УКРАЇНЦІВ ПОЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ

Великий час настає! Одкрилася широка можливість працювати на своїй землї на добро свого народу, на визволеннє України, на придбаннє їй широкої автономії. Сили робітників — свідомих, енерґійних, відданих свому ділу потрібно тепер на місцях і особливо в нашім центрі — Київі: до роботи письменської, ґазетної, педаґоґічної, орґанїзаційної, аґітаційної. Хто може, приїзжайте зараз. Хто не може зараз, пишіть з чим треба до Центральної Ради — за всякими відомостями про заняття, докладно сповіщаючи інформації про себе. За Центральну Раду *М. Грушевський* голова, *В. Скрипник* за писаря.

«ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКИХ ПОСТУПОВЦІВ»

«Товариство Українських Поступовців (автономістів-федералістів)» видало заклик до Українського громадянства (спершу в «Кіевской Мысли» і потім окреме). «Слушний час прийшов! Україна, віками пригнічена, зведена до етнографічної маси, окрадена й позбавлена всього — навіть національного імʼя свого — рушає „в семʼї вольній новій" визволених народів до нового життя. Час не стоїть і не жде на одсталих. Рушаймо вперед бадьоро й сміливо туди, де занялась вже зоря нашого національного визволення і воскресення». «Товариство Укр. П.» закликає далі до підпірання нового ладу, організації, складок на Національний Фонд Український, заснування шкіл, просвітних організацій і преси та приготовань до Установчої Ради — і кінчить:

«Українці! Товариші!

Велика історична хвилина вимагає й великого напруження та жертв. Покажімо ж, що ми достойно встріли цю хвилину, що ми свідомо беремо страшну відповідальність, яку на плечі наші складає історія... Доля України — в руках її синів, її народу. Рідний край усіх дітей своїх скликає до роботи, її на всіх нас вистарчить. „Сміливо ж, браття, до праці ставайте! Час наступив вже — ходім!" Памʼятаймо, що не бувають вдруге такі хвилі і що історія не прощає помилок, вагання і недбальства».

«Товариство Українських Поступовців» (автономістів-федералістів) закликає українське громадянство організовуватися в громади й записуватись до Товариства (Бюро — Київ, Педагогичний Музей, Володимирська, 57).

УКРАЇНСЬКІ СОЦІЯЛІСТИ-НАРОДНИКИ

До блоку соціялистів-народників у Київі приступили на федеративних підставах такі українські групи 1) група українських соціялістів-федералістів, 2) студенська група соціялістів-революціонерів і 3) робітницька група соціялістів-революціонерів. Українські групи мають представництво в центральному комитеті блоку і беруть жваву участь організації народницьких елементів.

УКРАЇНСЬКІ СОЦИЯЛ-ДЕМОКРАТИ

Конференція Українських социял-демократів збереться на великодному тижні. Газета робітнича, через брак друкарських засобів на Україні тимчасово починає виходити у Петрограді, куди виїхав Тов. Винниченко, щоб взяти в газеті близшу участь. Збір грошей на робітничу газету між українськими робітниками проходить з великим успіхом.

УРЯД І УКР. ШКОЛА

Тимчасовий Уряд на пропозицію міністра освіти Мануілова постановив: в місцях з українською людністю заводиться наука на українській мові з забезпеченем прав національних меншостей. Російська мова викладається з другого року навчання як обов'язковий предмет. В учительських семинаріях та інститутах заводиться наука української мови, літератури, історії та географії. У вищих школах заводяться катедри української мови, літератури, історії і права.

ГРОМАДСЬКІ УСТАНОВИ

ВИКОНАВЧИЙ КОМИТЕТ КИЇВСЬКИХ ОБ'ЄДНАНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Заснований 3 марта Виконавчий Комитет з громадських представників фактично являється тимчасовим урядом нашого міста і краю. До Комитету за порадами й допомогою обертаються не тільки з Київщини, але й з инших українських губерній. Українство заступлене в Комитеті представником од національних организацій (Никовський) і тими, що обрані були од инших громадських организацій (Єфремов, Паламарчук, Порш, Штейнгель і ин.). Українці приймають участь в президіумі (Никовський), в комисаріятах (Єфремов, Порш), проводячи українські домогання серед того навалу праці, яка спадає на Виконавчий Комитет.

КИЇВСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ КОМІТЕТ

На 16 марта постановою Київських губернських зборів скликано раду представників организацій, яка має пильнувати нового ладу в губернії. Вона вибрала виконавчий комітет з 14 душ, який засідатиме при Губернському Комисарі для координовання і направлювання місцевих организацій. В склад його ввійшло 10 українців представників від кооперативів і місцевих організацій, два представники жидівської людности, оден від більших цензовиків і оден член управи.

ГУБЕРНСЬКЕ ЗЕМСТВО

Надзвичайні земські збори з огляду на потреби моменту постановили збільшити число гласних представниками ріжних груп людности. Українці посилають 6 гласних од національних организацій, 5 од кооперативів; єсть наші люде і між представництвом иньших організацій. В виконавчий орган земства — Управу Губернську — зборами обрано 4 нових членів українців: одного од селян, 2 од кооперативів і одного од центральної української Ради: Г. Сніжний, П. Пожарський, А. Сербиненко і В. Прокопович.

УКРАЇНСЬКІ ЧАСОПИСІ

«НОВА РАДА»

На місце української щоденної ґазети «Рада» закритої воєнними властями з початком війни, буде виходить часопись «Нова Рада» під редакцією Ан. В. Никовського, заходом «Товариства для підмоги українській науці, літературі й штуці» у Київі. Для перших номерів обіцяли досі статї: Ол. Волошин, М. Грушевський, С. Єфремов, М. Загірня, О. Коннор-Вілинська, В. Леонтович, Ф. Матушевський, В. Прокопович, С. Русова, Л. Старицька-Черняхівська, Є. Чикаленко, Г. Чупринка, Л. Яновська. Перший номер вийде 22-го марта. Передплата до кінця року 12 рублів. Тимчасова ардеса редакції: Вел. Підвальна 36.

Літературно-Науковий Вістник почне на ново виходити в Київі. Є думка сполучити з ним «Промінь», що передасть йому своїх передплатників. Тимчасова адреса: Київ, Вел. Підвальна 36.

Журнал **«Шлях»** з 3-ої книжки виходитиме у Київі.

«ПРОМІНЬ»

Тижневик «Промінь» — одинока часопись, яку Українцям здалося наладити за старого режіму (в Москві) дуже запізнилася через недогоди друкарні і всякі трудности з воєнною цензурою просто неймовірні. Перед революцією мав вийти №3—4 за сей рік, а по нім Шевченківський номер, 5—6. Останні події затримали їх, але вони вийдуть незабаром. Після того, як рішила в найблизшім часї перемінити його на місячник, по типу Літ.-Наук. Вістника і перенести виданне його до Київа.

УКРАЇНСЬКИЙ РУХ

КООПЕРАТИВНИЙ З'ЇЗД У КИЇВІ

Нема ні місця ні часу сказати все потрібне про сей з'їзд. Він був цілком український: українська мова лунала в промовах усіх бесідників (за виїмком двох-трьох душ), українські прапори і портрети Шевченка, Франка, Грінченка прикрашували роскішну авдиторію Педаґоґічного Музею, де відбувся з'їзд, діловодство велося виключно українською мовою.

Український Кооперативний З'їзд у Київі 14—15 березня 1917 року постановив:

1. Всіма силами підтримувати нове правительство і вжити всіх заходів до зміцнення нового порядку, забезпечення громадського ладу і спокою на селі.

2. Визнаючи, що розгром нашої армії і побіда німців поведе в першу голову, до руїни і спустошення нашого краю, як найближчого до фронту, і зведе на нівець для всеї держави здобутки народньої волі — з'їзд вважає святим обов'язком всіх громадян вжити всіх заходів до того, щоб забезпечити армію хлібом і всім необхідним.

3. Кооперативний з'їзд, вважаючи, що тільки воля народня може бути законом, признає необхідним, щоб власти — од низу до верху — вибіралися самим народом. Через се з'їзд зважає, що тільки демократична федера-

тивна республика в Росії з національно-теріторіяльною автономією України, з забезпеченням прав національних меншостей, забезпечить права нашому народу.

4. Що до організації нової народньої власти на місцях, з'їзд постановив:

а) Негайно скликати в кожному селі народні зібрання з усіх людей, що живуть на селі і в його околицях, і обібрати сільські комитети, до рук яких повинна перейти вся влада на селі.

б) В кожній волості засновується волосна рада з представників сільских комитетів. До волосної ради переходить вся влада в волості.

в) З заведенням сільских комитетів і волосних рад — всі справи, якими відали до того часу урядники, старости і старшини, переходить до рук волосних рад і сільских комитетів.

г) В кожному повіті закладається повітова Рада (Совіт) з представників од волосних комитетів і городських комитетів, пропорціонально числу населення. Город Київ виділяється в окрему одиницю. Повітова Рада управляє повітом.

д) Волосні і повітові Ради вибирають комитети, які мають виконувати постанови рад.

е) Повітові Ради вибирають повітових комисарів, про що і доводять до відома губернської Ради. Обов'язки комитета встановляє Повітова Рада.

ж) Члени Повітових Рад входять гласними в Повітові Земські Зібрання, після чого відбуваються нові вибори Земської Управи.

5. Теперішня поліція (стражники, урядники, пристави, справники і інші) касується і заміняється народньою милицією, якою порядкують сільскі, волосні і повітові Комитети. Полицейські призивного возрасту одправляються до Воінських Начальників.

6. Мирові посредники і земські начальники негайно скасовуються.

7. Вважаючи, що організація нової влади може бути проведена тільки організованим селянством, з'їзд закликає кооператорів допомогати населенню в організації нової власти.

8. Українська мова повинна бути введена негайно в школі, у суді, у всіх громадських і урядових інституціях.

9. З'їзд закликає священиків одними казати проповіді українською мовою.

Київський кооперативний з'їзд звертається до відповідних органів нинішнього правління з домаганням, щоб усім висланим і вивезеним з Галичини людям, між котрими є стільки заслужених діячів на полі просвіти і кооперації, дано було право і змогу зараз же виїхати за границю, або вибрати собі місце побуту.

Почесний Голова з'їзду Професор Грушевський.
Голова Барановський.
Секретар П. Христюк.

По постанові Центральної Ради, ця резолюція кооперативного з'їзду передається в «Исполнительний Комитет».

ВІЧЕ

По закінченню загальної революційної маніфестації 16-го Березоля у циркові Крутікова відбувся урочистий *мітінґ Робітників і Солдатів — Українців.* Се було *четверте* вже таке віче.

Одно з найбільших у Київі помешкань було повнісіньке. Виступали промовцями робітники, солдати, офіціри, інтеліґенти, навіть один священник, — і слухаючи які чудові бесідники об'явилися серед наших вояків, як вільно та художньо володіють вони своєю рідною мовою, не раз хотілося низько вклонитися нашому великому народові і в схвильованій душі бренів голос побожного здивовання.

Після докладних міркувань віче *одноголосно* ухвалило резолюцію про заведення Установчими Зборами демократичної федеративної Республіки з автономією України, про українізацію, з забезпеченням прав меньшости, усих шкіл та урядових і громадських інстітуцій на Вкраїні.

Після віча присутні складали жертви на українську робітничу газету.

Вінниця 5-го бер. одбулись збори українців, які порішили піддержувати новий тимчасовий уряд, певні в тому, що при його керуваню нарешті здійсняться справедливі бажання українського народу, яко самостійної нації.

Для найліпшої оборони українських інтересів збори организувались в Союз Подільських Українців, котрий видає періодично листи до українського громадянства. (Вийшло вже пять листків).

ВІЛЬШАНА НА КИЇВЩИНІ

Заснувалось Товариство «Просвіта», в котре входить 600 душ. Прохають повідомляти про діяльність українців у Київі, а також інструкцій до праці товариства.

Надходять вісти з других міст і сел про заснования українських организацій.

ПЕТРОГРАДСЬКІ УКРАЇНЦІ

Всі російські ґазети обійшла така телеграмма з столиці:

«12 Березня перед Казанським собором відбулася величезна маніфестація українців. Брало в ній участь коло 20 тисячів люду. По урочистій Шевченковській панахиді почався похід депутацій від усяких орґанізацій і військових частей із знаменами, на яких красувалося: «Нехай живе Вільна Україна! Нехай живе Федеральна Республика!» Площа була запружена народом. По панахиді хор співав біля собору «Заповіт» Шевченка. Промовляв ряд бесідників-ораторів. Говорили, між иншим, також представники польського, естонського і латишського народів. В промовах славили вільне та гарне життя, що засяяло на руїнах старого ладу. Потім натовп укупі з військом рушив з піснями і музикою до Державної Думи, де витав членів Виконавчого Комітету і представників Ради Робітничих та Солдацьких Депутатів. Головним гаслом українства було: «Хай живе Федеративна Демократична Республіка!»

УКРАЇНСЬКА ШКІЛЬНА СПРАВА

Українську шкільну справу взяло до своїх рук «Товариство шкільної освіти», що засновалось ще до перевороту.

В склад його входять педаґоґи ріжних типів шкіл, від низчої до вищої, а також особи, що спочувають рідній освіті. Товариство має на меті перш за все заснування українських шкіл всякого типу. Вдруге, — має клопо-

татися справою українізації тих шкіл, що вже їстнують на Україні. При цьому буде додержано інтересів національної меншости, а справу українізації російських тепер шкіл буде переведено відповідно потрібному педаґоґічному такту. Українізація гімназії має бути переведена шляхом заснування паралельних перших класів, а також через впровадження українських дісціплін у инших класах. Мається ще на увазі заведення українських дісціплін по вищих школах, а також заснування вищих курсів з викладовою українською мовою. Негайним завданням своїм ставить Товариство виготовання потрібних підручників.

З приводу обговорення всих цих питань збирались численні збори, що постановили скликати в Київі всеукраїнський педаґоґічний з'їзд на 4-й день великодних свят.

На зібранні педаґоґів 17-го березня установлено програму з'їзду і намічено доклади для трьох секцій з'їзду — низчої, середньої і вищої школи.

Першим практичним кроком шкільної діяльности Товариства єсть одкриття в Київі української гимназії, для хлопців і дівчат, що відбулося 18 березоля на Львівській 27 о 3½ г. дня, в гимназії Жекуліної. Гімназія буде міститися на вечірній зміні в помешканні гимназії Жекуліної. Діректором її обрано звісного Київського педаґоґа П. Ів. Холодного.

В справі гімназії, а також по всіх справах Товариств, просять звертатися до Клубу «Родина» (Володимирська, 42).

ВІД УКР. Ц. РАДИ

До цього часу Укр. Ц. Рада не видавала своїх «Вістей», бо що дня сподівалась, що вийде українська щоденна газета. Тепер виявнилось, що газета вийде 22-го березоля, а тому видаємо ці наші ВІСТИ.

Просимо всі наші товариства, гуртки і окремих людей подавати усякі звістки про українське життя по ардесі: Київ, Володимирська вул., Педагогичний Музей, Редакція «Вісти Укр. Центр. Ради».

УВАГА! Для приготовання Всеукраїнського З'їзду призначено Підготовчу Нараду на 26 березоля о 6 годині у вечері в будинку Педаґоґичного Музею (Київ, Володимирська вул.). Кожна Укр. Орґанізація може прислати на Нараду двох своїх представників.

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА У КИЇВІ

Друкарня В. Бондаренко та П. Гніздовського. Михайлівська 18. Телефон 17-00

№ 2 **ВІСТИ** **21 березоля 1917 р.**

З УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ У КИЇВІ

Видає і Редаґує Комітет Української Центральної Ради

УВАГА!

Прибуток від продажу «Вістей» призначено на користь
УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ФОНДУ

ВІД ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Українці-Кияне!

Перше Українське Свято Свободи, визначене Центральною Радою на 19 березоля, випало велично. Військо і орґанізована українська людність всіх верств, партий і ґруп — інтеліґенція, робітники, селяне, молодь шкільна ставилися в великих масах під національними прапорами, під гаслами Вільної України. Слава Вам, вірні сини Вільного Народу! Ширіть орґанізацію далі і готуйтеся до всеукраїнського національного конґресу, призначеного у Києві на дні 6, 7 і 8 квітня.

Українська Центральна Рада

СВЯТО ВІЛЬНОЇ УКРАЇНИ
19-го БЕРЕЗОЛЯ У КИЇВІ

«До бою сто тисяч
побірників стало!»

В теплих промінях погожого весняного дня, що так гармонізував з урочистим настрієм вільного громадянства, розпочалось се свято.

Великими ріками й малими струмочками з 10 годин ранку текли люде з усіх кінців великої столиці України до головного пункту — Володимирського собору, де вище Київське духовенство, тепер з власної ініціятиви, правило панахиду по Шевченкові.

А перед собором стояло українське війско під козацьким прапором, маяли численні знамена й прапори орґанізованого по ґрупам українства (робітники, чиновники, шкільна молодь з учителями , селяне і инш.), жваво йшла продаж першого числа «Вістей з Центр. Урк. Ради», росходились по рукам друковані укр. пісні, брошюри, відозви. Пакунки сих останніх дощем падали з балконів і дахів будинків.

Сунуло з собору духовенство, окропило свяченою водою близші військові части, а в 12 годин дня збори рушили в похід.

Гукнули орхестри, залунали могутнім співом числені хори, стріпонулись знамена, закипіло море людських голів!..

Оть вихром налетіли вершники, зодягнені в старовинні козачі червоні жупани, на чолі з п. Садовським.

Попереду йдуть представники Центральної Української Ради, Українського Військового Комітету та Комисар при Київськім Виконавчім Комітеті п. Оберучів. За ними військо, за військом громадянство, і знову військо, знову громадянство, — військо, громадянство, без ліку, без краю...

Згідно з пляном, маніфестами прямують до Хрещатику, проходять ним, зупиняються трохи перед Міською Управою. На ній красується вже націо-

нальний стяг. Голова Української Центральної Ради професор Грушевський держить мову до Народу й Виконавчого Комітету м. Київа:

«Народові Українському визволеному, на Вільній Українській Землі привіт і поклін!

Товариші, браття, Українці! Впали з нас кайдани, наложені царською деспотією, ми можемо наново піднести прапор наших великих предків. Сімдесят літ тому тут у Київі найкращі сини нашого народу — Шевченко, Костомарів, Куліш і инші — постановили добиватися визволення України з московської кормиги, перетворення її в свобідну республіку, зв'язану федеративним звязком з иншими словенськими народами. Лютими карами, в'язницею, засланнями, заборонами відповідало на се московське правительство. Під тяжкими заборонами тримало воно навіть наше слово. Тільки тепер впали всі обмеження, заведені ним. Україна вступає, як свобідний член в свобідну спілку народів Російської Федеративної Республики. Минули часи, коли приходилося робити великі труди для якоїсь полекші від тої неволі, в яку узято наш край. Тепер можемо самі становити о собі, будувати нашу вільну, автономну Україну. Перед лицем найкращого сина нашого народу, невмирущого Ґенія нашого слова, великого пророка нашого визволення присягнім в сю велику хвилю всі як один муж: одностайно і однодушно всім стáти на велике діло і не спочити і рук не спустити, доки не збудуємо тої автономної вільної України.

Присягайте, браття, перед лицем народу нашого постояти за неї вірно і щиро. Аминь!»

І в відповідь несеться загальний клич:

«Присягаємо, присягаємо!» ...

Рядом з п. Грушевським стоїть командуючий Київським Військовим Округом п. Ходорович, оддаючи честь українським знаменам, на яких горять гасла: «Хай живе Вільна Україна», «Хай живе демократична федеративна республика», «Хай живе на Вкраїні вільне козацтво», «Ще не вмерла Україна», «Слава Україні», Хай живе національно-територіяльна автономія України», «Самостійна Україна з Вільною Росією», «Самостійна Україна з гетьманом на чолі!» і т. и. Прапорів було більш 320 одних національних та ще більш десятка червоних робітничих з українськими ж написами про міжнародню солідарність робітничої кляси. Оріґінальні прапори були од українців католицької віри і од чехів-бранців. Кожна військова часть київського гарнізону йшла з своїм жовто-синім прапором, тако ж військові школи і школи прапорщиків.

Наші браття-галичани, що трупом синів своїх вкрили поля від Перемишля аж до Сібіру, а сами скоштували тут від царя-«освободителя» і тюрми і голоду, кличуть нас до боротьби своїм прапором, на якому стоїть: «Домагаймося всі за одного — єден за всіх Вільної України!» Виступав і Київський військовий штаб з гаслом на прапорі: «Нехай живе Вільна Росія, Автономна Україна!» Привезено було п'ять ваґонів поранених солдатів-українців, що забажали тако ж взяти участь в національному святі.

Святочному настрію маніфестації вельми допомогли військові оркестри, що було їх цілих 14, та ще 7 хорів, в тім числі один великий з'єднаний (студенський і п. Кошиця). То грають, то співають «Гей не дивуйте», «Ще не вмерла Україна», «Заповіт», «Марсел'єзу» і т. и. Надзвичайне враження мало на всих військових частей, що прибули маніфестувати свої національні почуття і вимоги...

З Хрещатика по Трьохсвятительскій похід рушив до памятника Хмільницького. Тут перед древньою Софією на зустріч війську, що на своїм чолі

мало отамана, вийшло з церковними хоругвами духовенство. Задзвонили в дзвони...

Після короткої промови священника-українця віруюча частина Української нації молилась «за мучеників України, гетьмана Богдана, Тараса і всих, душу свою положивших за віру, родину і волю України».

По панахиді відбулась посвята корогви Українського війська, а потім перше вільне прилюдне Українське віче, на якому головою було обрано тов. Антоновича. Промовцями на вічі виступали від духовенства священик, який казав на тему, що «в своїй хаті своя сила і правда і воля», від Київського війська підпор. п. М. Міхновський. Після нього від селянства, орґанізованого в кооперативи, говорить п. Стасюк, що кличе стерти з памяти і з п'єдесталу монумента Хмельницькому слова «волимо під *царя* московського».

Від українського с.-д. робітництва слово забирає тов. Веселовський. Він каже, що нема волі без землі, немає землі без волі, і кличе до орґанізації і дальшої боротьби за соціялізм.

Молодь українська доручила сказати своєму бесіднику тов. Єремієву, що вона душу й тіло положить за свою та народню свободу. Від українців-галичан тепло та щиро промовляв п. Сабат. Московською мовою вітав українців їден з присутніх великоросів і українською поляк п. Барташевич. В відповідь йому п. Голова У.Ц.Р. проголосив: Полякам, що живуть на Вкраїні і разом з нами хочуть вірно і щиро працювати для добра України, наш братній привіт!»

Після одноголосної ухвали вічем резолюції, що подаємо нижче, п. Деомид Куницький заявив, що він жертвує десять тисяч на будівлю української ґімназії. Огрядний з себе п. отаман проїздить перед вийском, вітає його і в відповідь чує: «На добре здоровя пану отаману!»

Віче закінчилося. Поволі стали росходитись. Знамена несуть в штаб-квартиру українців, Педаґоґічний музей, з порогу якого чутно останній гарячий заклик ставати до творчої праці на благо визволеного народу, що величною маніфестацією приятелям і ворогам своїм ясно показав, хто він і чого він хоче. Радісно росходились люде — яких було на святі біля 100 тисяч (бо одного війська тисяч 30) — та гомоніли, що скоро за Вільну Україну до бою вже *мілійони* побірників стануть. *Г. І. та В. Ф.*

РЕЗОЛЮЦІЯ

Ми, Українці, зібрані у Київі 19 березня на першім Українськім Святі Свободи, вітаємо відновленнє народовластя, знищеного царським деспотизмом і одностайне постановляємо:

піддержувати Центральне Правительство, помагаючи йому всіма силами забезпечити новий свобідний лад від всяких ворожих заходів в твердім переконанню, що воно далі прикладатиме всі сили для укріплення свободи і демократизму;

потвердити йому наші сподівання негайного скликання Установчих Зборів на основі загального, рівного, прямого і тайного вибору, котрі Збори мають ствердити автономний лад, який на Україні заводимо;

зажадати від Тимчасового Правительства, щоб воно міцно взяло справу автономії України з інтересами нового ладу і заохотило людність її до всяких жертв, для чого негайно видало-б декларацію, котрою з свого боку визнало потребу широкої автономії Української Землі і поробило од-

разу всі заходи, щоб надати український національний характер її публичним установам, з захованнєм прав національних меньшостей;

в справі переведення цих постанов доручаємо Центральній Раді України порозумітися з Тимчасовим Правительством.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ФОНД

Рада почала збір вкладок в *Український Національний Фонд*. За перші скілька день зібрано більше 8000 карб. Вкладки вносяться де якими громадянами золотом та сріблом. На Великому Вічі, що відбулося коло памятника Богдану Хмельницькому 19 березоля, в день свята Вільної України, п. Деомид Куницький пожертвував 10 000 карбованців на будову української ґімназії. На зборах Ради в фінансовій справі постановлено оголосити збіраннє Українського Національного Фонду справою всеукраїнською. Постановлено розробити ще проект оподаткування на користь Фонду і вдатись до урядових, земських, громадських та фінансових інституцій з проханнєм зробити певні асіґновки на користь У. Н. Фонду, з огляду на те, що Укр. Центральна Рада стоїть на чолі українських орґанізацій і дбає тепер про національні та культурні потреби Українського Народу.

Є відомости, що збіраннє грошей на користь Фонду провадиться по всій Україні та що почали поступати досить великі вкладки. До Ради надходять численні прохання як з Київа так і з провінції видати та вислати квитанційні книжки для збору вкладок. Надсилають такі прохання кооперативи, селянські гуртки та товариства, а також окремі особи як з міст так і з сел. По постанові Ради квитанційні книжки посилаються тільки орґанізаціям, а окремим особам по рекомендації орґанізацій, або по рекомендації відомих громадян. При Центральній Раді заснована спеціяльна фінансова комісія. З'їзд кооперативів Київщини ухвалив: вносити на кооперативних зібраннях пропозиції про асігнуваннє грошей на Національний Фонд. Вкладки приймаються в помешканні У. Ц. Ради. З инших міст гроші можна надсилати почтою (Київ, Українська Центр. Рада), або переводом через банк (Київ, Союзбанк, біжучий рахунок 1319).

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ КОМІТЕТ

18 березоля відбулися другі збори Українців-вояків в справі заснування Клюбу. Ухвалено й затверджено такий статут:

СТАТУТ

Товариство Українського Клюбу Військового імені
Гетьмана Павла Полуботка у Київі

§ 1. Товариство має назву «Український Клюб Військовий імени Гетьмана Павла Полуботка».

§ 2. Головним осідком Т-ва є столичне місто — Київ. Філії (відділи) Т-ва можуть бути по всій Україні. Товариство має свою господу, де можуть збіратись усі його члени.

§ 3. Т-во має на меті згуртування й стоваришування в одній сім'ї усіх вояків, лікарів і військових урядовців української народности під прапором Федеральної Росії — Автономної України.

§ 4. З тією метою Т-во улаштовує лекції й відчити, видає брошури, книги й часописи. Т-во уряджує прогульки, вправи, ігранки, забави і т. и.

§ 5. Кошти Т-ва складаються з обовязкових членських внесків, добровільних жертвовань, прибутків від видавання книг, брошур, прогулок, концертів і т. д.

§ 6. Обовязковий щомісячний внесок становить: від солдата 10 коп., від юнкера — 25 коп., від обер-офіцера — 1 карб., від штаб-офіцера — 2 карб., від генерала — 3 карб.

§ 7. До Т-ва може вписатись кожна людина української народности, що належить до війська: солдати чи офіцери, фершали, військові лікарі, військові урядовці і т. д. Військові товариші неукраїнської народности можуть бути готями на умовинах, вироблених Радою Т-ва.

§ 8. Вступ в члени Т-ва відбувається за згодою Ради Т-ва по рекомендації місцевих українських військових рекомендаційних комітетів, які суть органи Т-ва. Особи, відомі Раді, можуть бути приняті до Клюбу й без рекомендації.

§ 9. Рекомендаційний Комітет вибірається загальним голосуванням в кожній військовій окремій частині і складається не меньше як з 3 і не більше як 11 людей української народности. Сей Комітет рекомендує членів з своєї військової частини.

§ 10. Справами Т-ва керує Рада Т-ва, яка складається з 24 членів і 12 до них кандидатів.

§ 11. В склад Ради мають обовязково увійти: - — генерал, 1 — штаб-офіцер, 3 — обер-офцери, 1 — лікарь військовий, 1 — військовий урядовець, 2 — юнкері, 7 — солдатів, 2 — фершали, а останні — по вибору загальних зборів. Кандідати вибіраються в тій же пропорції, уважаючи генералів і шт.-офіцерів за одну катеґорію.

§ 12. Рада обірає голову і двох заступників, писаря радного (секретаря) й 2 заступників йому, скарбничого й підскарбія.

§ 13. Засідання Ради дійсні, коли на них прибуло не менше 12 членів Ради, в тім числі голова або його заступник і секретарь або його заступник.

§ 14. На обовязку Ради полагоджувати усі справи Т-ва, керувати й направляти його життя згідно з статутом і ухвалами загальньих зборів.

§ 15. Для улаштування відчитів, видавання часописей, прогулок і т. д., як загальні збори, так і Рада обірають особливі комісії спеціяльного призначення.

§ 16.Загальні збори — верховна управа всіма справами Т-ва. Загальні збори бувають звичайні й надзвичайні. Звичайні мають відбуватись 16 березня — що року, надзвичайні по потребі.

§ 17. Крім загальних зборів усіх членів Т-ва, відбуваються в першу суботу по першій даті кожного місяця збори усіх рекомендаційних комітетів (§ 9) для вироблення спільної діяльности в осягненню мети Т-ва. При потребі збори рекомендаційних комітетів можуть відбуватися й частіше.

§ 18. Майном Т-ва заряджує особлива господарча комісія, яка обірається на загальних зборах з 5 людей на основах § 11 і 3 кандидатів.

§ 19. Грішми Т-ва завідує Рада Т-ва. Асіґновки мусять бути підписані головою, секретарем і скарбником або їх заступниками.

§ 20. Для ревізії й догляду за діяльністю інституцій товариських вибірається на загальних зборах Ревізійна Рада з 5 членів і 3 заступників.

§ 21. Т-во має печатку з своєю назвою.

ГОЛОВНА УКРАЇНСЬКА СТУДЕНСЬКА РАДА

Українське студенство діяльно готується до агітаційної роботи, яку буде вести Великодними святами по селах.

21 березня Г.У.С.Р. скликає загально-студенське віче. Порядок денний:

1) Діяльність Гол. Укр. Студ. Ради.
2) Завдання українського студенства і конференція.
3) Відношення укр. студ-ва до инших націй.
4) Діяльність укр. студ-ва на селі.

Віче відбудеться о 3-й год. в залі Педаґоґічного Музею.

ДО УКРАЇНЦІВ ПРОФЕСОРІВ І ПРЕПОДАВАТЕЛІВ ВИЩИХ ШКІЛ

Великі події, пережиті нами, ставлять на чергу поруч політичних завдань Українського Народу також і постулят повности його культурного життя. Потреба широких мас народу, розвій його економичних і культурних сил вимагають українізації школи від споду до верху. Заховуючи права національних меньшостям, рахуючися і з обставинами переходного часу, коли певна частина учнів може показатися непринорованою до українських викладів, ми тим не меньше мусимо тепер же приступити до українізації не тільки нижчої і середньої, а і вищої школи на Українській Землі. Наукових українських сил є для того досить, тільки вони розпорошені і дезорґанізовані обставинами старого режіму. Для обміркування способів їх скуплення в вищих школах України і використання для українізації її, та взагалі для обдумання самого переведення українізації вищої школи прошу всіх професорів, доцентів, молодших преподавателів і взагалі людей, уздіблених до навчання в вищій школі, прибувати на педаґоґпчний з'їзд до Київа. 5 квітня (апріля) в помешканню педаґоґічного музею о 8 год. відбудеться нарада в справі вищої школи.

Професор *М. Грушевський*

УКРАЇНСЬКА ШКІЛЬНА ПІДКОМІСІЯ ПРИ КИЇВСЬКІЙ МІЙСЬКІЙ ДУМІ

Київська Міська Дума ухвалила зараз же почати навчання на українській мові в школі імени С. Грушевського.

З ініціативи Українського Педаґоґічного Товариства мійською шкільною комісією засновано українську підкомісію, в яку покликано М. С. Грушевського та І. М. Стешенка, що будуть також членами загальної шкільної комісії.

Завданнєм української підкомісії буде переведеннє українізації школи Грушевського, а також тих київських мійських шкіл, які будуть для цієї мети пирзначені підкомісією.

УКРАЇНСЬКІ СОЦИЯЛ-ДЕМОКРАТИ

16-го березоля у циркові Крутікова відбувся мітінґ робітників і солдатів-українців. Головою на мітінґу був тов. Єреміїв. Виступали промовцями від орґанізації і відбудування Укр. С.Д.Р.П. Після мітінґа робітниками зібрано У.С.Д. тов. Садовський і тов. Іваніцкий, що кликали укр. робітників до орґанізації і відбудування Укр. С. Д. Р. П. Після мітінґа робітниками зібрано

на свою ґазету 223 карб. Несли свою трудову копійку переважно робітники. 18-го відбулась нарада. У. С. Д. і членів К. У. С. Д. Комітету. Постановлено: *на 22 у 6-й годині скликати установчі збори У. С. Д.* для орґанізації Київського Комітету та Орґанізаційного по скликанню конференції Українських Соціял-Демократів на великодному тижні. Намічені докладчики. *Установчі збори* відбудуться в одній з заль педаґоґічного музею на В.-Володимірській ул. Товариші приходять за рекомендацією одного з трьох членів, призначених для сього нарадою.

Товариші! Ідіть на установчі збори У. С. Д.!

На нараді ухвалено приступити негайно до орґанізації українських робітничих клюбів і зробити всі заходи, щоб випустити скорше українську робітничу ґазету.

---

19 березоля на першому українському вічі головою був обібраний тов. Антонович. Виступали промовцями від робітників тов. Веселовський і від молоді тов. Єреміїв.

АҐІТАЦІЙНА КОМІСІЯ ПРИ У. Ц. Р.

Аґітаційна Комісія при У. Ц. Р. почала функцінувати після кооперативного з'їзду. Голова Аґіт. Ком. — тов. Веселовський, заступник — тов. Фідровський, писарь — тов. Шульгин. В склад Комісії входять з инших товаришів: Садовський, Іваніцкий, Шарий, Понятенко. Аґітаційна Комісія виробила плян аґітації на селі і інструкцію для аґітаторів. 18 березоля відбулося скликане Комісією віче аґітаторів, що їхали на села, в 12 аудіторії. Докладчиком виступив член Аґіт. Ком. тов. Шарий. При обміркуваню точок інструкції багато разів брав слово у. с. д. Веселовський, промовляв на тему про відношеннє до війни у. с. д. тов. Фідровський. Аґітаційна Комісія відкрила своє бюро, куди просить звертаться всіх аґітаторів. При бюрі постійні діжурства членів від 10 до 8 годин вечора що дня. Аґітаційній Комісії негайно потрібна література, ґазети, відозви. За недовгий час своєї роботи Аґітаторська Комісія послала багато аґітаторів на села і зв'язалась з орґанізаціями на селі. *21 березоля* Аґітаторська Комісія уряджує велике віче аґітаторів.

Аґітаційна Комісія міститься в Педаґоґічному Музеї, куди і належить звертатись, кому треба.

УКРАЇНСЬКИЙ РУХ

УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ В ПЕТРОГРАДІ

До Центральної Ради надійшла делеграма з Петрограду: «Вітаємо гаряче з свободою. Ідемо всі вкупі з Радою Робітничих та Військових Депутатів. Обстоюємо Установче Зібрання. Демократичну Федеративну Республіку при Національно-територіальній Автономії України.

Прохаємо одностайної підтримки і повідомлення широких кол. Відповідь на Раду Депутатів. Український революційний комітет. Голова Неронович».

УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ В ОДЕСІ

10 березоля до Центральної Ради прибули делегати від Українців м. Одеси, від громадянства, від української студенської молоді. Делегат Боровик повідомив, що у Одесі товариство «Наша Кооперація» скликало збори, на яких ухвалено заложити Одеський Керовничий Комітет, до якого вступили по два представники від товариств «Наша Кооперація», «Українська Хата», «Стара Громада», «Нова Громада», «Студенська Громада», «Громада курсісток», «Робітнича Громада» і прилучилася «Радикально-Демократична Українська Партія». Головою обрано п. Сергія Шелухіна, скарбником п. Стамо, писарем п. Миняйло. Завдання Керовничого Комітету — керувати політичним та культурним життям Одеси і округи.

Приймали представника від Катеринославських громадян. Ухвалено домагатися Демократичної Республіки.

ГРОМАДА У БЕРДИЧОВІ

На початку березоля заснувалася у Бердичові Українська Громада, що зразу зорганізувала кілька сот чоловік інтелігенції, робітників, селян; виступило чимало учителів середніх і нижчих шкіл. Громада злучилася з Центральною Радою.

ГРОМАДА У СОСНИЦІ

10 березоля зібралися українці м. Сосниці і постановили організувати Українську Громаду. Всі громадяне міста і повіту зібралися 12 березоля і після промов про сучасне становище України і свого повіту обрали Повітову Раду і двох представників до Сосницького організаційного комітету. Сосницька Рада звернулася до Центральної Ради, щоб прилучитися до всеукраїнської організації і постановила взяти участь в Українському Конгресі 6—8-го апріля у Київі.

ГРОМАДА У м. СЕРЕДИНА-БУДА

Чернігівщині заснувалася Українська Громада, що має осередком містечко Середину-Буду. Делегат Громади П. М. Шаповал прибув до Центральної Ради у Київі з привітаннєм і заявив, що Громада ухвалила стати негайно до спільної роботи.

ГРОМАДИ В МИКОЛАЇВІ, ПРОСКУРОВІ І БАХМУТІ

Надійшли привітання від нових громад, які заснувалися по цих містах і ухвалили приеднатися до Центральної Ради.

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА У КИЇВІ

Друкарня В. Бондаренко та П. Гніздовського. Михайлівська 18. Телефон 17-00

Грушевськіяна

ЛИСТ М. ГРУШЕВСЬКОГО ДО МИРОСЛАВА СІЧИНСЬКОГО З 1919 РОКУ

Зв'язки Михайла Грушевського з українськими діячами в Америці заслуговують на окреме дослідження. Уже раніше в «Українському Історику» ми друкували листи Грушевського до Т. Починка і Е. Фариняка з обширними коментарями Марка Антоновича.[1] У 1919 і в 1920-их роках до його виїзду в Україну, М. Грушевський містив свої статті і листи до української громади в США і Канаді в «Свободі», «Америці», «Канадійському Фармері», «Народній Волі» і інших часописах.[2] У своїх статтях Грушевський головно інформував про політичну ситуацію на українських землях і про його діяльність на форумі міжнародних організацій і його науково-організаційну та редакційну працю. У 1919 р. М. Грушевський нав'язав переписку з Мирославом Січинським, відомим із його атентату на графа А. Потоцького в 1908 році, й одним із провідних українських політичних діячів в Америці під час Першої Світової Війни і в 1920-их та 1930-их роках. Січинський був одним із основників Української Федерації Соціялістичної Партії, організатором організації Оборона України і редактором першої української соціялістичної газети у США «Робітник» (1914—1917), а згодом часопису «Українська Громада» (1911).[3]

Лист Грушевського передруковуємо із «Ілюстрованого Тижневика» (Нью-Йорк, рік І., ч. 1, за 15 листопада 1919 р.) зберігаючи правопис його автора.

У листі знаходимо деякі цінні дані про політичну діяльність Грушевського в 1919 році, його думки про українські соціялістичні партії, організацію журналу «Л'Европе Орієнтале», побачення М. Грушевського з Т. Масариком і інші інформації. Також важне твердження бувшого голови Центральної Ради, що він формально не був членом партії українських соціялістів-революціонерів.

Любомир Винар

---

[1] «Листи М. Грушевського до Т. Починка», *Український Історик*, ч. 4, 1969, ч. 1—3, 1970; «Листи М. Грушевського до Е. Фариняка», *У.І.*, ч. 1—4, 1976, ч. 1—2, 1977, ч. 3—4, 1977.

[2] Любомир Винар, *Молодість Михайла Грушевського*. Мюнхен, УІТ. 1967, стор. 4.

[3] Докладніші дані про М. Січинського читач знайде в М. Ю. Шаполава, *Зі Споминів Мирослава Січинського*. Подебради, «Вільна Спілка», 1928, стор. 32—37. Короткі біографічні дані подані в *Енциклопедії Українознавства* (словн. част.) стор. 2848.

За переслання тексту листа Редакція щиро дякує д-рові Д. Штогринові.

Голова Федерації Українців т. М. Січинський одержав від професора Грушевського слідуючого листа:

Високоповажаний Товаришу!

Довідав ся я Вашу адресу, й користаючи з свого спочинку, хочу обмінити ся з Вами кількома словами.

Шестий місяць як я виїхав за кордон, щоб працювати на поправу нашого міжнародного становища підірваного вигадками Поляків і Росіян та прогрішенями нашої власної дипльоматії. Прожив два місяці в Празі, півтора в Парижі, потім був на Інтернаціональній конференції в Люцерні. Приїхав тепер трохи спочити, і з осени хочу продовжати робту в звязках з Інтернаціоналом соціялістичною і радикальною пресою в Парижі, в Швайцарії, в Анґлії. Кликали мене земляки прибути до Америки і коли час позволить хотівби зробити се. В теперішних тяжких обставинах нашого національного житя американські Українці можуть відіграти дуже важну ролю, і я хотів бим приїхати, щоб докладнійше їх поінформувати про те що дієть ся у нас і наоколо нас, і самому краще розглянути ся в місцевих українських партійних і ґрупових відносинах, які мушу признатись не уявляють ся мені досить ясно. Взагалі житє українське останніх літ пішов дуже розбіжними дорогами, і се при недокладній інформовности і не досить обережнім відношеню до чужої думки і тих обставин, які нею кермують, дало вже чимало сумного — наприміp у відносинах між Галичанами і Українцями Східними, і грозить в будучности ріжними комплікаціями, котрим по змозі треба старатись запобігти.

Як Ви може знаєте, в Східній Україні від початку революції провід взяли соціялістичні партії, за котрими йшло й селянство, особливо за соціялістами революціонерами. Стаючи завсіди на ґрунті селянських інтересів, і їх противництва і я через те йшов разом з соціялістами революціонерами, хоч з огляду на свою позицію позіставсяформально безпартійним. Нині обидві партії соціялісти революціонери і соціялісти демократи працюють в тіснім контакті і я прінціпіяльно стою за єдину соціялістичну українську партію, бо реальна різниця між соціялістами проходить не по відмінам сих двох програм, а по питаням тактики. Старав ся я у сій моїй подорожі уставити також тісніші звязки між соціялістичними групами малих народів Східної Европи — взглядно відновити на соціялістичнім ґрунті старі звязки сих народів, які істнували раніще. Такі звязки навязують ся також між сими народами і малими народами Західної Европи, взглядно між їх соціялістичним партіям і ґрупам. На сій плятформі орґанізував ся журнал «Л'Европе Оріетале», що має виходити на французькій і англійській мові. Наша була ініціятива і на наших плечах буде головний тягар. Для піддержання його й ріжних інформаційних видань завязали ми комітет Незалежної України з тимчасовим осідком в Парижі — його відозва мала бути післана й Вам, не знаю чи Ви її дістали? Коли Ліґа націй осяде в Женеві, треба буде центр нашої діяльности перенести туди.

Такі пляни займають мене і на участь в них рахуємо на Вас і на наших американських діячів, сподіючись, що не відмовите? На спочинку моя адреса Nowe Mesto nad Metuji, Hotel Resek, Bohemia, де я думаю пробути до 12 вересня і потім до 29 маю бути в Празі адреса: Praha, Smichow, Karlowa 13, Misia Ukrainska.

Українців в Празі є тепер багато і їх дуже займає справа угорської України. В тій справі вони і я також мав розмови з Масариком і ріжними

офіцяльними особами, ще в маю і в червні, але угорська офензива перебила конкретну роботу. За підмогою уряду Українського завязало ся товариство Все Світ (при місії) яке має вести видавничу і культурну роботу для угорської України. На останнім побаченню зі мною Масарик говорив, що просить спуститися на нього — він допильнує, що народна мова і народний елемент буде забезпечений. Сю розмову має продовжувати з ним посол Славинський — я не маю змоги близше займатись тим, бо виїду.

Витаю Вас Щиро Ваш —
Михайло Грушевський

Нове Место над Мет. 23. 8. 1919

Рецензійні статті

Богдан Винар

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ АННАЛІВ УВАН З ЕКОНОМІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ *

(Деякі завваги та рефлексії)

При кінці 1977-го року появився черговий випуск відомого англомовного журналу УВАН, позначений чч. 35—36, річ. XIII, 1973—77. З різних причин це цінне видання появляється з постійно зростаючим припізненням і можна тут тільки згадати, що попередній випуск вийшов в 1972 р. (чч. 33—34, річ. XII, 1969—72). Спроби присвятити випуски журналу окремій проблематиці зроблено в рамені УВАН і раніше як наприклад, випуски журналу присвячені Драгоманову (1952 р.), мовознавству (1960 р.), вибраним проблемам новітньої історії України (1961 р.) і т. д. Окреме число Анналів присвячене економічній проблематиці можна тільки привітати, бо на ці теми в науковій літературі пишеться мало. Його зредагував проф. Іван Коропецький при допомозі окремої редколегії в складі В. Бандери, І. Замші та тепер вже покійних В. Голубничого і Б. Мартоса. На 372 сторінках поміщено сім статтей, симпозіюм про останню статтю М. Тугана-Барановського, дві бібліографії, три рецензії, хроніку та п'ять некрологів. Широка вибірка матеріялів та дбайлива мовна редакція справляють позитивне враження і з уваги на ощадність місця у нашому журналі хочемо звернути тільки увагу на деякі статті і інші матеріяли.

Число відкривається статтею проф. Олександра Оглоблина «Проблема української економіки у науковій і громадській думці XIX—XX ст.», що в 1928 р. була друкована українською мовою у журналі «Червоний Шлях» та згодом передрукована з деякими скороченнями у журналі «Вісник ООЧСУ» в 1953—54 рр. Переклад зроблено з скороченої редакції статті у Віснику і поскільки ця цікава праця українському читачеві добре відома, можна тільки радіти, що її переложено на англійську мову. Другим вдалим перекладом є розвідка М. І. Тугана-Барановського про «Впливи ідей політичної економіки на природознавство і філософію». Переклад зроблений з брошури, виданої російською мовою у 1925 р. досить високим накладом — шість тисяч примірників. Вперше ця розвідка появилась українською мовою у першому томі

---

* *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States.* Vol. 13. Nos. 35—36. 1973—1977.

Записок соціяльно-економічного відділу ВУАН у 1923 р., а не 1924 р., як мабуть помилково зазначено у передмові до цієї брошури. Рядом з цією останньою працею Тугана-Барановського у цьому ж томі Записок поміщений також обширний некролог про Тугана-Барановського акад. К. Воблого. До речі, шкода що редактор не подав декілька приміток про цю цікаву працю. Пишучи ці рядки не маємо під рукою докторської дисертації Любомира Коваля про Тугана-Барановського і тому ми не є певні чи він про ці речі згадує. Цією проблематикою Туган-Барановський живо цікавився у 1910-их рр. У тому часі він був редактором цікавого періодичного видання «Нові ідеї в економіці», що появлялось російською мовою досить високим накладом з рамені в-ва «Образованіе» у Петербурзі. Згадане в-во видавало в той час серії подібних випусків і в інших ділянках, за редакцією визначних спеціялістів, як напр., «Нові ідеї у філософії» за ред. Н. О. Лоського, «Нові ідеї у соціології» за ред. М. М. Ковалевського і т. д. До співпраці у цьому виданні Туган-Барановський запросив найкращих спеціялістів, в тому і неекономістів з завданням прослідити пов'язаність економічної науки з різними дисциплінами. До 1914 р. вийшло п'ять збірників «Нових ідей в економіці», кожній присвячений окремій проблематиці. І так, наприклад, у п'ятому збірнику — «Закономірність суспільного розвитку» є цікава стаття Тугана-Барановського «Подчиняется ли історія общества законамъ развитія», що безпосередньо пов'язана з іншими статтями у цьому збірнику, зокрема М. І. Назаревського про теорію економічної еволюції та Н. Д. Кондратієва про основні теорії законів розвитку суспільного життя. Варто також ще згадати, що у тому випуску поміщений також переклад розділу праці французького ученого А. Д. Ксенополя (*Теорія історії,* 1908) «Соціологічні закони розвитку». Маємо враження, що двох авторів, які взяли участь в обговоренні останньої статті Тугана-Барановського не були мабуть обзнайомленими з тими справами.

Відомий український економіст Степан Процюк вже багато писав на теми людських втрат на Україні в часі першої і другої світових воєн. Поміщена стаття цього автора до деякої міри синтезує його попередні праці з демографічної проблематики, вказуючи, що в часі першої світової війни втрачено шість мільйонів населення, в другій — одинадцять мільйонів. Для підтвердження окремих гіпотез автор з питомою йому сумлінністю наводить багатий довідковий матеріял. Не менш цікавою є розвідка проф. Петра Воробія про урбанізаційні процеси на Україні. Автор використав дуже багату літературу на цю тему та подав ряд синтетичних статистичних таблиць і мап. На марґінесі можемо тут тільки згадати, що у третьому випуску журналу «Демографічні дослідження» є дуже цікава стаття Ю. О. Корчака-Чепурківського «Відтворення населення Української РСР на початку першої п'ятирічки». Її, при нагоді, варто переложити на англійську мову з відповідними коментарями. Це фактично один розділ з недрукованої праці цього визначного українського демографа — *Короткий огляд репродукції людності УСРР,* яка була закінчена у 1934 р. та у зв'язку з роз-

громом української науки так і не побачила світу і публікується тут «з деякими скороченнями», як каже редактор цього журналу В. С. Стешенко.

З великою цікавістю прочитає читач обширну статтю проф. І. Коропецького про економічну професію в Україні. Тема статті не належить до легких і автора можна тільки подивляти за працьовитість, скропулятне розшукання деяких деталів у різних журналах та деякі може і контроверзійні гіпотези. У вступній частині статті автор наводить досить проглядне порівняння стану вищої освіти в економічній ділянці в Україні у порівняннію з цілою територією СРСР із слушним висновком, що не зважаючи на значне збільшення числа докторів та кандидатів економічних наук, Україна значно відстає від загальносоюзного рівня. Роблячи підсумки з цього підрозділу, автор твердить, що у зв'язку з відносно невеликою скількістю спеціялістів в Україні, захищення докторських дисертацій нерідко мусить переводитись там, де такі спеціялісти знаходяться, тобто у більшості випадків у Москві чи Ленінграді. Коропецький висуває гіпотезу, що цей стан може вплинути на кращу якість докторських дисертацій, які тепер виготовляються тільки в російській мові. Для підтвердження цієї арґументації наводиться факт, що Інститут економіки АН УРСР може приймати дисертації тільки у трьох ділянках. Їх автор не називає, як і врештою джерело цієї інформації. Про якість дисертацій виготовлених в Україні у порівнянню до, скажімо, подібних дисертацій у Москві чи Ташкенті не будемо тут говорити, бо це широка і мабуть дуже складна тема. Скажімо тільки, що списки дисертацій систематично друкуються у журналі Книжкової палати «Літопис книг» та їх вибірка у місячнику «Економіка Радянської України». І так, в 1974 р. захищено в Інституті економіки АН УРСР та в Науково-дослідному інституті Держпляну УРСР 57 дисертацій (5 докторських і 52 кандидатів наук) у таких ділянках: політична економія — 4, економічна думка — 1, економіка, організація і плянування нар. господарства по галузям і проблемам нар. госп. — 28, наукова організація і економіка праці — 3, ефективність капітальних вкладень і нової техніки — 5, фінанси, грошевий обіг і кредит — 2, статистика — 2, математичні методи — 9, економіка зарубіжних соціялістичних країн — 1, економіка країн, що розвиваються — 2. (Гл. ЕРУ чч. 6—8, 1977). Поскільки в Науково-дослідному інституті Держпляну УРСР дисертації захищались тільки з двох спеціяльностей («Економіка, організація управління і плянування народного господарства» та «Ефективність капітальних вкладень і нової техніки») то нам здається, що автор робить надто песимістичні висновки, бо як бачимо, Інститут економіки АН УРСР має значно ширший діяпазон. Для порівняння хочемо ще додати, що в 1977 році захищено 137 дисертацій і ці інформації беремо з 12 випусків «Літопису книг». В тому році в Інституті економіки АН УРСР захищено дисертацій з вісьмох спеціяльностей.

Автора зовсім оправдано турбує питання досить малої скількости економістів академіків і членів кореспондентів АН УРСР. Їх він на-

раховує 12, в тому вісім українців та чотирьох росіян, догадуючись про їх національність з прізвищ. Українські чи російські прізвища нічого не говорять і про більшість згаданих людей є доступні дані. Тут тільки згадаємо, що дані про Олександра Михайловича Алимова можна знайти у довіднику *Учені вузів Української РСР*, а на сторінках використаного автором журналу «Економіка Радянської України» досить часто друкується член-кореспондент АН УРСР В. К. Мамутов, росіянин, який автоматично збільшить скількість членів АН УРСР до нещасливого числа 13. Це, очевидно, дрібниці і свого часу на сторінках нашого журналу ми вже писали як в Енциклопедії Українознавства з Давида Вірника зроблено Данила... «українізуючи» цього визначного економіста.

Автор досить докладно розглядає діяльність окремих наукових установ, присвячуючи зовсім слушно найбільше уваги Інститутові економіки АН УРСР. У тому відношенні проф. Коропецький дбайливо використав Статтю В. Кифорака, що була поміщена у липневому випуску журналу «Економіка Радянської України». На жаль, згадана стаття не дає повної картини розвитку Інституту і варто подати декілька думок на цю тему. Як відомо, з 1971 до 1976 рр. Інститут очолював Петро Іларіянович Багрій. Багрій працює в Інституті з 1957 р. і довший час був також головним редактором журналу «Економіка Радянської України». Багрій, як і зрештою його попередники — Степан Михайлович Ямпольський та Олексій Олексієвич Нестеренко були тісно пов'язані з т. зв. «київською» групою економістів. У Киеві, як відомо, започатковано у часі короткої «відлиги» історичні студії економіки України, журнал мав значно солідніший характер, появилося ряд добрих монографічних досліджень, тощо. Нестеренко та Птуха ввійшли в головну редакційну колегію «Української Радянської Енциклопедії», започатковано серію спеціялізованих енциклопедій і т. д. Ці речі досить відомі і в зв'язку з першими спробами вивчення розвитку української економічної думки можна навіть говорити про намагання киівлян (у деякій співпраці з львівськими членами, Злупко та інші) поставити на ширшу площину вивчення економіки України, як певної органічної одиниці та нав'язати до традицій 20-их рр. Інститут економіки тісно співпрацював з Інститутом історії і відомий виступ Лугової про колоніялізм царського уряду не був випадковим. Теперішній керівник Інституту Іван Іларіянович Лукінов має досить цікаву карієру і скажемо тут тільки, що він зовсім добре вкладається у теперішні рямки діяльности Інституту. Варто тут пригадати, що Лукінов працював в Інституті з 1952 до 1957 р. (про цю «перерву» у праці може при іншій нагоді) і в 1965 р. одержав працю в Інституті, як керівник відділу сільського господарства. Використовуючи свої зв'язки з всесоюзними чи точніше російськими інституціями, Лукінов вже у першому році своєї діяльности у рямках Інституту мав відповідні впливи, щоб піддержати О. М. Алимова у заходах створення Донецького відділення економіко-промислових досліджень Інституту економіки АН УРСР. Це і зрештою зроблено у тому ж 1965 р., тобто останному році

каденції Нестеренка (1953—65 рр.). Нестеренка, як відомо, зовсім усунено і такі люди як Т. І. Дерев'янкін тепер відповідають за сектор історії економіки України. Як відомо, Нестеренка не подано навіть у складі редколегії *Енциклопедії народного господарства Української РСР*, хоча він цей проект заініціював. Натомість у складі редколегії згаданої енциклопедії є досить добре заступлені донецька і харківська групи, включно з Алимовом. Повертаючись до Лукінова мусимо сказати, що директор УНДІЕОСГ імені О. Г. Шліхтера, академік ВАСГНІЛ і академік АН УРСР не удостоївся біографічної нотатки в жодній з українських енциклопедій (хоча «з уряду» ввійшов до редколегії *Української сільськогосподарської енциклопедії)*, не згадано його і в третьому томі російської сільськогосподарської енциклопедії, хоча пишеться там про українських «передових» колгоспниць, як Тетяна Марцін чи Марія Марцун. Діло в тому, що всупереч твердженню Коропецького Іван Іларіонович Лукінов є таки українцем (гл. *Український радянський енциклопедичний словник*, т. 2, стор. 373—74), і будучи висуванцем т. зв. всесоюзних кругів не обов'язково мусить користуватись пошаною серед російських колег. Розглядаючи діяльність Інституту Коропецький також використав частинно і статтю Павла Михайловича Першина, що опублікована у т. зв. офіційному виданні *Історії АН УРСР* (двотомник, 1967 р.). Акад. Першин мабуть перевернувся б в гробі якщо прочитав би статтю вже цитованого Кифорака про історію Інституту. Кифорак, вчений секретар Інституту, навіть не подав точних дат для директорів Інституту (Першин, між іншим, кермував Інститутом не в 1949—51 рр., але в 1948—50 рр.). Зрештою і в згаданій історії Інституту, що її написав Першин про речі, що тут порушуємо, пишеться досить обережно. Вже більше інформації про ці справи знайде читач у іншій праці Першина, що її мабуть проф. Коропецький не мав змоги прочитати. На увазі маємо передмову Першина до третього випуску бібліографії співробітників Інституту («Наукова думка», 1968). Зросійщення Інституту та інших наукових установ в Україні є досить складною справою і тут, за кордоном, можна мати тільки досить фрагментарні інформації. Це, очевидно, накладає на нас обов'язок робити досить обережні висновки, зокрема у наукових працях.

Ці справи хочемо тут продискутувати трохи докладніше, беручи до уваги другу частину статті проф. Коропецького. Автор зовсім слушно цікавиться питанням книжкової продукції економічної літератури, як також подає деякі інформації про серійні видання. Спершу про книжкові видання. Автор завдав собі багато труду та переглянув журнал «Економіка Радянської України» за рр. 1970—75. Згідно з тим джерелом, за його обчисленнями, за згадані роки маємо 583 книжкових видань, не враховуючи статистичних довідників, текстів економічних плянів та друкованих промов. За згадані роки автор навіть подає статистичну аналізу для окремої проблематики (у відсотках), мовляв у ділянці політичної економії — 12%, політична економіка капіталізму і критика капіталістичної економічної теорії — 4%, історія народного господарства і окремі економічні підприємства — 10% і т. д. У даль-

шому автор критикує загальний рівень економічної літератури та навіть робить певні обчислення — який відсоток праць в російській чи українській мовах. Все це гарно, тільки чомусь *важко погодитись з методологією автора.* Статистичну вибірку можна очевидно зробити з віднотованих позицій у будь-якому журналі, але дуже сумніваємось чи ця вибірка буде репрезентативною. В Україні виходить досить багато серійних видань і про це говоритимемо пізніше. Нам здається, що статистичну вибірку можна зробити на кращій базі, конкретно на основі журналу «Літопис книг», що фактично виконує функції національної бібліографії в Україні і реєструє всі економічні видання, подаючи їх мову, тираж і т. д. Далі, зведені інформації про кожне видавництво подає щорічник *Книги видавництв України.* Ці дані можна доповнити ще одним щорічником, тобто *Українська РСР у виданнях республік Радянського Союзу і країн соціялістичної співдружності,* де читач знайде інформації про праці українських економістів у російських видавництвах, грузинських, польських і т. д. І так, наприклад, за інформаціями Книжкової палати тільки у 1975 р. появилось в Україні 8 731 книжок та серійних видань монографічного характеру, в тому політична і соціяльно-економічна література — 1 204, техніка, промисловість, транспорт, зв'язок, комунальна справа — 2 820, сільське господарство — 874, торгівля, заготівлі і громадське харчування — 140. Згідно з клясифікацією Книжкової палати (модифікована десяточна клясифікація) досить легко розшукати категорії економічної літератури, що їх уживає Коропецький (4.1 — загальні питання, 4.2 — політична економія, 4.4 1.1 — економіка СРСР і т. д.) і тоді прийдемо до висновку, що в 1975 р., тобто в одному році, на Україні видано біля 900 книжок з названої проблематики. Подаючи відсотки для окремих ділянок побачимо, наприклад, що ділянка політичної економіки дасть всього 2% загального випуску економічної літератури (а не 12%), Праця (клясифікаційне число — 4.4.1.14) 6% (а не 11%) і т. д. Дуже легко подати також точні інформації про окремі видавництва та мову цих видань. Тільки один приклад. В 1975 р. Інститут економіки АН УРСР видав 19 праць, в тому п'ять українською мовою. (Гл. *Книги видавництв України за 1975 р.,* стор. 25—26).

Ще тільки коротко про журнали та серійні видання. У загальному інформації автора тут досить точні, хоча нам здається, що Коропецький може трохи недоцінює питому вагу університетських видань та їх рівень. І так, до кінця 1975 р. Київський університет видав 122 випуски міжвідомчого збірника «Питання політичної економії», тобто не набагато менше як подібні випуски журналу «Економіка Радянської України». Його редактором є відомий економіст М. П. Панченко і кожний випуск присвячений окремій проблематиці. Нам знається, що згаданий збірник легко конкуруватиме з теперішним поземом «Економіки Радянської України». Крім київських видань, що їх автор перераховує, не зовсім погано представляється справа і на інших університетах. І так, у Харкові появляється серійне видання «Вісник — економіка» (не «Вісник-політекономія», як подав автор), як також незгаданий Коропецьким «Вісник — економіка промисловості» (тепер вже російською

мовою). Багато цікавої монографічної літератури у серійних виданнях появляється також з рамені загальних видавництв, як наприклад, відома серія «Історія фабрик і заводів» з рамені в-ва «Донбас» переважно російською мовою та з рамені в-ва «Каменяр» — українською мовою. Питанням наукової політики цікавляться сьогодні більше університетські видавництва і тільки шкода, що автор тими справами ближче не поцікавився. Добре що автор згадав принайменше журнал «Кібернетика», де, мовляв публікується також статті з економічної проблематики «переважно високого теоретичного характеру». Крім згаданого журналу тими справами займаються також такі журнали як «Исследование операций в АСУ», «Машинная обробка информации» та зокрема «Науковедение и информатика». Ще в 1971 р. Інститут кібернетики АН УРСР видав досить цікаву працю *Управління наукою*, з якою варто українському читачеві познайомитись. В деяких наукових українських кругах мабуть здають собі дуже добре справу з існуючого стану. До речі, у згаданій монографії виразно пишеться про те, як важливу ролю у справі створення наукових центрів відограє їх забезпечення кадрами наукових працівників з відповідними кваліфікаціями. Тепер (говориться про 1970 рік) «57,8% кандидатів та 59,7% докторів наук республіки зосереджено у вищих учбових закладах. У системі Академії наук УРСР їх працює відповідно 12,6% і 19,9%. Значна частина галузевих науково-дослідчих інститутів не має жодного доктора наук; є наукові організації , у яких нема навіть кандидатів наук» (стор. 245). До речі, говорячи вже тільки про Академію наук УРСР у згаданому вже журналі «Науковедение и информатика» (ч. 17, 1977, стор. 97) подається, що у Києві зосереджено біля 56% всіх наукових установ АН УРСР та 76% спеціялістів вищої кваліфікації, тобто докторів і кандидатів наук. З Києва їх, очевидно, легше перевести до Москви чи Ленінграду, як скажімо з Дніпропетровська. А тимчасом саме в Дніпропетровську видається цікавий збірник «Деякі проблеми соціяльно-економічної і політичної історії Української РСР» і ми саме мали нагоду оглядати п'ятий випуск цього видання та поробити деякі порінняння з відомим республіканським міжвідомчим збірником «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР», якому щиро бажаємо довшого життя. Питання української економічної освіти, пов'язане безпосередньо з станом економічної науки в Україні та науковою політикою, дуже складне. Треба бути вдячним проф. Коропецькому, що взявся з питомою йому відвагою за цю тему.

Рецензії, огляди

Ярослав Пастернак, *Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінґвістичних дослідженнях.* Нью-Йорк, Торонто, Париж, Мюнхен, 1976, стор. V + 150 (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, том 189. Українське Історичне Товариство, Series: Historical Monographs, vol. 3. Праці Історично-Філософічної Секції. За редакцією Марка Антоновича).

Проблематика протослов'янства й ранньослов'янських племен у пов'язанні зі складним питанням прабатьківщини слов'ян має свою довгу історію інтензивних дослідів. У висліді того цілу низку різних, часто контроверсійних теорій і концепцій, залежних не лише від стану дослідів на полі історичних наук на різних етапах їхнього розвитку, але також і від індивідуального підходу до даної тематики зі сторони учених, а навіть, і то, на жаль, великою мірою у протилежності до засад наукового об'єктивізму, від національно-територіяльних аспірацій, а тим самим політичних тенденцій представників наук окремих слов'янських народів, а також німецького. Висліди дослідів слов'янських, особливо західньо-слов'янських, і з другого боку німецьких учених відносно питання територіяльного розмежування протослов'янських елементів від протогерманських далеко не покриваються із собою. Тому з особливим зацікавленням взяли ми в руки новоопубліковану працю визначного нашого археолога, відомого зі своєї ерудиції й наукового досвіду, що їх він вложив у свою наукову спадщину, а особливо в монументальну Археологію України.

Праця Я. Пастернака має в загальному науково-інформативний характер, тобто автор у питомий йому спосіб знайомить читача з історією дослідів даної проблематики та інформує про погляди окремих українських, інших слов'янських і неслов'янських дослідників на основі обширної літератури предмету та археологічного матеріялу й писаних джерел. Маючи питомий собі спосіб писання праць, методологічним тенором яких є перш за все класти особливу вагу на реферування джерел і літератури предмету з доданими тут і там своїми короткими заввагами, чи науково-принциповим становищем до реферованих ним поглядів, Я. Пастернак виказував у той спосіб наукову обережність, особливо в відношенні до скомплікованих і невияснених повністю проблем, які все ще можуть бути предметом академічних дискусій як у аспекті монографічних, так і синтетичних опрацювань.

Після короткого Вступу, де згадано передових піонерів дослідів прото- й ранньослов'янської старовини, автор зупинився над складним питанням прабатьківщини слов'ян (стор. 6—43), представляючи історію дослідів цього питання від перших етапів її науково-дослідних вислідів до сучасного стану науки на тому відтинку, тобто від спроб розв'язувати дану проблему на основі Біблійної реляції (Таблиця народів з 10 розд. Книги Бутія Мойсеєвого пентатевху, з чим пов'язана й вістка нашого Начального Літопису, який льокалізує прабатьківщину слов'ян у подунайській полосі), народньої

традиції й народньої етимології племінно-етнічної ономастики аж до наукового підходу на основі сучасного розвитку допоміжних дисциплін історії включаючи лінґвістику й антропологію.

Автор при розгляданні даної проблематики підходить із ширшого індоевропейського становища. Реферуючи погляди дослідників відносно льокалізування прабатьківщини індоевропейців, Я. Пастернак висказує свою думку: «Ми самі вважаємо, спираючись на наявні сьогодні археологічні матеріяли, що правітчину індоевропейців слід класти в центральну Европу, між Дніпро й Одру» (стор. 14). В XIX—XX ст. досліди над уточненням і льокалізуванням прабатьківщини слов'ян прийняли реальніші критерії наукової думки. В загальному автор розрізняє чотири головні групи в аспекті територіяльної розв'язки цього питання: західню, центральну, східню й азійську (стор. 24). Перша з них — це польська автохтонна концепція, згідно з якою польські дослідники вважають територію Польщі прабатьківщиною слов'ян. Згідно з другою концепцією — центральною територія між Вислою, Дніпром і Карпатами була прабатьківщина слов'ян. Згідно зі східньою — терени між Доном і Волгою, або середнє Подніпров'я із сусідніми теренами, головно на схід. Згідно з Шахматовим — на північному сході (над Двіною і верхнім Німаном) та ще інші комбінації. Гіпотеза льокалізування прабатьківщини слов'ян «десь на сході», тобто в різних місцях Азії, піддержувана свого часу в німецькій науці, виказалася безпідставною. Під кінець розділу, затитулованого «Правітчина слов'ян», Я. Пастернак каже: «Ми особисто приєднуємося до тих дослідників центральної групи, які правітчину всіх слов'ян льокалізують на широких просторах між Дніпром і Вислою» (стор. 43). Того погляду придержувався також М. Грушевський.

Рецензована нами праця, а особливо її розділ про прабатьківщину слов'ян, є до певної міри поширенням його меншої об'ємом праці п. н. «Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень» (Нью-Йорк, 1971, стор. 27, видало Українське Історичне Товариство). Немає сумніву, що з проблемою пра-русько-української етногенези, якої корені бачить Я. Пастернак ще в палеоліті, а вже з цілою певністю в останніх фазах неоліту й у енеоліті, тобто в носіях трипільської культури, пов'язана органічно проблема прабатьківщини слов'ян, а в тому й справа льокалізування східнього протослов'янства, перш за все південносхіднього, з якого виникли згодом русько-українські племена. Бо, як каже автор, проблема етногенези слов'янських історичних народів виникла на базі безіменних праісторичних племен (стор. 43), тобто зідентифікованих уже в нашій добі визначенням тої, чи іншої культури (прим. культури мальованої кераміки, шнурової кераміки і т. д.), або прикритих панівною назвою завойовників (скитів, сарматів).

У другому розділі, затитулованому «Найраніші відомості про слов'ян» (стор. 44—105), автор обговорює писані джерела: твори античної історіографії (грецькі й римські), а дальше візантійських і арабських письменників вчасного середньовіччя. Я. Пастернак присвятив увагу в тому розділі перш за все Геродотові, тобто четвертій книзі його Історії, «Скитії», де знаходяться, між іншим, перші відомості, які відносяться до протослов'ян. І так він погоджується з різними дослідниками, які зачислюють до протослов'ян згадуваних Геродотом «скитів орачів», «скитів-хліборобів», неврів, агатирсів і будинів (стор. 45—53). А дальше автор уже нав'язує до тих вісток, які говорять виразніше про слов'ян: «Після Геродота традиції грецької географії та історії клясичної й гелленістичної доби продовжували

тільки в останньому сторіччі до Хр. і в I—II сторіччях після Хр. римські автори, які серед безлічі племен, що жили тоді в Европі, в так званій Східній Германії, згадують теж слов'ян під іменем венедів чи венетів, віндів» (стор. 55). Тут згадується Корнелій Непос, Помпоній Мела, Пліній Старший, Таціт, Клавдій Птолемей, а дальше вже від VI ст. Йордан та інші візантійські автори, а згодом европейські літописці раннього середньовіччя, зокрема німецькі, та нарешті арабські письменники, яким автор рецензованої нами праці присвячує відносно досить багато місця.

У третьому розділі «Археологічні перспективи» (стор. 106—112) автор присвячує увагу носіям трипільської культури, вважаючи їх автохтонами-хліборобами території України від середущого Дніпра на сході по верхів'я річок Горині, Стиру, Дністра і Пруту на заході (стор. 106), при чому найранішими предками трипільських племен мало бути дотрипільське населення з кінця палеолітичної доби, яке заселювало тривало територію на середньому бігу Дністра та верхів'ях Пруту. В наслідок природного росту згадане населення що раз густіше заселювало територію від доріччя Сіверського Дінця на сході по верхнє Побужжя і Придністров'я на заході, розвиваючи на місці свого постійного поселення свою матеріяльну й духову культуру (стор. 106) й тому можна його вважати предками трипільців.

Особливості та спільні риси матеріяльної й духової культури при постійному заселенні тих самих теренів включаючи автохтонно-хліборобські традиції дають певні докази етнічної ідентичности найраніших предків трипільців з їхніми нащадками (стор. 111). Я. Пастернак вважає «скитів орачів» нащадками трипільських племен, прикритими панівною назвою завойовників — скитів. Після того йдуть розділи: «Біографічні і бібліографічні матеріяли Ярослава Пастернака» (стор. 113—118) — авторства Любомира Винара, «Мій життепис» (стор. 119—123), «Мої розкопи» (стор. 123—124) і «Моя бібліографія» (стор. 125—128) написані Я. Пастернаком. Резюме англійською й німецькою мовами та Покажчики (Покажчик осіб, Географічні назви, Назви рас, племен, народів і мовних груп) закінчують працю.

Я. Пастернак був археологом і тому розділи його праці, оперті на археологічному матеріялі, є кращими від розділів, опертих на писаних джерелах. Автор торкнувся Геродотової Скитії лише «з верху», далеко не вичерпуючи теми та виявляючи лише поверхозне знання. Вичислюючи зі «Скитії» Геродота племена, які мали належати до протослов'ян, автор забув про каліпідів і алідзонів, про яких батько історії каже, що вони вправді держалися скитських звичаїв, «але сіють і їдять збіжжя, цибулю, часник, сочевицю і просо» (IV, 17), отже були хліборобами, а тим самим найправдоподібніше автохтонами ,бо скити в тому часі (кінець VI і початок V ст. до нашої ери) не осідали ще компактними масами й не займалися хліборобством. Я. Пастернак каже: «...у 102 розділі Геродот подає, що у зв'язку з походом Дарія на скитів зібралися були на нараду царі неврів та інших племінних груп (агатирсів, мелянхляйнів, андрофагів, таврів, гелонів, будинів, савроматів), а в розділі 119 він згадує, що царі цих племен відмовилися разом із скитами воювати проти Дарія» (стор. 46). Тим часом згідно з реляцією Геродота (IV, 119) «...їхні думки були поділені, а саме гельонець, будин і савромат були одної думки й обіцями скитам поміч, а агатирс, невр, андрофаг, (вожді) мелянхляйнів і таврів...» відмовилися. Автор пише, що Геродот у своїй «Скитії», мовляв, «подав докладний опис краю» (стор. 44), а тим часом саме навпаки, його географічний опис не дуже точний, а місцями таки невірний. Зате набагато ціннішим є

етнографічний матеріял. Геродотової «Скитії». В наслідок слабого знання географії Скитії Геродот поплутав історію походу Дарія на скитів, змішавши правдоподібно Танаїс (Дон) з Тирасом (Дністер). Дискусійною справою є льокалізовання Я. Пастернаком деяких племен, згадуваних Геродотом і пізнішими античними письменниками і т. д.

Як сказано вище, Я. Пастернак був археологом, не істориком, а того роду дрібні недотягнення можуть трапитися навіть історикові, а вже тим більше археологові, що одначе аж ніяк не знецінює його, без сумніву вартісної, праці, де зібраний запопадливо джерельний матеріял і література предмету, а крім того подані завваги й важливі думки тої міри визначного вченого,ерудита з поважним археологічним досвідом, особливо в практичних теренових діях при археологічних розкопах. Це є останній твір нашого археолога, писаний уже під самий кінець його трудолюбивого життя й автор уже не мав змоги викінчити його особливо в технічному аспекті. Все ж таки в основному твір представляє собою цілість опрацьованої проблематики ранніх слов'ян. Праця починається Передмовою нашого історика Марка Антоновича, який зредаґував її, докладаючи багато старань і труду, щоб технічно неоформлений і тим самим непідготований рукопис зробити можливим до друку. До речі треба відмітити з признанням, що праця вийшла заходом Українського Історичного Товариства, що зробило її доступною як фаховим представникам історичної науки, так і її любителям.

Олександер Домбровський (Нью-Йорк)

Вячеслав Липинський, *Твори, архів, студії.* Том 7. *Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського.* Редактор Іван Лисяк-Рудницький. Філядельфія, Східньо-Европейський Дослідчий Інститут ім. В. Липинського, 1976, С + 532 стор.

Черговий том архіву Вячеслава Липинського є важливим вкладом у наукове життя українців у вільному світі. Том вийшов під загальною редакцією Є. Зиблікевича і В. Рудка і складається з порівняно короткого, але інформативного введення англійською мовою (стор. VII—XIV), статті редактора видання І. Лисяка-Рудницького «Назарук і Липинський: Історія їхньої дружби та конфлікту» стор. XV—XCVII), пояснень (стор. XCVIII), фотографії О. Назарука, факсіміле одної сторінки листа Назарука до Липинського, текстів листів О. Назарука до В. Липинського (стор. 1—471), додатків до листів (стор. 473—509), покажчика змісту (стор. 510—515), покажчика імен і місцевостей (стор. 516—530), подяки меценатові видання — Д. Микитюкові і змісту.

Силою обставин обговорюваний намим том менше цікавий для зовнішнього необізнаного читача, ніж попередній том: (Листів Д. Дорошенка). Про причини напишемо далі. Однак ми були б несправедливі, як би не підкреслили величезного значення виданого тому для пізнання українського канадського та американського життя в першій половині 1920-х років. Бистрий спостерігач О. Назарук зафіскував для нас цій ряд незвичайно цінних, хоч і дуже гострих спостережень про українське життя в Канаді (1923 р.), про асиміляцію (стор. 14), про необхідність використати французький елемент в Канаді (стор. 18) тощо.

Краще і багатше він освітлив для нас життя в США, яке він краще пізнав, хоч деякі моменти однаково ціхують українське життя в Канаді та

в Америці, де «усякі дяки ... рішали про те, чи Володимир Великий був уніят чи православний» (стор. 48). В Америці О. Назарук попав у «Січ» традиційну українську демократичну організацію, де цілий устрій від головного отамана вниз був побудований на зразок «анархічної», з точки зору Липинського, Запорізької Січі і в короткому часі перетворив цю звичайну робітничу організацію на гетьманську твердиню, фактично проти волі самого В. Липинського, який шукав не кількости, а якости. Ясно, що ця праця О.Назарука не могла не викликати великих терть, інтриґ і боротьби між українцями в США.

Ляйтмотивом колишнього безбожника і радикала в Новому Світі стало велике прив'язання до греко-католицької церкви, при чому, що дуже характерне для О. Назарука, він і тут зайняв крайню позицію. Він став великим прихильником целібату, Василіян, Риму. Це й привело його пізніше в Галичині в табір опозиційний до митрополита Шептицького і його боротьби за патріярхат. О. Назарук став по стороні єпископів Хомишина і Коциловського та редаґував у цьому дусі «Нову Зорю».

В листах О. Назарука багато повторень, деякі з них були надто довгі і вони часто нудили Липинського; Дорошенко писав Липинському 13 жовтня 1925: «От бачите: нам з Вами нудно читати Назарукові листи, а декому то вони якраз до смаку!» (Архів, т. 6, стор. 181, подібно стор. 192). Зрештою ці листи треба було б розділити на дві групи: листи і «думки», або «дисертації» (трактати), т. 7, стор. 108, 112 тощо. Зрештою іноді ці два сорти листів перехрещуються.

У листах О. Назарука перемішана полова з зерном. Він любив писати (стор. 250), а делікатний Липинський не завжди мав настрій спиняти цей потік монологів. Все ж таки інколи він тратив терпеливість і питався Назарука, наприклад, нащо він Липинському своїми словами популярно переказує його (Липинського) ідеї (стор. 243). Треба визнати, що поки Назарук жив в Америці він не гнівався за такі навіть гострі зауваження свого учителя.

Треба ж співчувати Липинському, коли він мусів вичитувати тиради О. Назарука про те, що столицею України треба зробити Одесу (!?) (стор. 147—148) з арґументами, на які він не міг не усміхатися. Але все це Липинський зносив у свого ученика і палкого послідовника.

Редакції цього тому ми б закинули, що вона вирішила не публікувати паралельно тих листів Липинського до О. Назарука, які випадково збереглися. Від цього видання тільки зискало б, оскільки ми б мали змогу познайомитися хоч з деякими реакціями Липинського на листи Назарука. Правда І. Лисяк-Рудницький їх використовує в передмові, але ж чекати ще роки на те, щоб познайомитися повністю з листами Липинського, які будуть колись поміщені окремо, це непотрібно і жорстоко. Другим закидом могло б бути те, що в обговорюваному томі майже немає приміток. Мова ж тут про давні події і читач не завжди знає, та не завжди зможе знайти пояснення багатьох термінів, назв, подій. Це, зокрема, стосується численних латинських цитат, які старшій ґенерації, та й саму редакторові труднощів напевно не становлять, але молодшим читачам не завжди буде легко знайти відповідну цитату в перекладі.

Сумнівно також, чи варто робити пропуски в тексті, яких уже ніколи не можна буде вставити. Правда, деякі речі в писаннях Назарука надто гострі, але ж це історія! Правда, таких місць не багато. Грубих друкарських помилок теж не багато і переставлених рядків, як на стор. 437, проте таки в

переході з 379 на 380 стор. сенс неясний і губиться. В інших випадках помилки дрібні і їх легко можна самому поправити.

Шкода, що редактор видання не помістив життепису О. Назарука, хоч, правда, що це зробити не легко. Дивна річ: багато десятиліть О. Назарук працював на очах усіх у громадському житті, а його життепис для нас навіть в загальних рисах не надто відомий. Завдяки обговорюваному тому Архіву цю прогалину можна тепер принаймні заповнити від 1923 до 1930-го року. А вже ця одна обставина виправдує видання його листів.

Іван Лисяк-Рудницький по-своєму підійшов до конфлікту О. Назарука і В. Липинського. Це його право і обов'язок як редактора видання. Ми не в усьому згідні з цією концепцією. Однак поміщаючи нижче іншу, або трохи відмінну концепцію цього спору ми зовсім не хочемо применшувати великої і цінної праці, яку проробив редактор, а пробуємо дати інші можливості оцінки прикрого спору.

*

Дивна людина Осип Назарук, а його прив'язання до Липинського ще дивніше і неприроднiше. У той час, коли попередній том Архіву (шостий) подавав нам листи Д. Дорошенка, який стояв з В. Липинським на одному рівні, з яким було повне взаєморозуміння (обидва були непересічними істориками, друзями і взагалі розуміли себе, як то кажуть, з пів слова), то зовсім інакшу картину ми маємо в сьомому томі, в якому містяться листи О. Назарука.

Осип Назарук був типовим вихованцем Радикальної Партії і не менше типовим адвокатом. Походив він з селян-ремісників, змолоду навчався аґітувати селян, був добрим промовцем-демагогом, взагалі людиною рухливою, здібною і неймовірно працьовитою. Як типовий адвокат він вмів здібно і переконливо боронити навіть зовсім неправильних позицій, мав нахил до інтриґ, а раз зайнявши якесь становище вмів бути водночас страшним противником і палким прихильником. Усі ці речі треба мати на увазі, коли читаємо докладну, добре обґрунтовану і назовні об'єктивну статтю І. Лисяка-Рунидницького «Назарук і Липинський: Історія їхньої дружби і конфлікту».

І. Лисяк-Рудницький свідомий того, що писав він цю статтю «так би мовити з назаруківської перспективи» (стор. XVI), а тому хоч вона написана з великим знанням справи і з використанням дотепер ще неопублікованих матеріялів з архіву Липинського, то ми обґрунтовано назвали її «зовнішньо об'єктивною». На нашу думку основна помилка редактора видання в тому, що він про взаємини цих двох людей пише, ставлячи їх на тому самому рівні, коли це люди двох зовсім різних світів, різних темпераментів, різної етики, різного інтелектуального рівня, різного походження і різного психічного укладу (докази на стор. 91, 139, 141, 166 і т д.).

Рідко коли український політичний рух був настільки щасливим, щоб протягом років у ньому співпрацювали дві такі яскраві людини, які себе так ідеально доповнювали, але між якими було водночас так мало спільного. Тільки ж і на базі цього листування і на базі всього того, що про цих двох людей відомо з інших джерел, їх аж ніяк не можна ставити на одну площину — це ж люди зовсім інших «величин». Тому ми ніяк не можемо погодитися з твердженням про їхню «сердечну особисту дружбу та політичне побратимство» (стор. XV). На нашу думку хрустально чесного безсрібника-ідеаліста В. Липинського не можна ставити на одну площину з людиною, яка уміла поводитися із правдою досить вільно, уміла себе завжди

фінансово забезпечити і взагалі уміла жити не надто турбуючись справами, які для Липинського були основні та принципові.

Звичайно, І. Лисяк-Рудницький переконливо довів, що О. Назарук прийшов до монархізму незалежно від Липинського, але прочитавши його «Листи до братів-хліборобів», він, після короткого хитання, захопився ідеєю Липинського і став його вірним учеником і цілковитим прихильником, готовим на все. Липинський, як і кожний справжній ідеолог від таких людей мав повне право вимагати цілковитого послуху і пізніший бунт О. Назарука, чим би він не був викликаний, не можна нічим виправдати. Коли ж у запалі боротьби О. Назарук вдався до таких засобів, як писання листів нібито від адміністрації (стор. 467), про який І. Л.-Рудницький сам пише, що він «певне вийшов з-під пера Назарука» (стор. LXXXVIII) і грозив опублікувати уривки з листів Липинського, що Липинський слушно оцінив як «шантаж», то, звісна річ, Липинський мусів раз на завжди облишити свої делікатні намагання в ім'я минулого налагодити якось відносини з Назаруком, який, ніде правди діти, зробив стільки для гетьманського руху на північноамериканському континенті як ніхто.

До наявних матеріялів, які І. Лисяк-Рудницький використав повністю і вичерпно і на цій базі прийшов до правильного переконання, що «у стосунках між Назаруком і Липинським від початку спочивали приховані зерна потенціяльних розходжень» треба було б додати, мабуть, ще іншу лінію передісторії спору. Початком серпня 1927 р. О. Назарук переїздом з США в Галичину, мабуть, заїздив до Берліну і там бачився з Липинським та, очевидно, познайомився з невеселою і задушливою атмосферою. яка панувала в Ваннзе. Про цю атмосферу є дещо в «Комунікаті» Липинського поміщеному в «Ділі» чч. 216—224 (30. IX. — 9. X. 1930). Уже тоді велася закулісна боротьба, проти Липинського, в яку П. Скоропадський вмішував різних непокликаних до того людей включаючи большевицького аґента В. Мурашка, учасника антилипинського гетьманського з'їзду в липні 1930 р.

У архівних матеріялах про це, може й не буде багато, однак, з листування опублікованого в обговорюваному томі архіву ясно виходить, що й у Львові ширилися безпідставні інтриґи проти Липинського, а автором деяких з них був напевно Назарук (справа фінансової підтримки Липинського урядом ЗУНР) та його приятель С. Томашівський (безпідставне і наївне твердження, що це він, мовляв, Липинського «провадив в науку історії, навчив його читати історичні документи, заохотив до праці і точно обговорював з ним різні історичні питання, про котрі Липинський писав» (стор. LXXVI), так немов В. Липинський у Кракові байдики бив і не ходив в університет на лекції й семінарійні вправи.

Немалу ролю в посіянні ворожнечі між Липинським та Назаруком відіграв напевно сам С. Томашівський, з яким Липинський розійшовся вже раніше, а який мав куди гірші риси характеру ніж О. Назарук, його великий друг останніх років і співробітник. Зрештою С. Томашівського І. Лисяк-Рудницький зовсім правильно хоч і надто делікатно характеризує (стор. LXXV—LXXXI). Думаю, що ці два моменти кожний учений, який у майбутньому займатиметься цією темою, мусітиме взяти до уваги.

Хочемо підкреслити, що цими міркуваннями ми аж ніяк не маємо наміру применшувати величезної праці, яку І. Лисяк-Рудницький вклав у видання цього чергового цінного тому архіву. Липинського. Ми хотіли б від себе побажати, щоб редакційна колеґія напружила свої сили і по можливости до 50-ліття з дня смерти В. Липинського подарувала нам якнайбільше томів якщо не все, що зберігається в багатому і цінному Архіві В. Липинського,

який являється нічим незаступимим джерелом вивчення українського життя на Заході за 1920-х років.

Обговорюваний том Архіву Липинського є незвичайно цінним вкладом і досягненням української науки у вільному світі, а редакторові його І. Лисякові-Рудницькому хочемо побажати ще багато, багато успіхів у його праці в рамках і поза рамками Східньо-европейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського. Як би хто не оцінив ідеологічної праці Липинського, це був великий і оригінальний історик, хрустально-чесна і порядна людина та ідеаліст, яких українська нація мала небагато.

М. Антонович (Монтреаль)

Erich Hesse, *Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941—1944 im Spiegel deutscher Kampfanweisungen und Befehle.* Studien und Dokumente zur Geschichte des Zweiten Weltkrieges herausgegeben vom Arbeitkreis für Wehrforschung in Stuttgart. Band 9. Musterschmidt Verlag, Göttingen-Zürich-Frankfurt, 1969, стор. 292. Ціна в полотні 65.— нм.

Студія Еріха Гессе «Совєтська партизанська війна 1941—1945 . . . » — це дуже вартісний документарний причинок до історії Другої Світової Війни. Автор використав обмежену кількість, збережену перед знищенням документів, відповідальних німецьких політичних і військових діячів, не маючи доступу до совєтських джерел, які дослідників закриті.

На підставі доступної документації книга аналітично віддзеркалює безпорадність вище згаданих діячів і полководців на відтинку боротьби з совєтською партизанкою. 22. 6. 1941 р. німецькі армії сконцентрованою атакою започаткували війну з СРСР. Атака була здійснена згідно з оперативним пляном «Барбаросса», який встановлював тотальне знищення збройних сил СРСР на протязі не більше шести місяців. Окремий плян-директива «Ольденбурґ» визначував колоніяльну експлуатацію окупованих теренів.

Оперативний плян «Барбаросса» був достосований до «блискавичної війни», не узгляднюючи жодних інших факторів, зокрема партизанської війни. Докладність приготувань до війни проти СРСР згідно з пляном «Барбаросса» доказує, що ані генеральний штаб Вермахту, ані сам Гітлер, ані відповідальний за психологічну війну Ґебельс навіть не припускали можливості партизанської війни на східньому, великопростірному фронті.

Майже від самого початку кампанії, згідно з дорученням Сталіна, на тилах німецьких армій були організовані совєтські партизанські відділи, які на окупаних теренах безперебійно переслідували окупанта і його прислужників, утруднюючи реґулярне постачання фронтових армій.

Німецька окупаційна влада на великих просторах т. зв. «Райхскомісаріятів» згідно з «Генеральним пляном Ост» від 16. 7. 1941 р. мала завдання, яке концентрувалося на трьох основних акціях: «beherrschen, verwalten und ausbeuten». У тому ж «Генеральному пляні Ост» м. ін. сказано, що партизанська війна «дає також для нас користь, бо вможливлює нам винищити все, що наставлене проти нас». Отже запляноване Гітлером і Гіммлером експлуатування і винищування Райхскомісаріятів «Остлянд» і «Украіне» було головною причиною неуспіху цілої воєнної кампанії проти СРСР.

Плян германізації Сх. Европи згідно з директивами Гіммлера, в яких передбачалося переселення на Сибір 46—51 млн. автохтонного населення та різні заходи скеровані на те, щоб позбавити решту залишеного населення

власної інтеліґенції — це не менш важливі причини опору окупантові. Німецька цивільна влада, яка звичайно скупчувалася разом із органами поліції по містах була безсилою ґарантувати безпеку переслідуваної партизанами людности.

З правила, передусім сільська людність була виставлена на ласку долі, вона була примушена жити між молотом і ковадлом, переслідувана партизанами й безоглядно репресована окупантом. Масові екзекуції невинних заложників або заденунційованих анонімно осіб, іноді самим НКВД, поглиблювали серед людности ненависть і бажання помсти. Також масове виголоджування полонених совєтських армій, які на початку війни масово, добровільно кидали зброю, в надії, що їх краще трактуватимуть ніж у совєтській системі, були причиною того, що бойовий опір і завзятість їхніх товаришів щораз кріпшали, вояцька мораль гартувалася. Замість того, щоб у полоні згинути від голоду в нелюдських умовах життя, солдати воліли залишитися на фронтах у надії, що їм пощастить вижити. Також відрізані частини совєтських солдатів приєднувалися до партизан, таким чином побільшуючи ударну силу цілого партизанського руху на тилах німецьких армій. У висліді дійшло до того, що на окупованій території кожному німцеві, вдень і вночі, на будь-якому місці грозила смерть.

Не могло бути інакше, бо самий злочинний наказ про т. зв. «Аусроттунґс-Акціонен», у яких брав участь також Вермахт у кожній здорово думаючій людині викликував не тільки обурення і ненависть, але щобільше бажання помсти. Також багато-багато інших документів, які під час війни були засекречені, це найкращий доказ самообману й безпорадности відповідальних за т. зв. «Остполітік» речників III-го Райху. Ці документи доказують незнання не тільки ментальности, але також і всестронніх здібностей народів Сх. Европи, тобто слов'ян, яких ідеологи націонал-соціялізму трактували, як меншвартісні в порівнянні з німецькою расою.

Багатство документації у книзі Гессе не дає можливости їх аналізувати. В загальному всі документи можна звести до одного підсумку: комплектне незнання фактору партизанської війни також у війні із всесторонньо удосконаленою воєнною технікою, перфідною стратегією і оперативною тактикою. Документація книги доказує, що в модерній війні, ґарантом перемоги може бути сукупність і співдія різних факторів, а тому на особливу увагу заслуговує політична стратегія переможця супроти підкореного народу або народів. Стратегія безоглядної експлуатації і винищування **ніколи** не сприяла політичним цілям тривалости й непереможности. Навпаки, така стратегія у своїх засновках фальшива, короткозора й самообманна. Історія є багата на докази такого, а не іншого трактування політичної стратегії.

В ідеологічній боротьбі двох діяметрально протилежних світоглядів, фактор політичної стратегії має особливе значення. Без сумніву абсолютна більшість неросійських народів надіялася на визволення з-під большевицького поневолення, отже тим паче ті народи не могли добровільно допомагати партизанам. Коли ж показалося, що новий окупант заплянував у «Новій Европі» тим народам відібрати навіть національну гірність і їх знищити, не залишалося нічого іншого як тільки пасивність, щоб вижити.

Німці по-різному використовували людські ресурси народів: молодших — особливо юначок і юнаків депортували до Німеччини як «Остарбайтерів»; інших вербували на своїх коляборантів, організували поліційні протипартизанські відділи, або військові формації. В усіх тих починах ніколи не було взаємодовір'я, повної взаємодопомоги. Німці озброювали поліційні протипартизанські відділи рушницями без набоїв із дуже обмеженими правами дій.

Також така військова формація, як «СС Дивізія Галичина», організована без відома Гітлера, в дійсності була найменшою тактичною фронтовою частиною під німецьким командуванням, без навіть мінімальних національних прав.

Якого абсурду і самознищення допускалася німецька адміністрація, своєю «Остполітік», яку кол. високий достойник в Остміністеріюм, д-р Петер Кляйст у своїй книзі «Zwischen Hitler und Stalin» назвав «Східним ідіотством», доказують документи студії Гессе. Коли йдеться про Вермахт, щойно перший звіт Верх. Командування збройних сил II-го Райху від 25. 7. 1941 року вказує на те, що, воно почало поважно трактувати загрозу від партизанських відділів для шляхів постачання. У цьому звіті відмічено також партизанські напади на окремих німецьких вояків, на важливі для руху і господарства споруди, на мости й дороги із твердим покриттям. У документах також докладно віддзеркалена тактика боротьби з партизанкою.

У книзі автор згадує також ОУН, яка ще за життя полк. Є. Коновальця співпрацювала з відповідними відділами III-го Райху в підготовці до боротьби з СРСР. Також дещо місця у книзі присвячено групі ОУН полк. Мельника, яка в своїх різних виданнях рішуче боронила національно-державних позицій українського народу, закликаючи в підпільних виданнях до активного опору окупантам. Автом цитує дещо із підпільного видання «Меч» з Чернівець, в якому закликалося українців до саботування будь-якої допомоги та активного опору німцям. Є згадка також про створення групою полк. Мельника Національної Ради на чолі з Величківським, якого заступником був секретар Київської Академії Наук, Чудінов. При цій Раді було заплановано організувати національні сили для боротьби з окупантом. Автор згадує також про «Поліську Січ», як початок організації УПА.

Книга має 13 розділів, у яких обговорено дослівно все, що відноситься до організації, саботажів та інших видів боротьби советської партизанки. Ця боротьба охоплює цілий східній фронт і його запілля, тобто цілість окупованих теренів арміями III-го Райху. У прилозі книги є також цікаві документи, партизанські летючки, різні заклики й звернення до населення різних народів Східньої Европи.

Книга під науково-історичним оглядом, це велике джерело цінних інформацій для дослідників не тільки виникнення советських партизан, але, зокрема політики відповідальних чинників III-го Райху, які фактично допомагали творенню советського партизанського руху на тилах німецьких армій.

Ф. Кордуба (Мюнхен)

Василь Чапленко, *Мовна політика більшовиків* (Спроба історичної аналізи), Нью-Йорк, 1976, стор. 94.

Праця проф. Чапленка подає основний нарис, з історичної перспективи, про теоретичний погляд і практичне розв'язання проблем, що відносяться до національних мов народів сьогоднішнього Радянського Союзу. В ній автор зосереджується головно на трьох аспектах цього питання. На них вказують такі підрозділи книжки: 1) Теоретичні настанови більшовицької національно-мовної політики: їх двоїстість; 2) Зудар теорії з практикою та 3) Біль-

шовики в ролі мовних імперіялістів. Головніші з думок цієї праці буде корисним тут дещо ширше насвітлити.

У першому підрозділі книжки відсвіжуючо звучать такі слова програми більшовиків, висловлені Леніном в «Іскрі»: «...соціял-демократія ставить у свою програму не тільки повну рівноправність мови, національности, але й визнання права за кожною нацією самій вирішувати свою долю...» Дальше, у противагу кадетам, що видвигнули тільки «право вільного культурного самовизначення», Ленін дав дефініцію свого розуміння цеї проблеми: «Під самовизначенням націй розуміється державне відокремлення їх від чужонаціонального колективу, розуміється утворення самостійної національної держави». У зв'язку з тим було додано: «Ми твердо стоїмо на тому, що не підлягає сумніву право України на таку державу. Ми поважаємо це право, ми не підтримуємо привілеїв великороса над українцями...» Це становище Леніна було розширено і на вживання чи радше невживаної одної державної мови, яку видвигали чорносотенці й кадети і яким сам Ленін дав ось яку відповідь: «Що означає обов'язкова державна мова? — Це значить практично, що мова великоросів, що складають меншість людности Росії, накидається решті людности Росії. В кожній школі навчання *державної* мови повинно бути обов'язкове. Всі офіційні діловодства обов'язково повинні прнвадитись державною мовою, а не мовою місцевої людности...» Ленін дав ясне та недвозначне протиставлення цьому поглядові такими словами: «Російські марксисти кажуть, що потрібна *відсутність* (В. Л.) обов'язкової державної мови, при забезпеченні людності шкіл із навчанням усіма місцевими мовами». Та поряд з цим становищем Ленін висловив і фатальну думку для послідуючої мовної політики більшовиків, бо відносно евентуальної потреби знати російську мову, він таке заявив: «Ті, що за умовами свого життя й праці потребуватимуть таки російської мови, навчаться її без палиці...» (тобто без декретів і примусу).

Разом з ,потребою' знання російської мови Ленін впровадив також і нове поняття про націю, а саме, що «є дві нації в кожній сучасній нації...» і «є дві національні культури в кожній національній культурі. Є російська культура Пурйшкевича, Гучкова, Струве, але є також російська культура, що характеризується іменами Чернишевського й Плеханова». Роз'яснення цьому таке, що ці кляси-нації в нації мають різні історичні завдання: буржуазія начебто дбає про національну обмеженість, а пролетаріят — про інтернаціональні зв'язки, маючи на меті майбутнє злиття націй і культур (але без примусу, без ,палиці', чи дореченцевих натисків!).

У другій частині висвітлюється питання двоїстости більшовицьких теоретично-політичних настанов, що зосереджуються довкруги визвольних змагань поневолених націй і всесвітньої спрямованости пролетарської революції, яка мала на меті злиття націй та мов. Питання злиття націй також знайшло відображення у вислові Леніна з 1917 р. в «Деклярації прав народів Росії»: «...ми прагнемо тісного об'єднання і повного злиття робітників та селян усього світу в єдину всесвітню радянську республіку». На мовному відтинку ця двоїстість мовної політики виявилась перед дилемою розвивати «недорозвинені» й без широкого примінення мови та наглядати за їх вживанням усіма людьми, що проживали на території кожної окремої національної групи. До цих об'єктивних труднощів ще долучився тут також неґативний суб'єктивно-психологічний чинник: Росіяни й асимільовані «націонали» (жиди та інші нетубільчі мешканці) мали «природню» любов до своєї мови, яка дотепер була російською. Це почування було розпалене боротьбою з безпосередніми національновизвольними рухами, що викликало

просто ненависть до тих мов, які хотіли скинути імперське ярмо. «І в такій ситуації — пише проф. Чапленко — носії російської мови охоче покликалися на всесвітню спрямованість ,пролетарської' революції, на те, що в майбутньому має бути тільки одна мова для всього людства, а національні — це тільки перешкоди, це ознака справжньої контрреволюції».

У прихованому виді така настанова залишилась між провідними кругами більшовиків і по сьогоднішній час, коли розвинулась гарячка «творити радянський народ», що володів би «двома матірними мовами»: своєю національною та союзною російською. Однак на цьому теперішня мовна політика більшовиків не закінчується. Основна вимога цієї політики відносно національних мов спрямована на зближення з «мовою Леніна», з «мовою Жовтня», з «мовою великого російського народу». У підсилення цьому тут також усування взаємовпливів інших мов та пристосовується «ще й свідоме недопускання до зближення між спорідненими мовами національних республік, що їх більшовики всякими способами «роз'єднують». Прикладом цього може послужити доля білоруського діяча й мовознавця Льосіка, обвинувачуваного в тому, що він їздив до Києва, щоб ознайомитися з досвідом творення української літературної мови.

Багата на фактичний матеріял, ця, розміром невелика праця проф. Чапленка, заслуговує на особливу увагу наших читачів. Інформації з цієї праці дадуть їм змогу раціонально краще зрозуміти сьогоднішне мовне становище на наших рідних землях.

Д. Б. Чопик (The University of Utah)

Monumenta Ucrainae Historica, vol. XIV. *Питання Українського Патріярхату в XIX стол.* Зібрав о. д-р Олександер Баран, видав Йосиф Кард. і Патр. Рим: Український Католицький Університет ім. св. Климента, 1977. 143 стор.

Документи XIV-го тому «Монументів» охоплюють роки 1843 до 1853 і відносяться до питання створення українського патріярхату в даному часі. Д-р Олександер Баран, відомий дослідник історії української католицької церкви й української козаччини, у своїм вступі дає короткий огляд питання українського католицького патріярхату від часів Берестейської Унії до 1854 року (стор. IX—XIII).

Опублікований архівний матеріял можна поділити на дві основні частини. В першій знаходимо документи з років 1843—1844, в яких після ліквідації унії російським царатом на східних землях України і Білорусі, папа Григорій XVI рішив створити для Української Католицької Церкви окремий патріярхат. Меттерніх, тодішний канцлер Австрії, прихильно ставився до папського проекту, але йому перешкоджала опозиція мадярського парляменту, яка в 1848 році допровадила до відкритого повстання і безпосередньо причинилася до упадку влади Меттерніха.

Друга частина документів починається з 1848 року петицією Іполита Терлецького в справі створення українського католицького патріярхату для започаткування нової унійної акції в Східній Европі. Цю петицію розглянено на сесії Конґреґації Надзвичайних Церковних Справ у 1853 році, але негативні реляції віденського нунція і сильний вплив мадярської католицької ієрархії причинилися до відложення реалізації українського католицького патріярхату на спокійніші часи. Хоч тоді патріярхату не створено, —

але папський престіл бажав якось відзначити українську католицьку церкву і в 1856 році папа Пій IX надав кардинальську гідність Галицькому митрополитові Михайлові Левицькому (1816—1858) — видатному церковному і культурному діячеві, а заразом він став першим українським кардиналом з Галичини. Проф. Баран у додатку даного тому опублікував усі римські документи зв'язані з кардинальським відзначенням митрополита Левицького.

Не улягає сумніву, що видана збірка джерельних матеріялів є важливою у вивченні питання українського католицького патріярхату в XIX ст., як і взагалі історії української католицької церкви. О. Баран старанно зредаґував документи подаючи численні бібліографічні відсилачі й індекс назв та імен. Можна було б лиш побажати, щоб о. Баран подав докладніші біографічні дані про осіб, які брали участь в дискусіях про патріярхат, а також про їхні відносини до української церкви. Проте автор це зробив в його іншій праці «Питання українського патріярхату в Шашкевичівській добі» (Вінніпеґ, 1974).

Видання архівних матеріялів являється одним із головних завдань українських істориків і тому треба лиш побажати д-рові Баранові дальших успіхів в його науковій праці. Заразом бажаємо висловити признання і щиру подяку Блаженнішому Кир Йосифові за вирозуміння і уможливлення наукових дослідів, пов'язаних з історією української церкви.

При виданні наступних томів «Монументів» було б побажано, щоб редактор подавав коротке резюме кожного документа в українській і англійській мові — це значно спопуляризувало б дані збірки документів серед істориків, які не володіють латинською мовою (це зокрема відноситься до молодшої ґенерації американських і канадських дослідників).

Любомир Винар
(Kent State University)

Константин Біда, *Іоанікій Ґалятовський і його «Ключ Разумінія»*, Рим: Український Католицький Університет ім. св. Климентія, 1975, стор. CIV—525.

Мусимо поґратулювати професорові Константинові Біді, за таке важливе і цінне видання. Українські науковці західнього світу сьогодні здебільшого зацікавлені студіями XIX-го та XX-го століть. Вони зовсім занедбують нашу козаччину, культурний «grandeur» українського барокко та літературні й виховні досягнення XVII-го століття. Тому перевидання та інтерпретація такого колосального твору, як «Ключ Разумінія» Іоанікія Ґалятовського, була для нас дуже приємною несподіванкою.

Сама вступна інтерпретація професора Біди виносить 104 сторінки друку. В першій частині цієї інтерпретації д-р Біда розглядає самого автора «Ключа», описуючи життя, літературну діяльність та впливи Ґалятовського в своєму середовищі й поза Україною. Підкреслює його західні наукові та духовні тенденції, які були частиною його виховання, а врешті винотовує московську опозицію проти західних тенденцій Київської Академії, включаючи заборону «Ключа Розумінія» Ґалятовського.

В другій частині своєї інтерпретації д-р Біда описує саме видання, структуру та зовнішню форму «Ключа Разумінія». Розглядає зокрема проповідницьку вартість цієї книги і ораторські здібності Ґалятовського. Врешті зосереджується на авторові, як на представникові українського барокка.

Тут Ґалятовський показується надзвичайним генієм. Його принцип життя та універсальний світогляд полягає на середньовічному теоцентризмі. Однак, його теоцентризм та взагалі його духове поняття життя переходить в якусь стабільну ренесансову конкретність, коли розходиться про творчу активність туземної людини. Та все це світосприймання у Ґалятовського виходить і зображується в кольоровому барокко, у світлах і тінях символіки, алегорії та антитези. Д-р Біда старається проаналізувати всі бароккові елементи автора в жанрі, стилі та мові «Ключа Розумінія» та закінчує свою інтерпретацію подрібним бібліографічним оглядом предмету.

Дальше подано ориґінальний текст «Ключа Розумінія», дуже чисто відфотографований і надрукований, як також і подрібний покажчик імен і назв тексту інтерпретації та самої праці Ґалятовського.

Як ми вже згадували, книжка є дуже цінною працею і важливим виданням української науки. Шкода тільки, що на деяких місцях коректор тексту недоглянув деякі друкарські помилки, як «Гомілетичний трактаціо» (стор. LII) та «культурної розламу» (стор. XCI). Та ці друкарські помилки ніяк не знижують вартости властивого твору.

Ол. Баран
(University of Manitoba)

Zonia Keywan, Martin Coles, *Greater than Kings, Ukrainian Pioneer Settlement in Canada.* Montreal, Harvest House, 1977, 168 p.

Про поселення українців у Канаді писали вже багато. Маємо наукові, популярні, літературні твори англійською та українською мовами, але це перше так гарно оформлене видання на цю тему. Його можна завдячувати співпраці Зоні Кейван, яка написала текст і Мартіна Коулса, який подав фотографічний матеріял та видавництва, яке оформило це корисне видання. Кожний, хто ознайомлений хоч трохи з темою відразу ж побачить скільки праці й любови вкладено в книжку.

Завдяки цьому вийшла не звичайна ще одна публікація на відому тему, а прекрасно оформлена праця, яка набагато переростає прості популяризації писані про важкі початки поселення українців у Канаді. Текст поданий з великим знанням, любов'ю і пошаною, при чому авторка не обмежилася дотепер друкованими працями, а сягнула, так би мовити, до першоджерела, записала цілий ряд інтерв'ю з піонерами та їхніми дітьми і подала ввесь матеріял у дуже доступній і легкій формі.

Текст праці переплітається з оповіданнями піонерів чи їхніх дітей, які ілюструють сказане авторкою. Треба додати, що справді по мистецькому виконані фотографії та пояснення до них доповнюють сказане в книзі, отже мають самостійне значення, а не являються лише звичайною ілюстрацією до тексту. Шкода, що деяких фотографій не можна було подати в кольорах, але всі вони виконані дбайливо, по-мистецькому, а саме головне, вони не викликають пригнобленого враження, як викликають часом звичайні старі фотографії, роблені аматорами.

Свій матеріял авторка розділила на п'ять глав: 1) Еміґрація, 2) Житлобудівництво, 3) Освоєння цілини, 4) Сім'я, соціяльне та релігійне життя і 5) Дальший розвиток. У кожному розділі обговорено всі найважливіші дані, отже наприклад причини, які довели до еміґрації українців у Канаду з'ясовані і з точки зору Канади та канадських іміґраційних властей і з точки зору українських селян. Далі подано цілий ряд свідчень і подробиць

про підготовку до подорожі, про саму подорож через океан, про подорож по Канаді, про нечесних посередників подорожі та різні пригоди, про перші прояви англійського шовінізму тощо.

Авторка правильно вказує на те, що галицькі та буковинські селяни уникали степових родючих земель, оскільки вони воліли мати землю, яка їм нагадувала б їхню батьківщину, а крім того вони цінили дерево. Канадські іміґраційні власті уважали це дивацтвом, однак опісля, коли зокрема в посушливі роки вітри забирали плодючий ґрунт степів, то українські поселенці мали свої поля під охороною лісів або парків. Крім того, звісна річ, українські поселенці освоїли буквально своїми руками тисячі гектарів до того часу непридатного до нічого ґрунту (стор. 29).

Усе це речі відомі, однак авторка вміє їх подати з новою і свіжою рельєфністю, вкладаючи частину душі в опис тих великих труднощів, непосильної праці і маленьких радощів українських поселенців на новій землі. При тому Зоня Кейван тримається строго фактів. Лише раз ми натрапили на мале перебільшення, коли вона на стор. 3—4 говорить про сотні поселень з українськими назвами. Таких назв в Західній Канаді дуже багато, їх було багато більше на початку, поки ще шовіністичні англійці не взялися за «канадизацію» цих назв, а все ж таки їх мабуть зручніше рахувати «грубими» десятками, в кращому разі вони вмістяться в три сотні назв.

Говорячи про те, що велика більшість українців приїздила на територію Канади, як австріяки, галичани, буковинці, русини, малороси чи поляки (або й греко-католики і меншою мірою православні) варто було вказати на те, що українські поселенці вже тут на канадській землі здобули національну свідомість, себто в цій галузі національний процес проходив паралельно в Україні та в Канаді.

З. Кейван лише натяками вказує на помилки, які на перших порах, а фактично до першої половини 1920-х років робила греко-католицька церква в Канаді. Звичайно, це речі делікатні, тільки ж без з'ясування цього явища стане незрозумілим, чому на перших порах у Канаді радикали були такі сильні, а чому за 1920-х років в українському житті загніздилися були комуністи. Щойно повільною працею в правильному напрямкові церква здобула назад широкі верстви, які на початку були відчужилися від церкви і фізично, і духовно.

Та це справді дрібниці в порівнянні з загальним досягненням Зоні Кейван, яка дала прекрасну, з любов'ю і з розумінням написану працю про справді колосальний вклад українців у розвиток Західньої Канади, яка дотепер продає мільйони бушлів пшениці Совєтському Союзові. Треба надіятися, що з цією працею ознайомиться зокрема українська молодь. Після книжки Алекса Гейлі про «Коріння» чорношкірного населення Америки, вона може охотніше візьме в руки прекрасно написану епопею про своїх предків, звичайних українських селян, які справді, як влучно назвала свою книжку Зоня Кейван, зробили більше ніж королі і то не війнами та розбоєм, а спокійною, важкою і послідовною працею.

Для тих, що хотіли б далі вивчати це питання подано десять українських і англійських праць на тему українського поселення в Канаді. Ми не сумніваємося, що кожна допитлива людина схоче довідатися більше про величні досягнення українців у Канаді після прочитання праці Зоні Кейван. За дбале і люксусове оформлення книжки подяка належить також монтреальському видавництву Гарвест-Гаус.

М. Антонович (Монтреал)

G. Bartsch. *Wende in Osteuropa?* Revolution und Gegenrevolution in Osteuropa seit 1948. Reihe Gegenwart und Zeitgeschichte, Band I. Krefeld, SINUS-Verlag, 1977. 220 S.

Ґюнтер Барч, нар. 1928 р., колишній визначний член німецької компартії, від 1962 р. вільний журналіст, письменник, літературний критик і історик. Після народного повстання в Східньому Берліні 17. 6. 1953 року зірвав із КПН, пізнавши її ролю, яку вона була змушена виконувати з доручення Сталіна в ім'я закріплення та дальшого поширювання російського імперіялізму. Його перший твір — це перша біографія Мілована Джіласа, вийшла в 1955 р. Дальші книги автора — це: «Anarchismus in Deutschland» (Hannover 1972), «Revolution von Rechts» (Freiburg 1975), «Kommunismus, Sozialismus, Anarchismus und Karl Marx» (Bonn 1976). Також багато його трактатів друковано в різних німецьких фахових журналах та зокрема в додатках до тижневика «Das Parlament» — «Aus Politik und Zeitgeschichte».

Студія Барча «Зміни в Східній Европі?» — це аналіз ерозійних процесів у міжнародньому комуністичному русі, започаткованих ще за життя Сталіна. Не зважаючи на те, що деспот Й. Сталін безпощадно винищував навіть найменші прояви в іншонаціональних компартіях проти встановлених Леніном принципів централізму й пролетарського інтернаціоналізму, після 2-ої світової війни, коли він остаточно на місце совєтської закріпив бюрократичну систему, яка вже за Леніна починала проявлятися, в окупованих країнах Сх. Европи почав проявлятися опір. Рушійними силами того опору є не тільки народи, але також і окремі компартії. Отже передвісники східньо-европейської революції, обіймаючої дослівно всі форми протидії сталінізмові, русифікації, большевизації і т. д. є вже не тільки народи народних демократій, але також визначні комуністичні діячі. Про що головним чином йдеться?: 1. Встановлення національних суверенностей і державної незалежности від СРСР. 2. Змагання до особистої свободи й самовизначення державних систем. 3. Оборона власних національних культур перед русифікацією і нівеляцією. 4. Бажання повної автономії дій кожної компартії. 5. Форсування ідеї соціялізму з людським обличчям і ренесансу марксизму. 6. Партикулярне самовизначення комуністичних бюрократій у сх.-европейських країнах. Три рушійні сили випливали із народів, інші від компартій. Їх діяльність або ідеї починають проявлятися також у СРСР у вигляді дисидентських вимог. У цих проявах Барч передбачає увертюру до сх.-европейської революції, яку частинно підготовляють народи, частинно також компартії; інших сил на тому відтинку немає. У загальному вже діє стремління, щоб не служити й не підсилювати бюрократично-російських державних інтересів. Цей розгорнений процес дій Москва намагається приборкати різними інтеґральними заходами, однак із цього вже не дасться досягнути радикального зламу. Ерозія проґресує, а не реґресує!

Після смерти Сталіна до рушійних сил приєдналися: науково-технічна революція і міжнародний студентський рух.

Автор зафіксував коротку історію нарощування традиційних національно-політичних сил між 1948—1952 рр., які треба трактувати як свого роду увертюру до дальших відосередніх дій внутрі міжнародного комуністичного руху. Самозрозуміло Барч найбільше концентрує свою увагу в тому періоді на діяльності юґославських комуністів, які на першому місці поставили національні інтереси Юґославії, рішуче відкидаючи статус сателіта СРСР. Так от завдяки авторитетові марш. Тіто, компартія Юґославії в

1948 р. рішилася на власну тнутрішню політику, що було суперечне з пролетарським інтернаціоналізмом та взагалі з установленими Леніном принципами, які обов'язували цілий міжнародний комуністичний рух. Отже Юґославія перейшла від партикуляризму до націоналкомунізму, а ЦК КПЮ гостро засуджував колоніяльну політику Москви в країнах Прибалтики й в народних демократіях. Також юґославські комуністи в протирадянській кампанії твердили, що Москва готується, щоб збройно поневолювати інші народи, продовжуючи імперіяльну політику старої царської Росії. Цілеспрямованістю політики СРСР не є світова революція, а тільки великоросійська світова гегемонія над іншими народами. Юґославські комуністи, мабуть, перші, доказували, що СРСР немає нічого спільного ані з соціялізмом, ані з комунізмом. Уже від багатьох років в СРСР закріплюється державний капіталізм разом із дотепер в історії невідомою бюрократичною системою, якої головним носієм є великодержавний російський шовінізм. Ця система є самоціллю для необмеженої експлуатації народів, винищування інших компартій, які мали відвагу заявитися проти неї. Автор подає заокруглені дані про винищування іншонаціональних комуністів: КП Польщі — 370 тис., КП Румунії й КП Угорщини — по 200 тис., КП Чехо-Словаччини — 550 тис., КП Болгарії — 90 тис., КП НДР — 300 тис. Тільки КП Юґославії не переведено чистки.

Уже в 1952 р. в СРСР група 30 студентів виявила протисталінську активність. Три студенти із цієї групи були покарані на смерть, а решта заслана до концтаборів.

Далі в книзі автор схарактеризував 6 дальших фаз ерозії бюрократичної системи в країнах Східньої Европи, а саме:

1953—1955 — дальше розгортання подій між Юґославією та СРСР, повстання у Пільзні, 17 липня у Східній Німеччині, повстання робітників в Угорщині і в Польщі.

1956 — XX з'їзд КПРС, польський жовтень, революція в Угорщині, неспокої в Болгарії і в Чехо-Словаччині, початок конфлікту Москва-Пекін, метушня у міжнародному комуністичному русі.

1957—1959 — четверта фаза багата на різні революційні і контрреволюційні епізоди. Передусім на увагу заслуговують симптоми ресталінізації комуністичних систем у Східній Европі, позначені: вторгненням совєтських військ до Угорщини для ліквідації повстання робітників; концентрування зусиль Кремля, щоб Юґославію приєднати до Сх. Бльоку; третя комуністична форма (Китай); нова програма КПЮ, яку КПРС назвав «погіршеним варіянтом» соціялдемократичної плятформи. Також Пекін заявився проти цієї нової програми КП Юґославії, одобрюючи резолюцію Комінформу від 8. 6. 1948 р. в якій, м. ін., осуджено зірвання взаємовідносин Беоґраду з Москвою. Далі, Хрущов був змушений сталіністами змінити становище до «культу особи» і злочинів Сталіна, призвавши слушність і доцільність його політики. На такому ґрунті дійшло знову до закріплення влади номенклятурної хрущовської бюрократії, усунення від влади фракції Молотов-Маленков та затиснення партійної контролі внутрі збройних сил. Децентралізовано в липні 1957 р. управління промисловістю міністерствами, які розв'язано й передано 105-ом реґіональним господарським радам плянування і виконання продукції. Рівночасно посилено контроль над студентами, мистцями, поетами й письменниками. Також посилено русифікацію неросійських народів в СРСР. Після депортації багатьох тисяч «спричинників неспокою» з великих міст СРСР в 1957/58 дещо успокоїлося. В 1959 р. знову дійшло до відкритих акцій, яких розміри перевищили

події з 1956 р. КҐБ викрив кілька випадків видавання на циклостилі протисовєтських видань групами студентів. Також робітники організували нелеґальні осередки по п'ять осіб згідно з конспіративною традицією большевиків, часто вбиваючи поліційних донощиків. Такі осередки сьогодні в СРСР в невідомій кількості діють і вони творять революційний рух робітників, скерований проти режиму. Також комсомол почав протиставитися режимові, наприм., 3. 10. 1959 р. в Темір-Тау 3000 комсомольців, юнаків і юначок роззброїли міліцію і солдатів, вимагаючи від адміністрації будови гути і покращання їхніх життєвих умов. Так-то революційний рух в СРСР започаткував третій період: 1953 р. опір каторжників, 1956 р. — студентів, 1959 р. — комсомольців-працюючої молоді.

Автор багато уваги присвятив Польщі Угорщині, Болгарії, Румунії і Німецькій Демократичній Республіці, концентруючись на змаганнях великої частини інтеліґенції і молоді не так за національний комунізм, а радше встановлення демократії.

1960 до жовтня 1964 — це п'ята фаза контрреволюції у Сх. Бльоці. Головним чином йдеться про новий етап розладу в Сх. Бльоці, тобто розподілу на просовєтську і прокитайську державні групи. Рівночасно постала невтральна група комуністичних держав: Румунія, Куба, Північний В'єтнам, Північна Корея і Юґославія. Албанія приєдналася до Китаю. Таке розбиття внеможливило, на світовій конференції в листопаді 1969 р. організувати один міжнародний центр комунізму. Також західньоевропейські компартії здобули більшу свободу автономних дій, що у висліді закріпило еврокомунізм.

Москва попала в конфлікт з Букарештом і Тіраною, не маючи можливости здійснити повної інтеґрації комуністами керованих країн в Европі. До цього ще дійшла кубинська криза, з якої СРСР вийшов із поразкою престижу на міжнародному комуністичному форумі та був примушений до коекзистенції. Договір між США і СРСР від 25. 7. 1963 р. в справі обмеження атомних випробувань багато комуністів оцінило як симптом безсилости Москви. Також остаточно започаткований конфлікт Тірана-Москва був причиною того, що СРСР був змушений залишити воєнну базу на Адріятику, в якій стаціонувало 12 підводних човнів та відкликати своїх дорадників. Також Букарешт відкинув доктрину Хрущова, яка була подумана для здійснення повної інтеґрації Румунії з СРСР в рамках Комекон і Варшавського пакту. XXII з'їзд КПРС заплянував Хрущов використати для усунення з політичного життя в СРСР прихильників Мао Дзе-дуна. Тих прихильників очолював Молотов разом із «групою ворожою партії». Хрущов вірив в те, що йому вдасться, подібно як Угорщину, інтеґрувати до Сх. Бльоку також Албанію. Ворожу партії групу Хрущов ліквідував, а Албанію йому таки не вдалося приєднати.

Також у внутрішньому житті СРСР значно зросла на силі опозиція, яку пізніше ліквідував Брежнєв. Незважаючи на заходи відсталінізування системи, Хрущов залишив ґрунтовну структуру цієї системи, тому його реформи не могли дати будь-яких користей. Його контрреволюція проти революції була безуспішна. Відосередні стремління зросли також у НДР у формі сепараткомунізму. В Болгарії в ЦК постали дві групи — просовєтська й прокитайська. Також у Чехо-Словаччині настала «весна в осені», тобто стремління до лібералізації і автономії. До того всього ще дійшов Толіятті з ідеєю єдности в багатообразності з поліцентризмом.

15. 10. 1964 — 21. 8. 1968 — це шоста фаза розгортання революції в Сх. Европі і встановлення нової доктрини в СРСР Брежнєва. Ця нова доктри-

на відкинула хрущовський «ґуляш-комунізм» і лібералізм у внутрішньому житті й у взаєминах між народними демократіями і СРСР установила обмежену суверенність. Проти цієї доктрини заявилося багато західньоевропейських компартій, вона не вплинула на автономізм Румунії. В цьому короткому періоді генерали СРСР в лютому 1965 р. відкрито поставили вимогу, що їм належиться більше право вирішування політичних проблем, зокрема відносно Китаю, а йшлося про те, щоб у суспільному заворушенні культурної революції започаткувати провізоричну військову диктатуру. В той час в СРСР був поширюваний меморіял акад. А. Сахарова, та в багатьох комуністичних країнах відбуто судові процеси проти письменників, які викликали хвилю бентеження. Східньоевропейська революція почала проявлятися в міжнаціональному студентському русі. В Польщі, Чехо-Словаччині і в Юґославії відбулися революції студентів.

Після повалення Хрущова його найближчими співробітниками, новий тріюмвірат — Брежнєв-Косиґін-Мікоян зараз же анулювали «хрущовізм» із усіма реформами з 1956—1964 рр. впровадивши нову генеральну лінію партії. Під час XXII з'їзду КПРС в квітні 1966 р. усунено все, що тільки було перебране з Юґославії — ідею суспільного правління, ротаційний принцип, децентралізацію господарства і т. д. Рівночасно з поваленням Хрущова закінчено в СРСР повоєнний період, Брежнєв започаткував новий історичний розвиток, уже не потребували ресталінізації із застрашаючими диктаторськими методами керування і винищування визначніших діячів компартії.

Багато місця в книжці присвятив автор політиці Брежнєва без «культу особи». Політика на внутрішньому відтинку сконцентрувала зусилля на централізації господарського та інших секторів, рівночасно застосувавши гострий курс проти письменників і студентів. Також у відношенні до сателітів курс політики загострився на відтинку централізації і обмеженої суверенности. Напад військ Варшавського пакту з доручення Москви на Чехо-Словаччину в серпні 1968 р. викликав нові бентеження внутрі комуністичного руху, яких досі не вдалося Москві ліквідувати. Також конфлікт між СРСР і Китаєм на відтинку психологічної війни невгаває. В тому ж періоді дійшло в Болгарії до чергового пучу; в НДР стремління до «сепараткомунізму» поглибилися. Також багато теоретиків марксизму-ленінізму опублікували свої критичні трактати, чітко відокремлюючи Маркса від Леніна. Автор звертає увагу на революцію публіцистів і дальше невдоволення серед студентства країн Сх. Бльоку.

22. 8. 1968 — кінця 1976 р. — це сьома фаза розгортання революційних процесів у Східній Европі. Головним чином йдеться про демократичну революцію робітників у Чехо-Словаччині в 1968 р., про клясову боротьбу проти комуністів у Польщі, дальшу ерозію системи СРСР, організований культ в Румунії, про рух повалення бюрократії в Угорщині. Також в НДР ще більше закріпився рух «сепараткомунізму», тобто стремління для здобуття повного автономізму.

Із дуже багатої на різні факти книги, заторкнено тільки дещо для орієнтації дослідників проблем Сх. Бльоку. В загальному книга Барча — це необхідна публікація для кожної людини, яка в ширших масштабах цікавиться багатогранними ерозійними процесами не тільки в межах світової соціялістичної системи, але також і в міжнародному комуністичному русі. Книга Барча заслуговує на те, щоб її набути й користуватися нею, як джерелом маловідомих інформацій про бродіння і ерозію у цілому комуністичному русі.

Ф. Кордуба (Мюнхен)

Хроніка

ГІДНО ВІДЗНАЧІМ 15-ЛІТТЯ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА» (1963—1978)

Звернення до читачів УІ, українського громадянства і установ

У 1978 році відзначуємо п'ятнадцятиліття «Українського Історика» (УІ) — одинокого українського історичного журналу. Не зважаючи на дуже важкі початки журналу, брак видавничих фондів і інших перешкод — сьогодні можемо з вдоволенням ствердити, що «Український Історик» повністю виправдав своє існування і став репрезентативним журналом української історичної науки. Ми знаємо, що в Україні переводиться насильна і інтенсивна русифікація української культури і української історії. Ми є свідками чергового жорстокого розгрому української історичної науки комуністичною партією.

На Заході історики дуже часто тенденційно і фальшиво насвітлюють український історичний процес в дусі російської схеми історії Східньої Европи.

Українське Історичне Товариство і «Український Історик» завжди стояли на сторожі історичної правди про Україну і виправляли мильні і тенденційні погляди і концепції істориків на Заході і в СССР, в яких, дуже часто, в кривому дзеркалі представлено нашу минувшину, а в совєтських історичних працях її зфальшовано. Рівночасно «Український Історик» став лучником усіх ґенерацій українських істориків і форумом їхньої співпраці. У журналі беруть участь визначні наукові сили, а поруч з ними й молодші історики. Статті з «Українського Історика» реєструються в «Гісторікал Абстрактс» і інших найповажніших бібліографічних довідниках. Досі появилося 58 чисел журналу, які хронологічно і тематично охоплюють усі періоди української історії, а також допоміжні історичні науки і архівні матеріяли. *Ми зробили все, що в наших силах, щоб «Українського Історика» зробити репрезентативним журналом української національної історіографії.*

Тепер по роках наполегливої праці і конкретних її наслідків звертаємося до українського громадянства із закликом допомогти нам розбудувати матеріяльну базу журналу і тим самим причинитися до дальшого росту і розбудови «Українського Історика». Вдержання і розбудова журналу української національної історіографії є справою чести усього українського громадянства і українських установ. Є це справа нашого національного престіжу — кожна нація, кожна держава має свій історичний орган, який репрезентує наукові досягнення в ділянці історії. Українці мають свій орган, який сьогодні здобув признання в українських і неукраїнських наукових кругах.

Просимо читачів «Українського Історика» зложити одноразовий даток на Видавничий Фонд і приєднувати нових передплатників і меценатів журналу. Наші заможні установи також можуть допомогти своїми бодай одноразовими пожертвами. Без Вашої допомоги і співпраці видання «Українського Історика» буде надзвичайно утруднене. При добрій волі можна також зорганізувати відповідні імпрези та призначити дохід на Видавничий Фонд УІТ. Тут хочемо пригадати, що крім розбудови «Українського Історика», Українське Історичне Товариство вже підготовило до видання перший історичний атлас України, готується фундаментальна ретроспективна бібліографія української історії в англійській мові, а також інші фундаментальні історичні видання. Ми очікуемо на спонтанну реакцію членів УІТ, передплатників «Українського Історика» і загалу українського громадянства. Своєю допомогою і ентузіязмом — українська громада зробить корисну, конкретну роботу і гідно відзначить ювілей «Українського Історика» і причиниться до реалізації інших історичних видань УІТ. Щиро дякуємо за Ваше вирозуміння і допомогу!

Управа УІТ
Редакція «Українського Історика»

Нові члени УІТ

Д-р Й. Миндюк (ЗДА), Мирослав Завицький, проф. д-р Богдан Цюцюра (Канада), о. д-р Шавел (Канада), пані О. Судчак (Канада), В. Меренюк (Канада), Мирослав Роговський (США), д-р Олександер Соколишин (США), Марійка Чисула (США), д-р Степан Стецура (США), Зенон Василів (США), д-р В. Шандор (США), проф. Гліб Гаюк (США), М. Удовиченко (США), Софія Мачук (Канада), мґр. О. Павлів (Канада), о. І. Гайманович (Канада), Софія Барабаш (Канада), Карпо Роговський (Канада), Ірена Турчинюк (Канада), о. І. Куташ (Канада), о. Т. Вологатюк (Канада). Цей список включає членів і членів прихильників УІТ. Членська річна вкладка виносить 19 долярів і включає передплату журналу.

Головне Представництво УІ на Канаду

З початком 1978 року утворено Головне Представництво «Українського Історика» на Канаду. Його очолила пані О. Судчак з Монтреалю. Головним завданням Представництва є розповсюджувати видання УІТ, збирати фонди на Видавничий Фонд УІ, у порозумінні з Адміністрацією УІ творити місцеві представництва УІ, улаштовувати відповідні імпрези з доходом на Видавничий Фонд і координувати працю місцевих (льокальних) Представництв УІ в Канаді. На цьому місці складаємо щиру подяку Пані О. Судчак за перебрання цієї важливої функції і за жертвенність в її праці.

Адреса Головного Представництва УІ на Канаду-

Mrs. O. Sudczak
(The Ukrainian Historian)
P.O. Box 383, Succ. Rosemont
Montreal, Quebeck, HIX 3C6
Canada

При тій нагоді щиро дякуємо за працю п. мґр. Василеві Веризі з Торонто, нашому бувшому представникові УІ на Торонто за його допомогу

в розбудові УІ. Просимо наших представників в Канаді якнайшвидше сконтактуватися з п. О. Судчак в справі координації праці поодиноких Представництв.

Наукові конференції

За ініціятивою Українського Історичного Товариства і при участи Канадського Інституту Українських Студій і Українського Наукового Інституту Гарвардського Університету улаштовано триденну історичну конференцію в рямках щорічного з'їзду Канадської Асоціяції Слявістів в Лондоні, Онт. (від 29 до 31 травня 1978). Докладніші звідомлення про конференцію появляться у наступному числі УІ. З членів УІТ з доповідями виступили Л. Винар, Т. Гунчак, З. Когут, О. Субтельний, Л. Гайда, І. Л. Рудницький, О. Федишин, Т. Цюцюра, О. Підгайний. Окремими сесіями проводили І. Л. Рудницький, О. Баран, Б. Винар, О. Пріцак і інші. Підчас конференції відбулася також зустріч членів УІТ, підчас якої Любомир Винар поділився з присутніми своїми думками про ролю і перспективи розвитку «Українського Історика». Організаційний комітет конференції складався з представників трьох установ: Івана Л. Лисяка (Канадський Інститут Українських Студій), Любомира Винара (Українське Історичне Товариство) і Ф. Сисина (ГУРІ). Деякі матеріяли конференції будуть друкуватися в українській мові на сторінках УІ. КІУС підготовляє в англійській мові окремий збірник доповідей, які були виголошені на згаданій конференції. Окрема стаття М. Антоновича «Українська історична конференція» появилася в *Новому Шляху* (Торонто) ч. 25 (24 червня 1978 р.).

Заходами Відділу УІТ в Клівленді і Осередку праці НТШ дня 19 березня відбулася зустріч з громадянством, присвячена пам'яті проф. Михайла Ждана, члена Управи УІТ, члена Редакційної Колегії УІ і одного з видатних співробітників Енциклопедії Українознавства НТШ. Вступне слово виголосив д-р Михайло Тимків, спогад про Покійного — проф. Юрій Яремкевич і доповідь про наукову спадщину історика — Любомир Винар. Також улаштовано виставку друкованих праць і рукописів проф. М. Ждана.

З ініціятиви Осередку праці НТШ в Чікаґо і при співучасти Відділу УІТ відбулася наукова конференція для відзначення 30-ліття діяльности НТШ в Америці. Доповіді виголосили Марія Овчаренко, Степан Горак, Михайло Біда і Микола Чировський. Тематика доповідей охоплювала життя і творчість Михайла Грушевського (М. Біда, С. Горак, М. Чировський) і «Українську національну революцію в поезії сучасників» (М. Овчаренко).

В справі видання першого атласу історії України

Вже тому один рік члени УІТ виготували до друку перший в українській мові *Історичний атлас України.* Основний текст (коментарі до історичних мап) опрацював проф. Іван Тесля, історичні карти виготував картограф Евген Тютько, а редактором Атласу є проф. Любомир Винар. Мовним редактором видання є д-р Марко Антонович. Співробітниками і рецензентами історичних карт і текстів є проф. Олександер Оглоблин, д-р Марко Антонович, д-р Олександер Домбровський, проф. Н. Кордиш-Головко, бл. п. проф. Михайло Ждан і проф. Лев Шанковський. Це фундаментальне видання призначене для дослідників минулого України, любителів історії, студентів Східньо-Европейської і української історії. Атлас склада-

ється із 44 кольорових карт (в чотирьох кольорах), відповідних супровідних текстів, індексу і бібліографії. Тематично охоплює археологію і всі періоди української історії, а також карти, присвячені українському поселенню поза межами України. Це видання належить до найважливіших історично-географічних публікацій і заповнює прогалину в українській історичній літературі.

Через брак відповідних фондів УІТ до тепер не спромоглося видати цей Атлас. У зв'язку з цим постали допомогові комітети для видання Атласу у Чікаґо і Канаді, а також УІТ безпосередньо перепроваджує збірку на згадане видання. На видання атласу треба зібрати 30 тисяч долярів. Члени Українського Історичного Товариства і передплатники УІ можуть *безпосередньо надсилати добровільні датки* на адресу головного представництва УІ (у США жертводавці, які висилають датки на Вид. Фонд УІТ, можуть відтягати пожертви з податку), а в Канаді наші члени можуть висилати на адресу п. О. Судчак, голови Центрального Представництва УІ в Монтреалю. Якщо датки призначені виключно на видання атласу — просимо зазначити на банкових переказах ((«гісторікал атлас»). УІТ відкрило окреме банкове конто на згадане видання.

У Чікаґо створено «Комітет видання історичного Атласу» під головством п. інж. Степана Куропася. Є це громадський комітет, який організаційно не є пов'язаний з УІТ і діє як громадська допомогова установа на зібрання видавничих фондів. Комітет головно збирає *безвідсоткові позички* на видання атласу. Позички будуть виплачені без проценту після видрукування атласу і його розпродажі. У справі позичок проситься писати на слідуючу адресу:

Committee for Publishing
Historical Atlas of Ukraine
Selfreliance Federal Credit Union
2351 West Chicago Ave.
Chicago, qll. 60622.

У Канаді також повстав допомоговий Комітет для видання нашого історичного атласу під проводом інж. Богдана Шулякевича і під патронатом Товариства українських професіоналістів і підприємців. Почесним головою є сен. Юзик. У справі безвідсоткових позичок і пожертв проситься писати на таку адресу:

Ukrainian Professional Association
234 Argyle Ave.
Ottawa, Ont. K2P 1B9

Цією дорогою висловлюємо нашу щиру подяку членам вищезгаданих комітетів за їхню допомогу у виданні першого атласу історії України. УІТ, як недоходова установа, не може затягати жадних безвідсоткових позичок і тому звертаємося з апелем до членів УІТ і передплатників УІ зложити пожертву на це потрібне видання. Спільними силами причинимося до реалізації великого діла! Жертводавці, які зложать даток на Видавничий Фонд УІТ від 100 дол. вгору одержуть один примірник атласу. Добровільні датки просимо висилати на таку адресу:

Ukrainian Historical Association
(Atlas Publication Fund)
P.O. Box 312
Kent, Ohio 44240.

Згори щиро дякуємо за Вашу допомогу і вирозуміння. Ми бажаємо, щоб *Атлас історії України* появився кід кінець 1978 року.

Видання УІТ

Не улягає сумніву, що одним із найважливіших завдань УІТ є розбудувати і вдержати «Українського Історика», як репрезентативного видання української історичної науки. У біжучому числі УІ впроваджено

новий відділ «Методологія», який започаткований статтею видатного американського історика Р. Свірінґи. Крім видання УІ і вже готового до друку *Атласу історії України,* у процесі опрацювання є слідуючі публікації: Бібліографія історії України (англійською мовою), Українська модерна історіографія (українською мовою), Збірник присвячений історії українців в США (англійською мовою). Також розглядаються можливости опрацювання біо-бібліографічного словника українських істориків (українська мова), однотомового словника української історії (англійська мова), нариси української культури (українська і англійська мова) і інші публікації. Товариство зосереджується на виданні фундаментальних праць із різних ділянок української історії. Реалізація вищезгаданих проектів повністю залежить від матеріяльної і моральної підтримки українського громадянства і українських заможніших організацій.

Членські вкладки і передплата «Українського Історика»

Просимо усіх членів УІТ якнайшвидше вирівняти членські вкладки за 1978 рік, а передплатників журналу вирівняти передплату. *До тепер поважне число членів і передплатників залягає із вкладками і передплатами.* Деякі ще не вплатили належности за 1977 рік. УІТ не розпоряджає великим адміністраційним апаратом і ми не маємо змоги ввесь час нагадувати нашим членам і передплатникам про їхні зобов'язання. Тому, ще раз звертаємося з проханням *якнайшвидше* вирівняти залеглости.

Видавничий Фонд УІТ

У зв'язку із поміщенням звернення УІТ до читачів «Українського Історика», українського громадянства і установ у справі відзначення 15-ліття нашого журналу — бажаємо подати основні інформації про Видавничий Фонд. Установлено слідуючі категорії жертводавців:

1. *Фундатори УІ.* Ця категорія жертводавців, які зложать добровільний даток від 500 до 1000 дол. або більшу суму. Вони стають доживотними членами-фундаторами УІТ і одержують усі видання Товариства.

2. *Меценати УІ.* Жертводавці, які зложать пожертву від 300 до 500 дол. Вони стають доживотними членами-меценатами УІТ і одержують ввесь час «Українського Історика» і деякі видання Товариства.

3. *Добродії УІ.* Ця категорія жертводавців, які зложать даток від 100 до 300 дол. Вони одержують протягом трьох років «Українського Історика» і стають добродіями журналу.

4. *Прихильники УІ.* Установи і люди, які зложать пожертву від 50 до 100 долярів. Вони одержують однорічну передплату УІ.

Не зважаючи на вищезгадані категорії жертводавців — УІТ буде вдячне навіть за менші пожертви на розбудову Видавничого Фонду. УІТ є зареєстроване в американському уряді, як недоходова установа і пожертви можна відтягати від податку. У зв'язку із 15-літтям УІ це є одноразова акція для розбудови Видавничого Фонду УІТ.

З щирою подякою згадуємо наступних жертводавців:

Федеральна Спілка «Самопоміч» в Чікаґо — 500 дол.

По 100 дол. зложили: проф. Ол. Роїк (Канада), д-р Михайло Тимків (США), Кредитова Спілка «Монтреаль», Кредитова Спілка «Карпатія» у Вінніпеґу, Історичне Товариство у Вінніпеґу.

На Видавничий Фонд Атласу зложили п. А. Свободяник — 100 дол., д-р Роман Лисяк — 100 дол.

По 50 дол. зложили: інж. Л. Биковський, мґр. О. Стовба, А. Неділко, проф. Т. Мацьків, Кредитова Спілка в Калґарі.

По 25 дол. зложили: д-р Я. Дацьків, В. Кліш, Петро Куриленко, В. Засадний, д-р М. Біда, І. Савардій.

По 20 дол.: інж. Роман Грабець, Дарія Кравець, Дарія Витанович, М. Маренін, Д. Кравець.

Ярослав Василів — 18 дол., В. Когутяк — 15 дол., П. Матула — 15 дол., М. Сурмач — 12 дол.

По 10 дол.: С. Сіркович, С. Нечипорук, Ю. Яремкевич, І. Доманицький, Я. Василів, А. Грицина; М. Михайлів — 3 дол.

Просимо членів УІТ і передплатників УІ приєднувати нових жертводавців. Станьте будівничими української історичної науки і допоможіть у відповідальній праці Українського Історичного Товариства.

ПРОСИТЬСЯ ВСІХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ВИРІВНЯТИ ЗАЛЕГЛІСТЬ ЗА 1978 РІК І ЗЛОЖИТИ ОДНОРАЗОВУ ПОЖЕРТВУ НА ВИДАВНИЧИЙ ФОНД «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА».

ДАЛЬША РОЗБУДОВА І ВИДАВАННЯ НАШОГО ЖУРНАЛУ ПОВНІСТЮ ЗАЛЕЖИТЬ ВІД ВАШОЇ ДОПОМОГИ.

ЗАПРОШУЄМО УСІХ ЧИТАЧІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА» СТАТИ МЕЦЕНАТОМ ЄДИНОГО УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ.

АВТОРИ СТАТТЕЙ

Михайло Біда: професор польського університету в Лондоні, автор праць на суспільно-економічні теми. Дійсний член УІТ.

Ярослав Білінський: професор політичних наук в University of Deleware. Автор численних монографій і праць, присвячених советознавчій проблематиці, з яких згадаємо The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II (1964). Дійсний член НТШ, УВАН і УІТ.

Олександер Баран: надзвичайний професор історії в Manitoba University. Автор численних праць з періоду козаччини і історії української церкви. Редактор збірників документів до історії України. З монографій згадаємо The Cossacks in the Thirty Years War (1969). Дійсний член УІТ, УВАН і НТШ.

Богдан Винар: президент Української Наукової Фундації, автор численних праць, присвячених економічній історії України, советознавству і бібліографії. Редактор American Reference Books Annual. Дійсний член УІТ, УВАН і НТШ.

Любомир Винар: професор і директор центру етнічних студій в Kent State University. Автор численних праць, присвячених політичній, культурній і інтелектуальній історії України. Дійсний член УІТ, УВАН і НТШ.

Михайло Палій: бібліотекар в University of Kansas. Автор монографії The Anarchism of Nestor Makhno (1976) і інших праць, присвячених історії України. Дійсний член УІТ.

Роберт П. Свірінґа (Robert P. Swierenga): професор історії в Kent State University. Автор численних історичних монографій, з яких згадаємо Acres for Cents: Delinquent Tax Auctions in Frontier Iowa (1976), Quantification in American History (1970). Співредактор Social Science History і член редакційної колеґії *Agricultural History,* Historical Methods.

Ярослав Пастернак († 1969): найвидатніший український археолог, автор численних археологічних студій, професор Українського Вільного Університету, Українського Католицького Університету, дійсний член УІТ, УВАН і НТШ.

Панас Феденко: професор історії в Українському Вільному Університеті, автор численних історичних праць, редактор суспільно-громадських збірників.

Михайло Шляхтиченко: автор статтей і спогадів з історії визвольних змагань. Член УІТ і УВАН.

Іван Світ: автор численних праць з життя українців в Азії і біографічних нарисів українських діячів. Дійсний член УІТ і УВАН.

ГО
5$